

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο
Αθηνών

Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών

Η Αγγλική Μεταρρύθμιση και η εδραίωση του Προτεσταντισμού μέσα από τη συμβολή των γυναικών, 1525-1560

Μεταπτυχιακή Διπλωματική
εργασία

Ειδίκευση: Ευρωπαϊκή Ιστορία

Τριμελής Επιτροπή : Κ.
Γαγανάκης (Επόπτης), Ν.
Γιαντσή, Μ. Παπαθανασίου

Επιμέλεια: Σπανίδου Αθηνά
Α. Μ : 1561201601040

Ακαδημαϊκό Έτος : 2018-2019

Περιεχόμενα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	2
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	8
Το «Προμεταρρυθμιστικό» κλίμα και η έλευση του Προτεσταντισμού.....	8
Η εκκίνηση της Αγγλικής Μεταρρύθμισης: ο ρόλος της Anne Boleyn στο ευαγγελικό κίνημα και το διπλό διαζύγιο του Ερρίκου Η΄	12
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	26
Η κρίσιμη δεκαετία του 1540. Ο Καθολικισμός επιστρέφει στην Αγγλία	26
Η καθοριστική παρουσία της Katherine Parr και η ιστορία της Anne Askew στον αγγλικό Προτεσταντισμό	32
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	46
Η επανεκκίνηση της Μεταρρύθμισης και η συμμετοχή των γυναικών στην ενίσχυση της Προτεσταντικής συνείδησης κατά τη βασιλεία του Εδουάρδου ΣΤ΄	46
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4	59
Δράσεις κι αντιδράσεις των γυναικών του ευαγγελικού κινήματος ενάντια στην αποκατάσταση του Καθολικισμού από τη «Ματωμένη Μαρία»	59
ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	76
Η ολοκλήρωση της Μεταρρύθμισης από την Ελισάβετ Α΄ και το θρησκευτικό διάταγμα του 1559.....	76
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	81
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	85
ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΤΕΣΤΑΝΤΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΚΑΙ ΤΗ ΓΥΝΑΙΚΑ ΣΤΗΝ ΤΥΔΩΡΙΑΝΗ ΑΓΓΛΙΑ	85

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«Η κοινωνική και πολιτική ιστορία του 16^{ου} αιώνα δε δύναται να κατανοηθεί χωρίς τη θεολογία», υποστηρίζει ένας εκ των κορυφαίων σύγχρονων ιστορικών της Μεταρρύθμισης, ο Diarmaid MacCulloch, θέλοντας να καταδείξει την καινούργια αντίληψη περί ζωής και θανάτου ως γενεσιουργό αιτία μίας σειράς πολιτικο-οικονομικών εξελίξεων και της ανάδειξης μιας νέας ατομικότητας.¹ Υπεύθυνος της ιδεολογίας που πρωταγωνίστησε στον ευρωπαϊκό 16^ο αιώνα θεωρούνταν, μέχρι και τη δεκαετία του 1960, ο μοναχός Μαρτίνος Λούθηρος, που διαμαρτυρόμενος για τις καταχρήσεις της Εκκλησίας της Ρώμης και με όπλο του τον τύπο, εισακούστηκε σχεδόν σε όλη την Ευρώπη κι άλλαξε μια για πάντα τη δυτική χριστιανοσύνη. Ωστόσο, η δημοφιλία που απέκτησε η μελέτη της Μεταρρύθμισης κατέρριψε τους μύθους που τη συνόδευαν, με κύριο αυτόν του «one man show», ανασύροντας στην επιφάνεια τη γενικότερη δυσαρέσκεια των κοσμικών κατά του κλήρου, η οποία εντεινόταν από την πίεση των ουμανιστών για μια ηθικότερη Εκκλησία κι αποτελεσματικότερη για την επίγεια ζωή θεολογία, πριν ακόμη ο Λούθηρος θυροκολλήσει τις 95 θέσεις του στην Εκκλησία της Βιτεμβέργης.²

Ήδη στις αρχές του 16^{ου} αιώνα, ο Έρασμος, ως ο κυριότερος εκπρόσωπος του ουμανισμού και του κινήματος της *Devotio Moderna*, είχε επηρεάσει με τη θεολογία του μία μεγάλη μερίδα της κοσμικής και θρησκευτικής ελίτ της βορειοδυτικής Ευρώπης, η οποία διέδιδε τα έργα και τη σκέψη του. Με την έκδοση της ερασμιακής Καινής Διαθήκης το 1516, που περιλάμβανε μία λατινική μετάφραση με σχόλια κι ερμηνείες πλάι στο πρωτότυπο αρχαιοελληνικό κείμενο, κατέρριψε την παραδοσιακή ερμηνευτική αυθεντία της Βουλγάτας κι ενθάρρυνε τη δημιουργία μιας διαφορετικής θεολογικής προσέγγισης των Γραφών που θα σχημάτιζε νέα δεδομένα στις ζωές των ανθρώπων.³ Μέσα σε ένα διάστημα τριών ετών, η διδασκαλία, η ηγεμονία κι ο ρόλος

¹ Diarmaid MacCulloch, *All Things Made New. The Reformation and Its Legacy*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη, 2016, σ. 1-3 και του ίδιου, *The Reformation*, Penguin Group, Νέα Υόρκη, 2003, σ. 110.

² Κώστας Γαγανάκης, «Η Προτεσταντική Μεταρρύθμιση, 1517-2017. Μύθοι και κληρονομίες», στο διαδικτυακό ιστότοπο: *Clio Turbata*, 23/12/2017: http://clioturbata.com/%CE%B1%CF%80%CF%8C%CF%88%CE%B5%CE%B9%CF%82/gaganakis_luther_1517/ και Peter Marshall, *The Reformation, A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη, 2009, σ. 13-15.

³ Ο Έρασμος επιχείρησε να ερμηνεύσει την Καινή Διαθήκη με έναν τρόπο διαφορετικό από τη Βουλγάτα του Ιερώνυμου, ασκώντας κριτική στη θεολογική τεκμηρίωση του μυστηρίου της μετάνοιας. Αντί του *poenitentiam agite* που απέδιδε την ελληνική λέξη *μετανοείτε* και καλούσε σε πράξεις

της Εκκλησίας αμφισβητούνταν πλέον ανοιχτά από τις λουθηρανικές θέσεις που προσέφεραν ένα νέο θεοκρατικό πλαίσιο λειτουργίας των κοινωνιών, απαλλαγμένο από τον πνευματικά αντιπαραγωγικό τρόπο ζωής του τοπικού κλήρου. Σε όσες γεωγραφικές περιοχές εξαπλώθηκε η νέα θεολογία, η διαδικασία που ακολουθήθηκε για την τελική επικράτησή της διακρίνεται από τρία βασικά στάδια: α) τη ρήξη με την επισκοπή της Ρώμης, β) την οριστική απόσχιση και γ) την επιβολή της μέσω αστικών ή εθνικών κυβερνητικών αρχών.⁴

Την παραπάνω διαδικασία παρακολουθεί κανείς όταν επιχειρεί να εξετάσει τη Μεταρρύθμιση στην Αγγλία, η οποία, παρότι δε γνώρισε το δικό της θρησκευτικό ηγέτη, κατάφερε να αναδείξει τον Προτεσταντισμό ως κυρίαρχη θρησκευτική ιδεολογία εδραιωμένη από τα πάνω. Ίσως η εξάρτηση της νέας θεολογίας από την αγγλική μοναρχία να ευθύνεται στο μεγαλύτερο βαθμό για την ιδιαίτερη μορφή με την οποία επικράτησε, παρόλα αυτά συνδιαλέχθηκε δογματικά και με τις τρεις επικρατούσες θεολογίες που κυριάρχησαν στον ευρωπαϊκό χώρο, προσφέροντας στον ιστορικό της Μεταρρύθμισης την ευκαιρία να εμβαθύνει σε διαφορετικές συνιστώσες κάθε φορά.⁵ Άλλωστε, στην ιστοριογραφία της Αγγλικής Μεταρρύθμισης παρουσιάζονται έντονες διαφορές τόσο στη μεθοδολογία, όσο και στον τρόπο προσέγγισης, ειδικότερα μετά την εμφάνιση μιας ομάδας αναθεωρητών ιστορικών κατά δεκαετία του 1980, με οδηγητές τον J. J. Scarisbrick, τον Eamon Duffy και τον Christopher Haigh, η οποία αμφισβήτησε τις παγιωμένες θεωρίες του μεγάλου δασκάλου της Αγγλικής Μεταρρύθμισης, Arthur Dickens, και συνέβαλε στη δημιουργία της «μετα- αναθεωρητικής» (postrevisionism) σχολής που κυριαρχεί σήμερα στο χώρο.⁶

μετάνοιας, χρησιμοποίησε τη λέξη *resipiscite*, που δηλώνει την αίσθηση μεταμέλειας που ακολουθείται από τις τύψεις. Diarmaid MacCulloch, *The Reformation*, Penguin Group, ΗΠΑ, 2003, σ. 97-100.

⁴ Peter Marshall, *The Reformation, A Very Short Introduction*, σ. 4.

⁵ Diarmaid MacCulloch, "The Myth of the English Reformation", *Journal of British Studies*, Vol. 30, No.1 (Jan. 1991), σ. 1-19, σ. 11 και Alec Ryrie, "The Strange Death of Lutheran England", *The Journal of Ecclesiastical History*, Vol. 0, Is. 01, (Jan., 2002), σ. 64-92, σ. 66.

⁶ Με τα έργα των αναθεωρητών J. J. Scarisbrick, *The Reformation and the English People*, Basil Blackwell, Οξφόρδη, 1984, Eamon Duffy, *The Stripping of the Altars: Traditional Religion in England, 1400-1580*, Yale University Press, New Heaven και Λονδίνο, 1992 και Christopher Haigh, (επιμ.), *The English Reformation Revised*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη, 1987, εγκαινιάζεται μία σειρά ερευνών επικεντρωμένων σε ενοριακά αρχεία και σε άλλα έγγραφα, όπως αυτά των ειδικών επιτροπών ή των διαθηκών των ενοριτών, που διαφωτίζουν την ταχύτητα με την οποία εξαπλώθηκε ο Προτεσταντισμός, την αποδοχή ή την αντίσταση που γνώρισε η διαδικασία της εκκλησιαστικής Μεταρρύθμισης στις διάφορες περιοχές της Αγγλίας του 16^{ου} αιώνα. Οι μελέτες αυτές κατέρριψαν τη μέχρι τότε επικρατούσα άποψη που πρέσβευε ο Arthur Dickens στο βιβλίο-σταθμό της

Επί προσθέτως, η προσφορά νέων μεθοδολογικών εργαλείων από την αναδυόμενη κοινότητα των ιστορικών του φύλου τις τρεις τελευταίες δεκαετίες, επανέφερε την εξέταση παραδοσιακών θεμάτων από μια εξίσου διαφορετική και πρωτότυπη προσέγγιση. Οι μελέτες της ιστορίας των γυναικών σε σχέση με τη Μεταρρύθμιση προσέθεσαν νέα στοιχεία που ανέδειξαν τη δυναμική της παλιάς και νέας ιδεολογίας στη ζωή τους, τον τρόπο με τον οποίο αντιστάθηκαν στις αλλαγές και υπερασπίστηκαν την πίστη τους ή μεταστράφηκαν στον Προτεσταντισμό και συνέβαλαν στη διάδοσή του, καθώς και τις μεταβολές στο ρόλο τους εντός της οικογένειας και της κοινωνίας.⁷ Το αν αυτές οι μεταβολές ήταν θετικές ή αρνητικές παραμένει ακόμη ένα ερώτημα που απαντάται καταφατικά και στα δύο του σκέλη, προκαλώντας μια διαμάχη, χωρίς τελικό νικητή.⁸ Το γεγονός πως ο Προτεσταντισμός εδραιώνεται στην Αγγλία από μία γυναίκα μοιάζει αρκετά δελεαστικό για μια περαιτέρω έρευνα σχετικά με τη συμβολή των γυναικών στην Αγγλική Μεταρρύθμιση, ωστόσο το ενδιαφέρον των ιστορικών έχει επικεντρωθεί κατά κύριο λόγο στο νέο «κοινωνικό» τους ρόλο, όπως διαμορφώθηκε από το περιεχόμενο της νέας θεολογίας.

ιστορίας της Αγγλικής Μεταρρύθμισης, *The English Reformation*, Batsford LTD, Λονδίνο, 1966, πως η Αγγλική Μεταρρύθμιση και η εδραίωση του Προτεσταντισμού ήταν μία σύντομη διαδικασία, η οποία δε γνώρισε ιδιαίτερη αντίσταση στην απαγόρευση των Καθολικών πρακτικών. Οι «μετα-αναθεωρητές» ιστορικοί, όπως ο Alec Ryrie και Peter Marshall στο συλλογικό τους τόμο, *The Beginnings of English Protestantism*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 2002 κι ο Ethan Shagan στο *Popular Politics and the English Reformation*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη, 2003, αντιμετωπίζουν τη Μεταρρύθμιση ως ένα φαινόμενο υπό διαπραγμάτευση τόσο στα ανώτερα, όσο και στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, επισημαίνοντας τη σταδιακή κι εξίσου βαθιά πολιτισμική μετάλλαξη που υφίστανται. Peter Marshall, “(Re) defining the English Reformation”, *Journal of British Studies*, Vol. 48, No. 3 (Jul., 2009), σ. 564-586, σ. 564.σ. 561-565 και Norman Jones, “Negotiating the Reformation”, στο Eric Josef Carlson, (επιμ.) *Religion and the English People, 1500-1640*, Thomas Jefferson University Press, Missouri, 1998, σ. 273-274.

⁷ Οι αρχικές μελέτες αναφορικά με τις δράσεις και την πνευματικότητα των γυναικών στη Μεταρρύθμιση, επικεντρώνονταν αποκλειστικά στις Προτεστάντισσες, σταδιακά όμως και σε συνάρτηση με την ύπαρξη μοναστικών αρχείων, η πλειοψηφία των ερευνών αφορά πλέον Καθολικές. Mary Wiesner-Hanks, “Women and the Reformations: Reflections on Recent Research”, *History Compass* 2, (2004), EU 073, σ. 1-27, σ. 3, 7.

⁸ Για μελέτες που αντιμετωπίζουν θετικά τις συνέπειες της Μεταρρύθμισης για τη γυναίκα βλ. Sherrin Marshall (επιμ.), *Women in Reformation and Counter-Reformation Europe: Public and Private Worlds*, Bloomington, 1989 και Patricia Crawford, *Women and Religion in England, 1500–1750*, Λονδίνο, 1993. Για την αντίθετη άποψη, βλ. Lyndal Roper, *The Holy Household: Women and Morals in Reformation Augsburg*, Οξφόρδη, 1989, Susan Karant-Nunn, “Continuity and change: some effects of the Reformation on the women of Zwickau”, *Sixteenth Century Journal*, Vol. 13, 1982, σ. 17–42, της ίδιας “The transmission of Luther’s teachings on women and matrimony: The case of Zwickau”, *Archiv für Reformationsgeschichte*, Vol. 77, 1986, σ. 31-46, καθώς και το “The Reformation of women”, στο *Becoming Visible: Women in European History*, (επιμ.), R. Bridenthal, S. M. Stuard, and M. E. Wiesner, Βοστώνη, 1998, σ. 175–202. Mary Wiesner-Hanks, “Woman and the Reformations”, σ. 17.

Η παρούσα μελέτη, εστιάζει αφενός γύρω από τις δράσεις των γυναικών, όμως δε στέκεται στην αλλαγή του ρόλου τους μέσα στο καινούργιο θρησκευτικό σύμπαν, ούτε επιχειρεί να ενταχθεί στον ανοιχτό διάλογο περί θετικών ή αρνητικών επιδράσεων της Προτεσταντικής Μεταρρύθμισης. Αυτό που εξετάζεται εδώ, αφορά το ρόλο των γυναικών ως φορέων του Προτεσταντισμού και τον τρόπο με τον οποίο έδρασαν, ώστε να γίνει το επίσημο δόγμα της αγγλικής Εκκλησίας, θίγοντας ως ένα βαθμό τους λόγους μεταστροφής τους και παρέχοντας την ευκαιρία μιας δεύτερης ανάγνωσης της ιστορίας της Αγγλικής Μεταρρύθμισης με θηλυκούς πρωταγωνιστές. Κριτήριο για τις γυναίκες που επιλέχθηκαν στην έρευνα, αποτέλεσε ο πολιτικός και θρησκευτικός αντίκτυπος των ενεργειών τους, με αποτέλεσμα οι περισσότερες να προέρχονται από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα.

Άλλωστε, η εμμονή του Ερρίκου Η' να αποκτήσει άρρενα απόγονο και κληρονόμο του αγγλικού θρόνου, έδωσε την ευκαιρία σε αρκετές γυναίκες της αριστοκρατίας να παραστούν στην τυδωριανή αυλή και να ασκήσουν επιρροή στην πολιτική σκηνή της Αγγλίας. Μπορεί ο Thomas Cranmer να ήταν ο αρχιτέκτονας του Μεταρρυθμισμένου δόγματος κι ο Thomas Cromwell ο συντονιστής της θρησκευτικής πολιτικής του Ερρίκου, όμως αν δεν υπήρχε η Anne Boleyn, ίσως να καθυστέρούσε αρκετά η απόσχιση από τη Ρώμη, αφού ο Ερρίκος ουδέποτε υπήρξε Προτεστάντης. Το πρώτο μέρος της εργασίας πραγματεύεται την έλευση του Προτεσταντισμού και τη συμβολή της Anne Boleyn στη διάδοσή του, η οποία γίνεται ένας από τους λόγους εκκίνησης της Αγγλικής Μεταρρύθμισης, ενώ θίγονται ταυτόχρονα οι λουθηρανικές επιρροές στη θεολογική θεμελίωση της νέας θρησκευτικής ταυτότητας. Στη συνέχεια, σχολιάζεται η καθοριστική παρουσία της Katherine Parr, της έκτης και τελευταίας συζύγου του Ερρίκου, στο πρόσωπο της οποίας το ευαγγελικό κίνημα άρχισε ξανά να ελπίζει, καθώς κι εκείνη της Anne Askew, που πεισματικά, του χάρισε μία από τις πιο σημαντικές ιστορίες του. Στο τρίτο μέρος, αναφέρονται οι δράσεις των γυναικών που σχετίζονται με τη διάδοση της νέας τους θρησκευτικής ταυτότητας, η οποία εκφράστηκε ελεύθερα τα έξι χρόνια βασιλείας του Εδουάρδου ΣΤ', αλλά κι όσες την υπερασπίστηκαν, όταν υποχρεώθηκαν να την αποκηρύξουν κατά τη βασιλεία της Μαρίας Α'. Τέλος, η εργασία θα κλείσει με την ανάρρηση της Ελισάβετ Τυδώρ και τη θέσπιση του θρησκευτικού διατάγματος του 1559, επιχειρώντας μια ανάλυση των λόγων που την οδήγησαν σε αυτή την επιλογή, η οποία επισφράγισε τον ιδιαίτερο και μοναδικό χαρακτήρα του αγγλικού Προτεσταντισμού.

Καθώς υπάρχει ασυμφωνία αναφορικά με την αφετηρία και το τέλος της Αγγλικής Μεταρρύθμισης, το έτος 1525 επιλέγεται στην παρούσα εργασία ως έτος εκκίνησης, όπως και για την πλειοψηφία των Προτεσταντών ιστορικών, διότι τότε γίνεται αισθητή η διείσδυση της λουθηρανικής θεολογίας στον αγγλικό χώρο κι αποπειράται για πρώτη φορά η έκδοση της Καινής Διαθήκης στην αγγλική γλώσσα από τον William Tyndale.⁹ Έπειτα, εξαιτίας της πολυετούς διακυβέρνησης της Ελισάβετ και του περιορισμένου χώρου της εργασίας, καταληκτική χρονολογία θεωρείται το έτος 1560, κατά την οποία έχει εδραιωθεί ο Προτεσταντισμός κι έχει επισφραγιστεί ο ιδιαίτερος του χαρακτήρας.¹⁰ Για την εκπόνηση της μελέτης εξετάσθηκαν ημερολόγια, επιστολές, βιβλία, δικαστικά αρχεία, βασιλικά διατάγματα κι εν γένει το έντυπο υλικό της περιόδου. Σε ορισμένες περιπτώσεις θα παρουσιαστούν πληροφορίες απευθείας από πρωτογενείς πηγές, ενώ άλλες, όπως τις συνάντησα στη βιβλιογραφία.

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί πως η νέα θρησκευτική ταυτότητα που υιοθετείται στην Αγγλία κατά τον 16^ο αιώνα, επίσημα ή ανεπίσημα, απαιτεί προσεκτική επιλογή του όρου διάκρισης της από άλλες και χρήζει αποσαφήνισης. Καθώς η θεολογική μάχη διεξαγόταν στο ποιος είναι καλύτερος χριστιανός, αναπόφευκτα, οι όροι που διέσπασαν την Καθολική θρησκεία στην πιο ταραγμένη περίοδο της δυτικής χριστιανοσύνης ενέχουν αναχρονισμούς, αφού προσδιορίζουν μια ταυτότητα που διασπάται κι εξελίσσεται, χωρίς να μπορεί ακόμη να διακριθεί με σαφήνεια.¹¹ Ο όρος «Προτεστάντης», εξαιτίας της ταύτισης του με το πολιτικό συμβάν διαμαρτυρίας των Γερμανών πριγκίπων στη δεύτερη Δίαιτα του Speyer τον Απρίλιο 1529, ταυτιζόταν με τον Γερμανό ή τον μη Άγγλο που ήταν μέλος ή φίλος της Σμαλκαλδικής Ένωσης,

⁹ Alec Ryrie, "Prologue: When did the English Reformation happen? A historiographical curiosity and its interpretative consequences", *Études Épistémè*, No. 32, (2017), ¶7: <https://journals.openedition.org/episteme/1845> (τελευταία πρόσβαση: 14/09/2018)

¹⁰ Ο Patrick Collinson ισχυρίζεται πως η Αγγλική Μεταρρύθμιση ολοκληρώθηκε στις βασιλείες της Ελισάβετ Α' και του Ιακώβου Α', θεωρώντας εκείνη των προηγούμενων ετών ως ένα προκαταρκτικό στάδιο. Την άποψη αυτή τη στηρίζει στο γεγονός πως από το 1570 και μετά σταματούν οι Προτεστάντες να αποτελούν μία θρησκευτική μειονότητα και υπερισχύουν των Καθολικών, οι οποίοι αυτήν την περίοδο θεωρούνται οι «προδότες» του έθνους. Patrick Collinson, *The Birthpangs of Protestant England. Religious and Cultural Change in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη, 1988, ix.

¹¹ Peter Marshall, "Evangelical conversion in the reign of Henry VIII", στο Peter Marshall & Alec Ryrie, (επιμ.), *The Beginnings of English Protestantism*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002, σ. 28 και Alec Ryrie, "The Strange Death of Lutheran England", υποσ. 12, σ. 68.

τουλάχιστον μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1540.¹² Έως τότε, οι Άγγλοι Μεταρρυθμιστές αυτοαποκαλούνταν «οπαδοί του ευαγγελίου» ή «Ευαγγελικοί» για να δηλώσουν την αντίθεσή τους με την παπική σύλληψη και πρακτική της χριστιανικής θρησκείας, ανεξάρτητα από το αν οι ίδιοι απέκλιναν σε ορισμένα θρησκευτικά ζητήματα, ενώ ως «Προτεστάντες» χαρακτηρίζονταν κυρίως από τους εχθρούς τους.¹³ Επί της βασιλείας του Εδουάρδου ΣΤ' η χρήση του όρου είναι πάλι περιορισμένη και μόνο επί της Μαρίας Α', εμφανίζεται με μεγαλύτερη συχνότητα για να περιγράψει τις διάφορες θρησκευτικές ομάδες που κινδύνευαν από τη θρησκευτική πολιτική του βασιλείου, αλλά και να συνδέσει τον Αγγλικό Προτεσταντισμό με εκείνον της ηπειρωτικής Ευρώπης, πριν γνωρίσει νέα διάσπαση στη βασιλεία της Ελισάβετ Α'.¹⁴ Ως όρος λοιπόν, αντιλαμβανόμαστε ότι εξαρτάται κάθε φορά από διάφορες παραμέτρους και συνθήκες, ωστόσο στην παρούσα μελέτη χαρακτηρίζει τον Άγγλο υποστηρικτή της Μεταρρύθμισης κι αντι-Καθολικό που αποκηρύσσει την παπική εξουσία κι αφουγκράζεται το σύνθημα «sola fide-sola scriptura» (η πίστη μόνο σώζει-οι Γραφές είναι η μοναδική αυθεντία).

¹² Peter Marshall & Alec Ryrie, "Introduction: Protestantisms and their beginnings", στο Peter Marshall & Alec Ryrie, (επιμ.), *The Beginnings of English Protestantism*, σ. 5, Diarmaid MacCulloch, *The Reformation*, σ. 170-171 και Alec Ryrie, "'Protestantism' as a historical category", *Transactions of the RHS*, (2016), σ. 59-77, σ. 60.

¹³ Peter Marshall, "The Naming of Protestant England", *Past and Present*, no. 214 (Feb., 2012) σ. 87-128, σ. 92-93.

¹⁴ Patrick Collinson, "Night Schools, Conventicles and Churches: Continuities and Discontinuities in Early Protestant Ecclesiology", στο Peter Marshall & Alec Ryrie (επιμ.), *The Beginnings of English Protestantism*, σ. 230-234 και Peter Marshall, "Naming of Protestant England", σ. 94-96.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Το «προ-μεταρρυθμιστικό» κλίμα και η έλευση του Προτεσταντισμού

«Δε θα αναζητήσω ποτέ τη σωτηρία μου σε κάποια καλή πράξη που έχω κάνει, αλλά θα ζητώ μόνο το έλεος του Θεού» δήλωνε ο Roger Hachman, ένας λαϊκός από την Οξφόρδη που κατηγορήθηκε για αίρεση το 1525, ανησυχώντας τις αρχές για την έκταση που είχαν λάβει τα λουθηρανικά διδάγματα στην Αγγλία.¹⁵ Επίσης, ανήμερα των Χριστουγέννων του ίδιου έτους, ο Καρδινάλιος Wolsey με τη βοήθεια τεσσάρων επισκόπων συνέλαβε το θεολόγο Robert Barnes, καθώς τον θεώρησε ύποπτο για το ετερόδοξο κήρυγμά του στο St Edward του Πανεπιστημίου του Κέιμπριτζ κι αναζήτησε τυχόν λουθηρανικά έργα που ανήκαν στον ίδιο ή διακινούνταν στο πανεπιστήμιο, σε μια προσπάθεια καταστολής της παρείσφρησης αιρετικών αντιτύπων από την ευρωπαϊκή ήπειρο.¹⁶ Στο μεταξύ, ο διανοητής William Tyndale βρισκόταν στη Βιτεμβέργη για να συναντήσει το Λούθηρο και να προβεί κατόπιν συμβουλών του στη μετάφραση της Καινής Διαθήκης στην αγγλική γλώσσα, την οποία μετά από μία αποτυχημένη προσπάθεια δημοσίευσης στην Κολωνία, εξέδωσε στην πόλη της Worms ένα χρόνο αργότερα, συμπεριλαμβάνοντας τον πρόλογο και τα επεξηγηματικά σχόλια του Λούθηρου, επισφραγίζοντας την επιρροή του στην αγγλική θεολογία.¹⁷

Η δυναμική του δόγματος της δικαίωσης μέσω της πίστης, σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος λάμβανε τη θεϊκή συγχώρεση τη στιγμή που πίστευε στο Χριστό, αποτέλεσε την κινητήρια δύναμη της λουθηρανικής θεολογίας, η οποία σε συνδυασμό με την αμφισβήτηση της παπικής εξουσίας απειλούσε να γκρεμίσει τα θεμέλια του εκκλησιαστικού οικοδομήματος και να «απελευθερώσει» τον πιστό.

¹⁵ Alec Ryrie, "Prologue: When did the English Reformation happen?", ¶7:

<https://journals.openedition.org/episteme/1845>. Ο Roger Hachman ανακάλεσε μετά τη σύλληψή του.

Fox's Book of martyrs: or, The acts and monuments of the Christian church, (επιμ.) Rev. John Malham, J. J. Woodward, Φιλαδέλφεια, 1830. σ. 114.

¹⁶ Carter Lindberg, *The European Reformations*, 2nd Edition, Wiley-Blackwell, Οξφόρδη, 2010, σ. 297-298.

¹⁷ Το ταξίδι του William Tyndale χρηματοδότησε ο Humphrey Monmouth, ένας πλούσιος έμπορος του Λονδίνου, ο οποίος αναζητούσε ριψοκίνδυνους τυπογράφους κι αρκετά έξυπνους, ώστε να αποφύγουν τις αρχές και να τυπώσουν την αγγλική Καινή Διαθήκη. Από τη Worms τυπώθηκαν και στάλθηκαν μέσω εμπορικών οδών στην Αγγλία 6,000 αντίτυπα, ενώ το 1534 και 1535 δημοσιεύθηκε η αναθεωρημένη έκδοση της Καινής Διαθήκης στην Αμβέρσα. Derek Wilson, *A Brief History of The English Reformation*, Constable & Robinson Ltd, HB, 2012, σ. 96, 99-101 και Ian Green, *Print and Protestantism in Early Modern England*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη, 2000, σ. 45. Η Καινή Διαθήκη του Tyndale ήταν βαθιά επηρεασμένη από την Ερασμιακή Βίβλο κι αποτέλεσε τη βάση όλων των μεταγενέστερων εκδόσεων που γνώρισε η αγγλική Βίβλος έως τον 20^ο αιώνα. Diarmaid MacCulloch, *The Reformation*, σ. 212 και Arthur Dickens, *The English Reformation*, σ. 71.

Άλλωστε, οι φωτιές μόλις είχαν πάψει να καίνε όσους Λολλαρδούς είχαν απομείνει και συνέχιζαν να ακολουθούν την εξίσου «απελευθερωτική» θεολογία του John Wycliffe, που αποκήρυτε το διαμεσολαβητικό και ιερό χαρακτήρα του κλήρου, υποστήριζε την αυθεντία των Γραφών έναντι του παπικού λόγου κι έδινε άμεση πρόσβαση των λαϊκών στη Βίβλο, μεταφράζοντας τη στη δημόδη γλώσσα μαζί με μια ομάδα θεολόγων της Οξφόρδης.¹⁸ Η προσβασιμότητα των λαϊκών στις Γραφές βρήκε αντίθετο τον υψηλά ιστάμενο κλήρο, τόσο για την κοσμική διάσταση που θα λάμβανε η θεολογία, όσο και για τη θρησκευτική αναρχία που θα προκαλούταν από την ανεξέλεγκτη ερμηνεία του θεϊκού λόγου, με αποτέλεσμα η τοπική Σύνοδος της Οξφόρδης το 1408-1409, να καταδικάσει κάθε απόπειρα μετάφρασης της Αγίας Γραφής στην αγγλική ή σε άλλη γλώσσα και τη δημόσια και ιδιωτική της ανάγνωση.¹⁹

Όμως, η υποστήριξη της θεολογίας του Wycliffe από τα λαϊκά στρώματα και η δημιουργία του θρησκευτικού κινήματος των Λολλαρδών διατήρησε, τουλάχιστον έως τις αρχές του 16^{ου} αιώνα, τις διδαχές του, μαζί με ένα βαθύ αντικληρικαλιστικό αίσθημα, παρά τις διώξεις που πραγματοποιήθηκαν, ιδιαίτερα από το 1480 έως το 1520.²⁰ Παράλληλα, κριτικά απέναντι στις πρακτικές του κλήρου έστεκαν οι εκπρόσωποι του κινήματος της *Devotio Moderna*, προτείνοντας με τα διδάγματά τους μία διαφορετική, πιο εσωτερικευμένη κι αγνή πίστη στο Θεό, βασισμένη στη συστηματική μελέτη των Γραφών, η οποία ευαισθητοποίησε τη μορφωμένη ελίτ και

¹⁸ Andrew Brown, *Church and Society in England, 1000-1500*, Palgrave Macmillan, HB, 2003, σ. 160-163. Για τον John Wycliffe (1330-1384) ως πρόδρομο της Αγγλικής Μεταρρύθμισης βλ., Donald L. Roberts, "John Wycliffe and the Dawn of the Reformation", *Christian Today*, No. 3, 1983, Stephen Lahey, *John Wycliffe*, Oxford University Press, ΗΠΑ, 2008, Anne Hudson, *The Premature Reformation: Wycliffite texts and Lollard History*, Clarendon, Οξφόρδη, 2002 και David Calhoun, *The Morning Star of the Reformation*, CS Lewis institute, 2013.

¹⁹ Andrew Brown, *Church and Society in England*, σ. 156, Janel Mueller, "Literature and the Church", στο David Loewenstein & Janel Mueller, (επιμ.), *Early Modern English Literature*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη, 2002, σ. 273 και Hannibal Hamlin, "Reading the Bible in Tudor England", *Oxford Handbooks Online*, σ. 2 <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199935338.001.0001/oxfordhb-9780199935338-e-77> (τελευταία πρόσβαση: 17/12/2018)

²⁰ Ο Ερρίκος Δ' (1399-1413) θέσπισε το σκληρό αντιαρετικό νόμο (*de Heretico Comburendo*) το 1401, ο οποίος εφαρμόστηκε κι από τον Ερρίκο Ε' (1413-1422), παραχωρώντας το δικαίωμα στα τοπικά δικαστήρια και στις επισκοπές να καίνε στην πυρά όσους διατηρούσαν ετερόδοξες πεποιθήσεις από το επίσημο δόγμα, κήρυτταν ή κατείχαν γραπτό αιρετικό περιεχόμενο. Andrew Brown, *Church and Society in England*, σ. 165. Οι περισσότερες διώξεις σημειώθηκαν στις περιοχές του Λονδίνου, του Bristol, του Coventry, του Clilterns, του Essex και του Kent, οι οποίες αργότερα αναδείχθηκαν σε προτεσταντικά προπύργια. Ben R. McRee, "Traditional Religion", στο Robert Tittler, & Jones Norman, (επιμ.), *A Companion to Tudor Britain*, Blackwell Publishing, Οξφόρδη, 2004, σ. 214-215, Doreen Rosman, *From Catholic to Protestant. Religion and the People in Tudor England*, UCL press, Λονδίνο, 1996, σ. 13 και Christopher Haigh, "Introduction", στο Christopher Haigh, (επιμ.), *The English Reformation Revised*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη, 1987, σ. 4-5.

τα μέλη της βασιλικής αυλής του Ερρίκου Η'. Ήδη το 1503, η βασιλομήτωρ, Margaret Beaufort οργάνωσε την αγγλική μετάφραση του *Imitatio Christi* του Thomas à Kempis (1420), που αποτελούσε το κυριότερο πνευματικό εγχειρίδιο του κινήματος, και μέχρι το θάνατό της το 1509 μετέτρεψε τη βασιλική αυλή σε χώρο φιλοξενίας ουμανιστών διανοητών και θεολόγων, ξοδεύοντας συγχρόνως πολλά χρήματα στην ανέγερση νέων κολεγίων για την εκπαίδευση του κλήρου.²¹ Επιπλέον, οι διδασκαλίες των θεολόγων John Colet και Εράσμου στα πανεπιστήμια της Οξφόρδης και του Κέμπριτζ έθεσαν τις βάσεις για τη δημιουργία μιας σπουδάζουσας νεολαίας ανοιχτής στη διαδικασία μεταρρύθμισης του κλήρου.²²

Μέσα σε αυτό το κλίμα αντικληρικαλισμού κι αναθεωρητικής στάσης επί του θρησκευτικού συστήματος, η σκληρή διαμάχη του Λούθηρου με τον πάπα Λέοντα Ι' και η αμείωτη συγγραφική δραστηριότητά του, χάρισαν έως το 1520 τη βάση ενός νέου δόγματος, που μέσω του τύπου έφτασε ταχύτατα στα λιμάνια της ανατολικής και νότιας Αγγλίας κι από εκεί στα μεγάλα αστικά κέντρα, στα πανεπιστήμια και στις αριστοκρατικές αυλές της χώρας.²³ Οι πεδινές περιοχές της νοτιοανατολικής Αγγλίας και ιδιαίτερα εκείνες που αποτελούσαν παραθαλάσσιους εμπορικούς σταθμούς, όπως το Λονδίνο, το Hull και το Bristol, είχαν μεγαλύτερη πρόσβαση στο διανεμόμενο

²¹ Derek Wilson, *Brief History of The English Reformation*, σ. 53. Η Margaret επιμελήθηκε η ίδια την μετάφραση του τέταρτου βιβλίου του *Imitatio* κι ανέθεσε εκείνη των πρώτων τριών στον William Atkinson, ενώ το 1507 μετέφρασε στα αγγλικά το *Speculum aureum peccatorum* («Mirror of Gold to the Sinful Soul») του θεολόγου Διονύσιου Καρθουσιανού (1402-1471) από μία γαλλική μετάφραση. Peter Marshall, *Religious Identities in Henry VIII's England*, Ashgate Publishing, Κορνουάλη, 2006, σ. 25, 34, Jamie Goodrich, *Faithful Translators. Authorship, Gender, and Religion in Early Modern England*, Northwestern University Press, Illinois, ΗΠΑ, 2014, σ. 74 και Patricia Demers, *Women's Writing in English: Early Modern England*, University of Toronto Press, Καναδάς, 2005, σ. 67. Ανάμεσα στα κολέγια που ίδρυσε ήταν το Christ's College και το Saint John's στο πανεπιστήμιο του Κέμπριτζ, στα οποία αργότερα ανήκαν πολλοί υποστηρικτές της Μεταρρύθμισης. Antonia McLean *Humanism and the rise of science in Tudor England*, Nale Watson Academic Publications, Νέα Υόρκη, 1972, σ. 43-44.

²² Ο Έρασμος δίδαξε από το 1511 έως το 1514 στο Κέμπριτζ και ήταν στενός φίλος του Thomas More, τον οποίο κι επηρέασε βαθύτατα με την ουμανιστική του σκέψη. Diarmaid MacCulloch, *The Reformation and its Legacy*, σ. 202 και Antonia McLean, *Humanism and the rise of science*, σ. 37-40.

²³ D. M., Palliser, "Popular reactions to the Reformation during the years of uncertainty, 1530-1570", Christopher Haigh, (επιμ.), *The English Reformation Revised*, σ. 95 και Peter Marshall, *The Reformation*, σ. 17-18. Στο πρώτο του έργο, *To the Christian Nobility of the German Nation* (1520), ο Λούθηρος εξέφρασε για πρώτη φορά τη θεωρία της πνευματικής ισότητας όλων των ανθρώπων, αποκηρύσσοντας το διακριτό ρόλο του κλήρου, αμφισβήτησε την εξουσία του πάπα να ερμηνεύει τις Γραφές και ζήτησε από τις κοσμικές αρχές να διαχειρίζονται πνευματικά ζητήματα, εκκοσμικεύοντας με αυτόν τον τρόπο τη θρησκεία. Στο δεύτερο, *Prelude on the Babylonian Captivity* (1520) εξέταζε κατά πόσο τα επτά μυστήρια της Καθολικής Εκκλησίας απαντώνται στη Βίβλο, ενώ στο *On the Freedom of a Christian* (1520), ανέπτυξε το δόγμα της δικαίωσης μέσω της πίστης. Carter Lindberg, *The European Reformations*, σ. 96-97 και Peter Marshall, *The Reformation*, σ. 138.

έντυπο θρησκευτικό υλικό, το οποίο διακινούταν λαθραία από την ηπειρωτική Ευρώπη και το λιμάνι της Αμβέρσας, που αποτελούσε παροικία Άγγλων εμπόρων.²⁴

Όμως, πολύ σύντομα, ο καρδινάλιος Wolsey κι ο επίσκοπος του Rochester, John Fisher καταδίκασαν τις λουθηρανικές θέσεις, ενώ ο Ερρίκος Η' δημοσίευσε το 1521, το *Assertio Septem Sacramentorum* για να υπερασπιστεί επισήμως το Καθολικό δόγμα και τη θέση του πάπα, λαμβάνοντας από τον τελευταίο τον τίτλο του «Υπερασπιστή της Πίστεως».²⁵ Τα νέα που κατέφθασαν από την περιοχή της Γερμανίας για τον Πόλεμο των Χωρικών το 1524-1525, ενίσχυσαν τους φόβους για μια γενικευμένη κοινωνική κρίση και κατέστησαν άκρως επιφυλακτικές τις εκκλησιαστικές αρχές και τη στάση του Ερρίκου απέναντι στο νέο δόγμα, αποθαρρύνοντας την ανοιχτή υποστήριξη σε αυτό, με αποτέλεσμα η διακίνηση των λουθηρανικών βιβλίων και θρησκευτικών κειμένων να γίνεται στα κρυφά.²⁶

Στο πανδοχείο White Horse του πανεπιστημίου του Κέμπριτζ συγκεντρωνόταν ήδη μια ομάδα Άγγλων σπουδαστών, η οποία αποκαλούνταν χαρακτηριστικά «Μικρή Γερμανία», καθώς συζητούσε τις διδαχές του Λούθηρου κι έμελλε να αποτελέσει το επίκεντρο του μεταρρυθμιστικού ρεύματος στο βασίλειο. Άνδρες, που επρόκειτο να επανδρώσουν την προπαγανδιστική μηχανή του Αγγλικού Προτεσταντισμού, όπως ο Robert Barnes, ο John Lambert, ο John Frith, ο Thomas Cramer, ο Hugh Latimer, ο William Parker, ο Nicholas Shaxton, ο Miles Coverdale κι ο William Tyndale ανήκαν στον ακαδημαϊκό κύκλο της «Μικρής Γερμανίας» κι ανέμεναν την κατάλληλη κι ευνοϊκή στιγμή, ώστε να δράσουν υπέρ της Μεταρρύθμισης.²⁷

²⁴ Doreen Rosman, *From Catholic to Protestant*, σ. 37-38, Andrew Pettegree, "Printing and the Reformation: the English exception", στο Peter Marshall & Alec Ryrie, *The Beginnings of English Protestantism*, σ. 167-168 και Arthur Dickens, *The English Reformation*, σ. 69.

²⁵ Το *Assertio Septem Sacramentorum*, προϊόν συνεργασίας του Ερρίκου Η' με τον Thomas More, δημοσιεύθηκε ένα χρόνο μετά την έκδοση του *Prelude on the Babylonian Captivity* του Λούθηρου, για να υπερασπιστεί τα επτά μυστήρια, το δόγμα της μετουσίωσης και του καθαρτηρίου και να εναντιωθεί στη λουθηρανική αρχή πως μόνο η πίστη εξασφαλίζει τη σωτηρία. Virginia Murphy, " ", στο Diarmaid MacCulloch, (επιμ.), *The Reign of Henry VIII. Politics, Policy and Piety*, MacMillan Press LTD, Λονδίνο, 1995. σ. 144, Diarmaid MacCulloch, *The Reformation and Its Legacy*, σ. 199 και Derek Wilson, *Brief History of The English Reformation*, σ. 92-93.

²⁶ Στο μεταξύ, η Αγγλία βρισκόταν εξίσου μπροστά στο ξέσπασμα μιας εμφύλιας σύρραξης, εξαιτίας της βαριάς φορολογίας του Ερρίκου Η' για τον πόλεμο με την Γαλλία και τα νέα από τη Γερμανία σταμάτησαν την πολιτική του, ενώ ο ίδιος έριξε τις ευθύνες στον Καρδινάλιο Thomas Wolsey που εκτελούσε χρέη ανώτατου βασιλικού γραμματέα. Derek Wilson, *History of the English Reformation*, σ. 91.

²⁷ Carter Lindberg, *The European Reformations*, σ. 296-297 και Arthur Dickens, *The English Reformation*, σ. 68-69.

Η εκκίνηση της Αγγλικής Μεταρρύθμισης: ο ρόλος της Anne Boleyn στο ευαγγελικό κίνημα και το διπλό διαζύγιο του Ερρίκου Η΄

Μπορεί η Αγγλία να μην είχε το δικό της θρησκευτικό ηγέτη, αλλά είχε έναν βασιλιά πεπεισμένο πως είναι ο εκλεκτός του Θεού κι αποφασισμένο να εξασφαλίσει άρρενα διάδοχο στον αγγλικό θρόνο. Ο γάμος του με την Αικατερίνη της Αραγονίας του χάρισε μία κόρη και πολλές στενοχώριες από τις αποβολές και τα θνησιγενή νεογνά, όμως οι κυρίες των τιμών της αυλής κρατούσαν ζωντανές τις ελπίδες του για έναν υιό, αλλά μόνο μία εξ αυτών κατάφερε να τον πείσει.²⁸ Από το 1526, η Anne Boleyn είχε εξασφαλίσει το ενδιαφέρον του βασιλιά, αλλά καθώς αρνιόταν να γίνει ερωμένη του, προκάλεσε την έναρξη της διαδικασίας περί ακύρωσης του γάμου του με την Αικατερίνη, η οποία ξεκίνησε επισήμως ένα χρόνο αργότερα και προμήνυε μία σκληρή διαπραγμάτευση με τη Ρώμη. Από τη στιγμή που η Αικατερίνη ήταν θεία του πιο ισχυρού άνδρα της Ευρώπης κι αυτοκράτορα της Αγίας Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, Κάρολου Ε΄ (Κουίντου), ο πάπας Κλήμης Ζ΄, υπό την απειλή μιας νέας λεηλασίας της Ρώμης, δεν είχε καμία πρόθεση να επικυρώσει το αίτημα του Ερρίκου.²⁹ Αυτή η διαφαινόμενη ρήξη με τον πάπα, συσπείρωσε γύρω από το πρόσωπο της Anne Boleyn, όλους όσους αμφισβητούσαν την εξουσία του και ήθελαν να την εξοβελίσουν από το αγγλικό βασίλειο, κι όπως φάνηκε, όχι άδικα.

Η Anne Boleyn ανήκε σε μία από τις πιο ισχυρές οικογένειες της αγγλικής αριστοκρατίας που πρωταγωνίστησε σχεδόν σε όλη τη διάρκεια του 16^ο αιώνα. Ο πατέρας της, σερ Thomas Boleyn και η μητέρα της, Elizabeth Howard, αδελφή του κόμη του Surrey κι έπειτα δούκα του Norfolk, Thomas Howard, εξασφάλισαν το 1513 την καλύτερη εκπαίδευση για τις κόρες τους Anne και Mary στην αυλή της

²⁸ Arthur Dickens, *The English Reformation*, σ. 105 και David Loades, *The Tudor Queens of England*, Continuum books, Νέα Υόρκη, 2009, σ. 114-115, 117. Η εμμονή του Ερρίκου στην απόκτηση άρρενα διαδόχου εξηγούταν από την πίστη του στην απειρία και την ανικανότητα των γυναικών στα πεδία της μάχης, θεωρώντας πως ο βασιλιάς οφείλει να κηρύττει και να συμμετέχει στον πόλεμο. Carol Levin, Jo Eldridge Carney & Debra Barrett-Graves, "Introduction", στο C. Levin, D. Barret-Graves, J. E. Carney, (επιμ.), *High and Mighty Queens of Early Modern England: Realities and Representations*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη, 2003, σ. 2. Το καλοκαίρι του 1519, ο Ερρίκος Η΄ είχε αποκτήσει ήδη ένα νόθο υιό με την Elizabeth Blount, που ήταν κυρία των τιμών στην αυλή της Αικατερίνης, αλλά δεν αναγνωρίστηκε ποτέ ως ερωμένη του βασιλιά. Virginia Murphy, "The Literature and Propaganda of Henry VIII's First Divorce", σ. 135-137.

²⁹ Η Ρώμη λεηλατήθηκε από τον Κάρολο τον Μάιο 1527 κι ο πάπας βρισκόταν έκτοτε σε δυσμενή θέση. Arthur Dickens, *The English Reformation*, σ. 106 και Derek Wilson, *History of The English Reformation*, σ. 103-104. Ένας επιπλέον λόγος για τη στάση του πάπα απέναντι στο αίτημα του Ερρίκου Η΄ ήταν η άρνηση του τελευταίου να στείλει στρατιωτική βοήθεια για την αντιμετώπιση των Οθωμανών, μετά την καταστροφή στη μάχη του Μόχατς το 1526. Diarmaid MacCulloch, *The Reformation*, σ. 206-207.

αρχιδούκισσας Μαργαρίτας της Αυστρίας, όπως πρόσταζαν τα πρότυπα εκπαίδευσης των κοριτσιών των αριστοκρατικών οικογενειών, στοχεύοντας στην απόκτηση κοινωνικών δεξιοτήτων, στην κοινωνικοποίηση, αλλά και στη διεύρυνση της γαμήλιας αγοράς και του κύκλου επαφών της οικογένειας.³⁰ Μετά το πέρας περίπου δύο χρόνων και τη διαμονή της εκεί, η Anne Boleyn υπηρέτησε ως κυρία επί των τιμών στον οίκο της Claude της Γαλλίας, πρώτης συζύγου του Γάλλου βασιλιά Φραγκίσκου Α΄, μέχρι τη ρήξη των αγγλο-γαλλικών σχέσεων και την αναγκαστική επιστροφή της στην Αγγλία το 1521.³¹

Τα χρόνια παραμονής της στη γαλλική αυλή ήταν καταλυτικά για τις θρησκευτικές πεποιθήσεις της, ιδιαίτερα η επαφή που απέκτησε με την αδερφή του Φραγκίσκου, Μαργαρίτα d'Angoulême. Η Μαργαρίτα αυτήν την περίοδο, φιλοξενούσε και προστάτευε στη βασιλική αυλή Μεταρρυθμιστές κληρικούς και θεολόγους που υποστήριζαν την εφαρμογή ενός εκπαιδευτικού προγράμματος των ενοριτών στα χρηστά ήθη και στις χριστιανικές επιταγές, το οποίο θα βασιζόταν στη μελέτη του μεταφρασμένου στη δημόδη γλώσσα ευαγγελικού Λόγου.³² Ο μεταρρυθμιστικός λόγος και οι δράσεις των Jacques Lefevre d'Étaples, Guillaume Farel, Guillaume Briçonnet κι άλλων ανδρών του κύκλου της Meaux, όπως ονομάστηκε, καθώς και της ίδιας της Μαργαρίτας, εξέθεσαν την Anne Boleyn στις νέες θρησκευτικές διδαχές που πρότασαν την αυθεντία των Γραφών κι απαιτούσαν την άμεση πρόσβαση των πιστών σε αυτές.³³

³⁰ David Loades, *The Tudor Queens*, σ. 114. Οι θυγατέρες της αριστοκρατίας λάμβαναν με δύο τρόπους εκπαίδευση, τουλάχιστον έως τις αρχές του 17^{ου} αιώνα. Συνηθέστερα, εγκαθίσταντο για ένα χρονικό διάστημα σε άλλους ανώτερους κατά προτίμηση αριστοκρατικούς οίκους ή διδάσκονταν από δασκάλους και γκουβερνάντες στο σπίτι. Kenneth Charlton, "Women and Education", στο Anita Pacheco, (επιμ.), *A Companion to Early Modern Women's Writing*, Blackwell, Κορυνάλη, 2002, σ. 8-9 και της ίδιας, *Women, Religion and Education in Early Modern England*, Taylor & Francis e-Library, 2001, σ. 126.

³¹ Eric Ives, "Anne Boleyn and the «Entente Évangélique»", στο Roger Mettam & Charles Giry-Deloison, (επιμ.), *François Ier et Henri VIII. Deux Princes de la Renaissance (1515-1547)*, Histoire et littérature du Septentrion (IRHiS) | 13, Λιλ, 1995, OpenEdition Books, ¶ 5: <https://books.openedition.org/irhis/1478>

³² Susan Brodo, *The Creation of Anne Boleyn*, Houghton Mifflin Harcourt, Νέα Υόρκη, 2013, σ. xv-xvi, Kirsí Stjerna, *Women and the Reformation*, Blackwell Publishing Ltd, Οξφόρδη, 2009, σ. 151 και Κώστας Γαγανάκης, *Ο Πόλεμος των Λέξεων: Θρησκευτική Διαμάχη και Προπαγάνδα στη Γαλλία τον Καιρό της Νύχτας του Αγίου Βαρθολομαίου*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, 2003, σ. 26-27. Παρόλο που δεν έχει διασωθεί κάποιο αποδεικτικό στοιχείο που να επιβεβαιώνει την παρουσία της Anne στην αυλή της Μαργαρίτας, η μεταξή τους αλληλογραφία μαρτυρεί πως είχαν συναντηθεί και διατηρούσαν επαφές. Eric Ives, "Anne Boleyn and the «Entente Évangélique»", ¶ 55.

³³ Eric Ives, "Anne Boleyn and the Early Reformation in England: The Contemporary Evidence", *The Historical Journal*, Vol. 37, No. 2 (Jun., 1994) σ. 389-400, σ. 394, Margaret L. King, *Women of the Renaissance*, University of Chicago Press, Σικάγο, 1991, σ. 161. Ο ιστορικός και πολιτικός σερ Roger Twysden ήταν ο πρώτος που ανέφερε τον 17^ο αιώνα την επιρροή που άσκησε η Μαργαρίτα

Οι επαφές της με τους Γάλλους Μεταρρυθμιστές διατηρήθηκαν και μετά την επιστροφή της στην Αγγλία, όπως μαρτυρούν αντίγραφα γαλλικών κειμένων που βρέθηκαν στην κατοχή της και σχετίζονταν με την Προτεσταντική θεολογία.³⁴ Από τα εννέα βιβλία και χειρόγραφα που διασώζονται μέχρι σήμερα, τα έξι προέρχονται από τη Γαλλία και χαρακτηρίζονται «μεταρρυθμιστικά», ενώ τη μόνη εξαίρεση αποτελούν η Καινή Διαθήκη του Tyndale ως αυτούσιο αγγλικό κείμενο κι ένα «Βιβλίο των Ωρών», καθώς σχετίζεται με τις Καθολικές πρακτικές.³⁵ Για παράδειγμα, στην κατοχή της βρίσκονταν επεξηγηματικοί σχολιασμοί λειτουργικών κειμένων, όπως μια χειρόγραφη αγγλική μετάφραση, «The Pistellis and Gospelles for the LII Sondayes of the Yere», του *Épitre et Évangiles des Cinquante et Deux Dimanches* που δημοσίευσε ανώνυμα ο Lefèvre στο Παρίσι το 1525, το *Les choses contenu en ce present livre* του ίδιου, καθώς και την αναθεωρημένη γαλλική Βίβλο, *La Sainte Bible en Françoys*, που τυπώθηκε στην Αμβέρσα το 1534, ένα γαλλικό σχολιασμό του *Εκκλησιαστή*, με τίτλο *L'ecclésiaste Preschant que toutes choses sans dieu sont vanite* (Alençon, 1530) και το ποίημα «Le pasteur évangélique» (1533/1536) του Clément Marot.³⁶

Από τη στιγμή που είχε εξασφαλίσει την παρουσία της στη βασιλική αυλή, οι κινήσεις της έλαβαν αναπόφευκτα πολιτικές διαστάσεις και μπορούν να διακριθούν από μία συγκεκριμένη μεθοδικότητα, ευνοϊκή για την ευδοκίμηση και τη διάδοση

d'Angoulême στην πορεία της Anne Boleyn. Maria Dowling, "Anne Boleyn and Reform", *Journal of Ecclesiastical History*, Vol. 35, No. 1 (Jan., 1984), σ. 30-46, σ. 31-32. Για τις δραστηριότητες του κύκλου της Meaux και τη συνεισφορά τους στο γαλλικό Προτεσταντισμό βλ. Κώστας Γαγανάκης, *Ο Πόλεμος των Λέξεων*, σ. 26-36.

³⁴ Γενικότερα, η οικογένεια των Boleyn είχε αναπτύξει στενούς δεσμούς με Γάλλους και Γερμανούς Μεταρρυθμιστές θεολόγους, εξαιτίας των διπλωματικών καθηκόντων τα έτη 1529, 1533-1535, που εκτελούσαν ο αδερφός της, George κι ο πατέρας της. Σύμφωνα με τις επιστολές του αυτοκρατορικού αντιπροσώπου στην Αγγλία, Eustace Chapuys, προς τον Κάρολο Κουίντο, ο πατέρας της προμηθευόταν και διακινούσε έργα του Έρασμου. Eric Ives, "Anne Boleyn and the Early Reformation", σ. 391 και του ίδιου, "Anne Boleyn and the «Entente Évangélique»", ¶ 52, 54.

³⁵ Ο Eric Ives είναι μέχρι στιγμής ο μοναδικός ιστορικός και σύγχρονος βιογράφος της Anne Boleyn που έχει ασχοληθεί εκτενώς με τη σχέση της με το πρώιμο γαλλικό ευαγγελικό κίνημα και την επίδρασή της στην Αγγλική Μεταρρύθμιση. Eric Ives, "Anne Boleyn and the «Entente Évangélique»", ¶ 34 και του ίδιου, "Anne Boleyn and the Early Reformation", σ. 392. Για μια εκτενή ματιά στη βιογραφία της βλ. Eric Ives, *The Life and Death of Anne Boleyn*, Blackwell Publishing, Malden, Οξφόρδη και Βικτώρια, 2004.

³⁶ Το ποίημα του Marot αμφισβητείται κατά πόσο ανήκει στον ίδιο, αλλά αναφορικά με την Anne Boleyn συνδέεται, επειδή φέρει ως σφραγίδα του το βασιλικό θυρεό των Τυδώρ και προφητεύει στο περιεχόμενό του τη γέννηση ενός υιού που θα μοιάζει στον Ερρίκο. Ερρίκο Eric Ives, "Anne Boleyn and the «Entente Évangélique»", ¶ 29, 30, 38, 39, 40, του ίδιου, "Anne Boleyn and the Early Reformation", σ. 395 και Maria Dowling, "Anne Boleyn and Reform", σ. 33. Η πλειοψηφία των γαλλικών κειμένων αναφέρονται στο ρόλο της πίστης στο Χριστό και τη σημασία του στην εξασφάλιση της σωτηρίας της ψυχής. George Bernard, "Anne Boleyn's Religion", *The Historical Journal*, No. 36 (1993), σ. 1-20, σ. 7.

Μεταρρυθμιστικών ιδεών. Στο δίκτυο πατρωνίας της οικογένειάς της εντάσσονταν ήδη αρκετοί σπουδαστές του Κέιμπριτζ που οικειοποιούνταν τις λουθηρανικές θέσεις ή επιθυμούσαν την εκκλησιαστική Μεταρρύθμιση, τους οποίους η Anne Boleyn στήριζε οικονομικά, όπως συνέβη με τις σπουδές του Nicholas Heath, του Thomas Thirlby και του John Skip.³⁷ Έπειτα, πρόβαινε σε απαραίτητες συστάσεις προσώπων με το βασιλιά που προσυπόγραφαν την ακύρωση του γάμου, ενώ φρόντιζε να τον φέρνει σε επαφή με έντυπο υλικό των εξόριστων ευαγγελικών, το οποίο υπονόμει την παπική εξουσία. Λέγεται λοιπόν, πως όταν το βιβλίο του William Tyndale, *Obedience of a Christian man* (1528) ανακαλύφθηκε από το διάκονο του βασιλικού παρεκκλησίου που εκτελούσε την εντολή του Wolsey περί κατάσχεσης αιρετικών βιβλίων στην αυλή, η Anne Boleyn ζήτησε από τον Ερρίκο να το κρατήσει και να του ρίξει μια ματιά, με αποτέλεσμα εκείνος να δηλώσει μετά το τέλος της ανάγνωσης πως «αυτό το βιβλίο είναι για εμένα και πρέπει όλοι οι βασιλείς να το διαβάσουν».³⁸ Επίσης, στην Anne αποδίδεται η γνωριμία του Ερρίκου με την αντι-κληρικαλική φυλλάδα *Supplication for the Beggars* του εξόριστου νομικού στην Αμβέρσα, Simon Fish, η οποία αποτέλεσε την αιτία επιστροφής του στην Αγγλία το 1529 κατόπιν πρόσκλησης του βασιλιά και την ένταξή του στη νέα προπαγανδιστική ομάδα που ανέλαβε τη σύνθεση της επιχειρηματολογίας υπέρ του βασιλικού διαζυγίου.³⁹

Μέχρι εκείνη τη στιγμή, τις διαδικασίες επίλυσης του «Μεγάλου Ζητήματος» του βασιλιά, είχε αναλάβει μια ομάδα συντηρητικών, κυρίως θεολόγων, όπως ο John

³⁷ George Bernard, “Anne Boleyn’s Religion”, σ. 9, 14. Το γεγονός πως αρκετοί άνδρες στηρίχθηκαν οικονομικά στην Anne Boleyn δεν υποδηλώνει ότι παρέμειναν ευαγγελικοί σε όλη την επαγγελματική τους πορεία. Diarmaid MacCulloch, *Reformation and its Legacy*, σ. 105.

³⁸ Στο *Obedience* του Tyndale, το οποίο εκδόθηκε στην Αμβέρσα κι έφτασε λαθραία στην Αγγλία, τονιζόταν η αδιάλειπτη προσπάθεια υπαρπαγής εκ μέρους του πάπα επί του θείκου δικαιώματος του βασιλιά να διοικεί την εκκλησία της χώρας του. Alec Ryrie, *The Gospel and Henry III. Evangelicals in the Early English Reformation*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη, 2003, σ. 58 και Janel Mueller, “Literature and the Church”, σ. 265. Η συγκεκριμένη ιστορία που εμφανίζει την Anne να συστήνει στον Ερρίκο το έργο του Tyndale καταγράφεται σε μια επιστολή του αρχidiaκόνου του Nottingham, John Louth, προς τον John Foxe κι από το βιογράφο της, George Wyatt στο “The Life of Queen Anne Boleigne”, όπως τον πληροφόρησε μια κυρία των τιμών της αυλής της, η Anne Gainsoford. Maria Dowling, “Anne Boleyn and Reform”, σ. 36, Thomas Freeman, “Research, Rumour and Propaganda: Anne Boleyn in Foxe’s ‘Book of Martyrs’”, *The Historical Journal*, Vol. 38, No. 4 (Dec., 1995), σ. 797-819, σ. 808 και Eric Ives, “Anne Boleyn and the «Entente Évangélique»”, ¶ 7.

³⁹ Susan Brodo, *The Creation of Anne Boleyn*, σ. 140 και George Bernard, “Anne Boleyn’s Religion”, σ. 5. Στη φυλλάδα του ο Fish κατακεραύνωνε τις πρακτικές οικονομικής αποστράγγισης του αγγλικού λαού από τον κλήρο μέσω του δόγματος του καθαρτηρίου, των κηδεών και των ιδιωτικών λειτουργιών, μαζί με τις εξωφρενικές αμοιβές που απολάμβανε ο Wolsey ως λεγάτος του πάπα κι ανώτατος γραμματέας του βασιλιά. Derek Wilson, *Brief History of The English Reformation*, σ. 110 και Peter Marshall, *Religious Identities*, σ. 44-45. Ο John Foxe καταγράφει την ιστορία στην πρώτη έκδοση του *Acts and Monuments* (1563), ωστόσο αμφισβητείται η ιστορικότητά της. Thomas Freeman, “Anne Boleyn in Foxe’s”, σ. 802-806.

Stokesley, ο John Fisher κι ο Stephen Gardiner, αναλαμβάνοντας συγχρόνως να προπαγανδίσουν την κοινή γνώμη και να καταστείλουν μια ισχυρή αντίσταση εμπρός στο ενδεχόμενο της απόσχησης από τη Ρώμη.⁴⁰ Έτσι, για να αιτιολογήσουν μεταφυσικά την ανικανότητα του Ερρίκου με την Αικατερίνη να αποκτήσουν υιό, στηρίχθηκαν στο γεγονός πως η μεταξύ τους σύζευξη ήταν μολυσμένη, εξαιτίας του πρώτου της γάμου με τον αδερφό του Ερρίκου, Αρθούρο, ο οποίος μπορεί να πέθανε ύστερα από πέντε μήνες, αλλά το διάστημα ήταν αρκετό ώστε να ενεργοποιηθεί η βιβλική εντολή της Παλαιάς Διαθήκης που προειδοποιούσε για ατεκνία όποιον πλαγιάσει με τη γυναίκα του αδελφού του.⁴¹ Εντούτοις, όσο το ζήτημα δε γνώριζε λύση κι ο Wolsey κωλυσιεργούσε στις διαπραγματεύσεις με τον πάπα, η Anne κέρδιζε χρόνο, δύναμη και συμμάχους στην αυλή για να υπονομεύσει τη θέση του, γνωρίζοντας καλά την επίδραση που ασκούσε ο Καρδινάλιος στο βασιλιά και τη στάση που κρατούσε απέναντι στη νέα θεολογία.⁴²

Το καλοκαίρι του 1529 η κατάσταση ήταν πιο κρίσιμη από ποτέ. Καθώς ο πάπας είχε συμφιλιωθεί με τον Κάρολο Κούνιντο μετά τη νίκη του τελευταίου στο Landriano, έμοιαζε απίθανο να επαναπροσεγγίσει θετικά το αίτημα του Ερρίκου, δυσχεραίνοντας ακόμη περισσότερο τη θέση του Καρδινάλιου, η οποία σε συνδυασμό με τη βαριά φορολογική πολιτική του βασιλείου και την ανάμειξη του κλήρου σε θέματα δικαιοδοσίας, όξυνε το αντικληρικαλικό αίσθημα.⁴³ Ούτε οι συνθήκες στην αυλή ήταν ευνοϊκές, όπως διαφαίνεται από τις επιστολές του Chapuys προς τον αυτοκράτορα, καθώς σχολίαζε τα συνεχή παράπονα της Anne στο βασιλιά για τα χαμένα της χρόνια δίχως σύζυγο και παιδιά, αλλά και την προσπάθεια που κατέβαλε

⁴⁰ Diarmaid MacCulloch, *The Reformation and its Legacy*, σ. 108-109, Virginia Murphy, "The Literature and Propaganda", σ. 135-136, 138.

⁴¹ Συγκεκριμένα, η βιβλική αναφορά βρίσκεται στο Λευιτικό 18: 06 και 20:21. Virginia Murphy, σ. 136-137, Derek Wilson, *History of The English Reformation*, σ. 103.

⁴² David Loades, *Tudor Queens of England*, σ. 116. Ένα χρόνο νωρίτερα, ο Wolsey είχε κινήσει τις διαδικασίες καταστολής της αίρεσης στα πανεπιστημιακά ιδρύματα, συλλαμβάνοντας ανάμεσα σε άλλους, άνδρες που έχαιραν της συμπάθειάς της, όπως τον Thomas Garrett, τον Thomas Forman, τον John Leland, τον William Betts και τον Matthew Parker, τους οποίους αργότερα η Anne διόρισε σε θέσεις εξουσίας. Maria Dowling, "Anne Boleyn and Reform", σ. 37 και Eric Ives, "Anne Boleyn and the Early Reformation", σ. 391.

⁴³ Ήδη από τις αρχές του 16^{ου} αιώνα, μέλη της έγγειας αριστοκρατίας, δικηγόροι κι υφασματέμποροι που απάρτιζαν μεγάλο μέρος της Βουλής των Κοινοτήτων, πίεζαν για την αφαίρεση δημοσίων αξιωμάτων του κλήρου, πέρα των εκκλησιαστικών, κι αποτέλεσαν τους κύριους εκφραστές του αντικληρικαλικού αισθήματος. Derek Wilson, *Brief History of The English Reformation*, σ. 106-109, Christopher Haigh, "Anticlericalism and the English Reformation", στο Christopher Haigh, (επιμ.), *The English Reformation Revised*, σ. 60-67, Arthur Dickens, *The English Reformation*, σ. 102-103.

μαζί με τον πατέρα της να πείσουν τον Ερρίκο για την αναποτελεσματικότητα και την προδοσία του Wolsey στο Στέμμα.⁴⁴

Στις 3 Νοέμβρη του ίδιου έτους το Κοινοβούλιο προχώρησε στην καθαίρεση του Wolsey με την κατηγορία του *preminure*, σηματοδοτώντας την αφετηρία μιας σειράς θρησκευτικών αλλαγών που διήρκησαν έως τον Απρίλιο του 1536.⁴⁵ Ο ιστορικός G.R. Elton, παρότι αναγνωρίζει τις βαθύτερες αιτίες εκκίνησης της Αγγλικής Μεταρρύθμισης στον αναπτυσσόμενο κυβερνητικό συγκεντρωτισμό, μνημονεύει την Anne Boleyn για την έναρξη της.⁴⁶ Πράγματι, η πτώση του Wolsey ελευθέρωσε τις κινήσεις της σχετικά με την επίλυση του ζητήματος του διαζυγίου, αφού της έδωσε την ευκαιρία να επανδρώσει την προπαγανδιστική ομάδα με προστατευόμενους της θεολόγους που αποκήρυτταν την εξουσία του πάπα, όπως τον William Tyndale, τον Simon Fish, τον Hugh Latimer, τον Nicholas Shaxton και τον Thomas Cranmer, καθώς και να στηρίξει τον πολιτικό σχεδιασμό του Thomas Cromwell, μέσα από τον οποίο θα διαμορφωνόταν το νομικό πλαίσιο Μεταρρύθμισης της Αγγλικής Εκκλησίας.⁴⁷

Έτσι, ένα νέο σχέδιο τέθηκε άμεσα σε εφαρμογή που θα τεκμηρίωνε θεολογικά, νομικά και ιστορικά την ανωτερότητα του βασιλιά έναντι του πάπα, ώστε να κατοχυρωθεί η αυτονομία του Αγγλικού Στέμματος και να επιλυθεί οριστικά το

⁴⁴ Derek Wilson, *Brief History of the English Reformation*, σ. 112 και Eric Ives, "Henry VIII: the Political Perspective", στο Diarmaid MacCulloch, (επιμ.), *The Reign of Henry VIII. Politics, Policy and Piety*, MacMillan Press LTD, Λονδίνο, 1995, σ. 17-18. Ο Eustache Chapuys, όντας βαθιά Καθολικός κι εχθρικός απέναντι στη Γαλλία, ήταν ένας εκ των βασικών εχθρών του γάμου του Ερρίκου με την Anne, ενημέρωνε με επιστολές τον αυτοκράτορα για τις κινήσεις που διαδραματίζονταν στην αυλή πριν και μετά το γάμο. Μία ανάγνωσή τους φανερώνει τη σφοδρή αντιπάθεια προς το πρόσωπο της επερχόμενης βασίλισσας και σίγουρα επηρεάζει την εγκυρότητα των πληροφοριών που παραθέτει, ωστόσο, εξαιτίας της απουσίας άλλων πηγών, παραμένουν βάσιμες. Susan Brodo, *The Creation of Anne Boleyn*, σ. 12-15 και Eric Ives, "Anne Boleyn and the Early Reformation", σ. 391.

⁴⁵ Παρότι ο Wolsey δήλωσε την αφοσίωσή του στο Στέμμα, καταδικάστηκε επειδή διεκδικούσε ή διατηρούσε τη δικαιοδοσία του ενάντια στην υπεροχή του Στέμματος, αυτό που ο αγγλικός νόμος όριζε ως *preminure*, και σε συνδυασμό με την «Πράξη Συγχώρεσης του Κλήρου» ("Act for the Pardon of the Clergy", 1531: 22 Henry VIII, c. 15) απειλούνταν πλέον πασίδηλα η δικαιοδοσία του αγγλικού κλήρου στο βασίλειο και σηματοδοτούσαν η σταδιακή απορρόφηση της εξουσίας του στο βασιλιά. Arthur Dickens, *The English Reformation*, σ. 102-103. Το έτος 1529 θεωρείται εξίσου αφετηρία της Αγγλικής Μεταρρύθμισης, κυρίως από ιστορικούς της πολιτικής και συνταγματικής ιστορίας, καθώς εγκαθιδρύεται ένα νέο νομικό σύστημα που διαχωρίζει όσους παραμένουν πιστοί στον πάπα, όπως ο επίσκοπος John Fisher, από εκείνους που παίρνουν το μέρος του βασιλιά. Alec Ryrie, "When did the English Reformation happen?", ¶ 8, 9.

⁴⁶ «Anne Boleyn should not be forgotten». G.R. Elton, (επιμ.), *The Tudor Constitution, Documents and Commentary*, Second Edition, Cambridge University Press, Cambridge, 1982, σ. 327.

⁴⁷ David Loades, *Tudor Queens of England*, σ. 117, George Bernard, "Anne Boleyn's Religion", σ. 9, Alec Ryrie, *The Gospel and Henry III*, σ. 198-199. Ο Thomas Cromwell υπήρξε δεξί χέρι του Wolsey, όμως κατάφερε να διατηρήσει την παρουσία του στην αυλή, καθώς αποστασιοποιήθηκε όταν ο Καρδινάλιος δυσφημίστηκε και μεσολάβησε στη μεταβίβαση της περιουσίας του στο Στέμμα. Derek Wilson, *History of The English Reformation*, σ. 133.

πρόβλημα της ακύρωσης του βασιλικού γάμου. Ο Thomas Cranmer με τον Edward Foxe παρουσίασαν το 1530 στο βασιλιά τη συλλογή *Collectanea satis copiosa* («Επαρκώς Πλούσια Συλλογή»), η οποία περιλάμβανε θρησκευτικά κείμενα, αγγλοσαξονικούς νόμους και χρονικά που θεμελίωναν την ιδεολογική βάση της βασιλικής ανωτερότητας στο *imperium* των Ρωμαίων αυτοκρατόρων και μετέτρεπαν το αγγλικό βασίλειο σε αυτοκρατορία.⁴⁸ Αυτομάτως, καθώς αφαιρούνταν η υποχρέωση του Ερρίκου ως χριστιανού μονάρχη να λογοδοτεί στον πάπα, η Προτεσταντική θεολογία ευδοκίμησε στη βασιλική αυλή, ιδιαίτερα με την οριστική απομάκρυνση της Αικατερίνης το 1531, η οποία θεωρούταν «πρέσβειρα» της Καθολικής Εκκλησίας σε αντιδιαστολή με την Anne Boleyn, που χαράχθηκε στη μνήμη των Άγγλων ως η «Μεγάλη Προστάτιδα του Προτεσταντισμού».⁴⁹

Σε αυτήν την περίοδο συγκεντρωτισμού των εξουσιών, ο βασιλικός οίκος, πέρα από πολιτική, μετατρέπεται και σε θρησκευτική αρένα, όπου άνδρες και γυναίκες μάχονταν να προωθήσουν τις δικές τους απόψεις και να παρέμβουν ποικιλοτρόπως στην πολιτική σκηνή της χώρας, όποτε αυτό ήταν εφικτό.⁵⁰ Λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός πως τη δυνατότητα διαμονής στον οίκο είχαν κατά κύριο λόγο τα ανώτερα αριστοκρατικά στρώματα, τα οποία επάνδρωναν, είτε οι ίδιοι, είτε με απογόνους τους, κοσμικές κι εκκλησιαστικές θέσεις εξουσίας, το μέλλον της θρησκευτικής Μεταρρύθμισης περνούσε πρώτα από εκεί. Η Anne, έχοντας επίγνωση της επικρατούσας κατάστασης, προσπάθησε να εκμεταλλευτεί στο έπακρο την ευκαιρία

⁴⁸ Graham Nicholson, "The Act of Appeals and the English Reformation", στο Claire Cross, David Loades, J. J. Scarisbrick, (επιμ.), *Law and Government Under the Tudors*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 1988, σ. 21-23, Janel Mueller, "Literature and The Church", σ. 260, Virginia Murphy, "The Literature and Propaganda of Henry VIII's First Divorce", σ. 153-154 και Eric Ives, *The Life and Death of Anne Boleyn*, σ. 136.

⁴⁹ Ο χαρακτηρισμός καταγράφεται στο *The Church History of Great Britain* (1655), έργο του κληρικού και ιστορικού Thomas Fuller, ενώ ήδη αναπαρίσταται ως τέτοια από τις Προτεσταντικές γραμματείες του John Foxe και του John Strype της ελισαβετιανής περιόδου και φυσικά από τους βιογράφους της William Latimer και George Wyatt. Eric Ives, "Anne Boleyn and the Early Reformation", σ. 330, Antonia McLean, *Humanism and the rise of Science*, υποσ. 1, σ. 45, George Bernard, "Anne Boleyn's Religion", σ. 1-2. Ο Chapuys έγραφε στις επιστολές του για την Anne πως αποτελούσε «την αιτία εξάπλωσης του Λουθηρανισμού» στο αγγλικό βασίλειο, γνωστοποιώντας τη σχέση της με τον Προτεσταντισμό ως την κεντρική Ευρώπη. Eric Ives, "Anne Boleyn and the «Entente Évangélique»", ¶ 9. Εκτός από τον George Bernard, ο οποίος αμφισβητεί τις Προτεσταντικές της πεποιθήσεις, όλοι οι υπόλοιποι ιστορικοί που ασχολήθηκαν με τη συμβολή της στη Μεταρρύθμιση, αναγνωρίζουν τη στήριξη που προσέφερε στους Μεταρρυθμιστές κι εντοπίζουν στοιχεία της λουθηρανικής θεολογίας στις απόψεις της.

⁵⁰ Barbara Harris, *English Aristocratic Women, 1450-1550*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη, 2002, σ. 13 και Anne Somerset, *Ladies in Waiting From the Tudors to the Present Day*, Weidenfeld and Nicholson, Λονδίνο, 1984, σ. 2-3

που της δινόταν, γνωρίζοντας εξίσου καλά πως εάν δε χάριζε σύντομα έναν υιό στον Ερρίκο, θα είχε την ίδια τύχη με την Αικατερίνη, ίσως και χειρότερη.

Ακόμη και πριν λάβει επίσημα τον τίτλο της βασιλικής συζύγου τον Ιούνιο 1533, εκμεταλλευόταν την πολιτική της θέση για να ικανοποιήσει αιτήματα, να δεχθεί διπλωμάτες και να παράσχει προστασία σε ευαγγελικούς, παρεμβαίνοντας έμμεσα στη θρησκευτική διαμάχη.⁵¹ Για παράδειγμα, το 1531, όταν ο καγκελάριος Thomas More κι ο επίσκοπος του Λονδίνου John Stokesley εντατικοποίησαν τις διώξεις αιρετικών, συνέλαβαν ανάμεσα σε άλλους τον Thomas Alwaye, επειδή κατείχε την Καινή Διαθήκη του Tyndale κι άλλα απαγορευμένα βιβλία. Τότε, εκείνος έγραψε μέσα από τη φυλακή μια επιστολή στην Anne Boleyn, όπου της ζητούσε να μεσολαβήσει για την απελευθέρωσή του, διαφωτίζοντας μέρος της στήριξής της στο ευαγγελικό κίνημα και τη σχέση της με τη θρησκεία: «Δεν μπορώ να βρω ούτε έναν σε αυτό το βασίλειο που να ελπίζω πως θα με σώσει, εκτός από εσάς αγαπητή μου κυρία. Όμως, θυμήθηκα πόσες ευσεβείς πράξεις έχετε κάνει αυτά τα χρόνια, σε γνωστούς κι άγνωστους ανθρώπους αυτής της γης, σε φτωχούς και πλούσιους που βρήκαν τη λύτρωση μέσα από τα έργα και τη φιλανθρωπία σας, κάνοντας κάθε άνδρα εύλογα να σκέφτεται πως ο συμπονετικός και χριστιανικός νους σας είναι πάντοτε έτοιμος να βοηθήσει όσους αντιμετωπίζουν προβλήματα, να παρηγορήσει τους ταλαιπωρημένους, όχι μόνο με τα λόγια, αλλά κι όπως προστάζει ο Άγιος Ιωάννης».⁵² Με παρόμοιο τρόπο μεσολάβησε το 1534, για χάρη του Άγγλου εμπόρου Richard Herman, γράφοντας στον καγκελάριο Thomas Cromwell και παρακαλώντας τον να μεσολαβήσει για την επανένταξη του Herman στην εμπορική παροικία της Αμβέρσας και τη διακοπή των διώξεων που διεξάγονταν εκεί εις βάρος του, επειδή βοηθούσε να διαδοθεί η αγγλική Καινή Διαθήκη.⁵³

⁵¹ Περίπου αυτήν την εποχή άρχισε να χρησιμοποιείται τακτικά ο όρος «gospeller» για να προσδιορίσει μια ομάδα ανθρώπων που κήρυτταν την πρωτοκαθεδρία των Γραφών έναντι του πάπα και υποστήριζαν τη βασιλική εκστρατεία περί του διαζυγίου από τα τέλη της δεκαετίας του 1520 κι αρχές του 1530. Ουμανιστές διανοητές, νομικοί, αυλικοί και μέλη του Κοινοβουλίου, διεκδικούσαν πλέον ανοιχτά τη μεταρρύθμιση του δόγματος και του τελετουργικού μηχανισμού της αγγλικής Εκκλησίας. Diarmaid MacCulloch, *The Reformation*, σ. 104, Derek Wilson, *History of The English Reformation*, σ. 117.

⁵² Maria Dowling, “Anne Boleyn and Reform”, σ. 30. Ο Foxe καταγράφει 46 συλληφθέντες μεταξύ του 1530-1532, η πλειοψηφία των οποίων ανακάλεσε κι αφέθηκε ελεύθερη. Derek Wilson, *History of the English Reformation*, σ. 126-127.

⁵³ Ο Richard Herman είχε αποκλειστεί από την οικία των Άγγλων εμπόρων στην Αμβέρσα το 1528, χωρίς έκτοτε να μπορεί να επανενταχθεί. Maria Dowling, “Anne Boleyn and Reform”, σ. 42-43 και George Bernard, “Anne Boleyn’s Religion”, σ. 6.

Εντούτοις, η μεγαλύτερη συμβολή των κινήσεων της στην πραγματοποίηση της Προτεσταντικής Μεταρρύθμισης επετεύχθη μέσω διορισμών των προστατευόμενων της θεολόγων σε επισκοπικές ή άλλες εκκλησιαστικές θέσεις, οι οποίες τους επέτρεψαν να διαδώσουν το ευαγγελικό μήνυμα και να μεταρρυθμίσουν την Αγγλική Εκκλησία. Την κενή θέση της αρχιεπισκοπής του Canterbury που άνοιξε με το θάνατο του William Warham το 1532, κάλυψε ο προστατευόμενος της, Thomas Cranmer, προς έκπληξη όλων, αφού κατείχε μικρότερο εκκλησιαστικό αξίωμα κι εκείνη την περίοδο εκτελούσε χρέη βασιλικού αντιπροσώπου στην αυλή του Κάρολου Κουίντου.⁵⁴ Επιπλέον, με τη γνωστοποίηση της εγκυμοσύνης της στις αρχές του ίδιου έτους, επισπεύσθηκαν οι διαδικασίες θέσπισης της βασιλικής ανωτερότητας από το Κοινοβούλιο, ώστε να νομιμοποιηθεί ο γάμος της με τον Ερρίκο και να μη θεωρηθεί το παιδί νόθο. Η πρώτη πράξη που εγκρίθηκε, η «Πράξη των Εφέσεων», υπέτασσε τον ανυπότακτο κλήρο στις επιταγές του Στέμματος κι άνοιξε το δρόμο για την έγκριση της «Πράξης της Ανώτατης Κυριαρχίας» που εφαρμόστηκε ένα χρόνο αργότερα.⁵⁵ Έτσι, όταν η Anne Boleyn έλαβε επισήμως τον τίτλο της βασιλικής συζύγου, διόρισε άμεσα τον Matthew Parker ως προσωπικό της ιερέα, και μέχρι το θάνατό της το 1536 είχε εξασφαλίσει στον Hugh Latimer την επισκοπή του Worcester, στον Nicholas Shaxton του Salisbury, στον Edward Foxe του Hereford και στον William Barlow του St. Davis, που μαζί με τις προσθήκες των προστατευόμενων του Cromwell, Thomas Goodricke στην επισκοπή του Ely και John Hisley στου Rochester, συνέβαλε στη δημιουργία μιας ομάδας ευαγγελικών

⁵⁴ Κατά τη διάρκεια της διπλωματικής αποστολής, ο Cranmer βρέθηκε στη Νυρεμβέργη, όπου και είδε από κοντά τα αποτελέσματα της Μεταρρύθμισης, ενώ προχώρησε σε γάμο με την ανιψιά του λουθηρανού πάστορα της περιοχής, Andreas Osiander, εφαρμόζοντας ανοιχτά τη λουθηρανική αρχή αναφορικά με το γάμο του κλήρου. Derek Wilson, *History of The English Reformation*, σ. 134 και Mary Prior, "Reviled and Crucified marriages: the position of Tudor bishops' wives", στο Mary Prior (επιμ.), *Women in English Society, 1500-1800*, Taylor & Francis e-Library, 2005, σ. 91.

⁵⁵ David Loades, *The Tudor Queens*, σ. 119. Στην «Πράξη των Εφέσεων» χαρακτηριζόταν το αγγλικό βασίλειο ως αυτοκρατορία κι ο βασιλιάς αναγνωριζόταν ως η ανώτατη κεφαλή του πολιτικού και πνευματικού σώματος, που εκ Θεού κατέχει το δικαίωμα διευθέτησης κοσμικών κι εκκλησιαστικών ζητημάτων, έτσι ώστε οποιοδήποτε έφεση προς τον πάπα ή άλλη ξένη δύναμη καθίστατο παράνομη. "An Act for the Restraint of Appeals" (1533: 24 Henry VIII, c. 12). Με την «Πράξη Ανώτατης Κυριαρχίας» ο μονάρχης της Αγγλίας αναγνωρίστηκε από τον κλήρο και τις Συνόδους του ως η ανώτατη κεφαλή της *Anglicana Ecclesia* και μπορούσε πλέον να διαχειρίζεται όλα τα πνευματικά ζητήματα με τρόπο που να βελτιώνεται η πίστη στο Χριστό. "An Act concerning the King's Highness to be Supreme Head of the Church of England and to have authority to reform and redress all errors, heresies and abuses in the same" (1534: 26 Henry VIII, c. 1).

επισκόπων, ικανής αριθμητικά να συνθέσει και να εγκρίνει ένα νέο Μεταρρυθμισμένο δόγμα.⁵⁶

Πράγματι, η Εκκλησιαστική Σύνοδος του Canterbury το 1536 συνέθεσε τα «Δέκα Άρθρα Πίστεως», τα οποία συμπεριλήφθηκαν στο *The institution of a Christen man* (1537) ή *The Bishop's Book*, όπως αποκαλούνταν συχνότερα, κι επιβεβαιώνουν το λουθηρανικό χαρακτήρα της Αγγλικής Μεταρρύθμισης την περίοδο αυτή.⁵⁷ Αναφορικά με το δόγμα, υιοθετήθηκε η λουθηρανική αρχή της δικαίωσης μέσω της πίστεως, τα μυστήρια μειώθηκαν από επτά σε τρία, αποκηρύχθηκε το δόγμα του Καθατηρίου, ενώ καταργήθηκε ο λατρευτικός χαρακτήρας των εικόνων και των προσευχών στους αγίους.⁵⁸ Ωστόσο, η διατήρηση παραδοσιακών στοιχείων, όπως για παράδειγμα τα άμφια του κλήρου και η επισκοπική οργάνωση της Εκκλησίας, η μη ολοκληρωτική αποκήρυξη της ευεργετικής αξίας των αγαθοεργιών, η θεώρηση των εικόνων ως αναμνηστικών αντικειμένων και των προσευχών στους αγίους ως ένδειξη τιμής για τον παραδειγματικό τους βίο, αναδεικνύει την ηπιότητα με την οποία επιχειρούνταν η από τα πάνω θρησκευτική αλλαγή και τη ρευστότητα των συστατικών της Προτεσταντικής ταυτότητας.⁵⁹ Επιπλέον, ενδεικτική αυτής της ρευστότητας είναι η επιλογή της αποφυγής εκτεταμένης αναφοράς κι επεξήγησης σχετικά με τη σωματική παρουσία του Χριστού κατά τη Μετάληψη, η οποία προσδιορίστηκε με το συμβατικό λουθηρανικό τρόπο, αποκαλύπτοντας ίσως και τη σιωπηλή συγκατάβαση μιας μερίδας ευαγγελικών που υποστήριζαν τη ζβιγγλιανή θεολογία, αλλά εμπρός στην επίτευξη του ευαγγελικού σκοπού θυσιάσαν τις ριζοσπαστικότερες απόψεις τους.⁶⁰

⁵⁶ Alec Ryrie, "Counting sheep, counting shepherds: the problem of allegiance in the English reformation", στο Alec Ryrie και Peter Marshall, (επιμ.), *The Beginnings of English Protestantism*, σ. 107, George Bernard, "Anne Boleyn's Religion", σ. 9-12, Maria Dowling, "Anne Boleyn and Reform", σ. 32 και Antonia McLean, *Humanism and the rise of Science*, σ. 45.

⁵⁷ Alec Ryrie, *The Gospel and Henry VIII*, σ. 45.

⁵⁸ Τα μυστήρια που διατηρήθηκαν ήταν αυτά του Βαπτίσματος, της Θείας Ευχαριστίας και της Μετανοίας. Πηγή: Charles Hardwick, *A History of the Articles of Religion, to Which is Added a Series of Documents from AD 1536 to AD 1615* στο David Cressy & Lori Anne Ferrell, *Religion and Society in Early Modern England. A Sourcebook*, 2nd Edition, Routledge, Νέα Υόρκη, 1996, σ. 19-25.

⁵⁹ Ό.π., σ. 22-25.

⁶⁰ Alec Ryrie, "The Strange Death of Lutheran England", σ. 68. Στο 4^ο άρθρο θεμελιώνεται πως «το σώμα και το αίμα του Χριστού βρίσκεται σωματικά στην ίδια ουσία που προσφέρεται και υπό αυτή τη μορφή διανέμεται και λαμβάνεται», Charles Hardwick, *A History of the Articles of Religion*, ό.π., σ. 21. Η λουθηρανική θεώρηση, όπως συνοψίστηκε στην «Ομολογία της Αυγούστας», αναγνώριζε τη σωματική παρουσία του Χριστού κατά τη μετάληψη, όχι όμως τη μετουσίωση, δηλαδή τη μετάλλαξη των στοιχείων του άρτου και του οίνου στο σώμα και αίμα του Χριστού, αλλά τη συνύπαρξη του σώματος και του αίματός του στα συστατικά των δύο συμβόλων. John Stephenson, "Martin Luther and the Eucharist", *Scottish Journal of Theology*, Vol. 36, Is. 04, (Nov., 1983), σ. 447-461, σ. 449.

Άλλωστε, η επιλογή του Ερρίκου να κρατήσει στις επισκοπικές θέσεις συντηρητικούς άνδρες του κλήρου που θα συμμετάσχουν επί της βασιλείας της Μαρίας Α' στις διώξεις Προτεσταντών, καταδείκνυε την πρόθεσή του για μια περιορισμένη εκκλησιαστική Μεταρρύθμιση που να μην αποκόπτεται ολοκληρωτικά από το παρελθόν και τα παραδοσιακά στοιχεία.⁶¹ Την ίδια ίσως λογική να εξυπηρετούσε το γεγονός πως επέλεξε να μην εισηγηθεί την ένταξη των «Άρθρων Πίστης» σε κάποια κοινοβουλευτική Πράξη, αλλά αρκέστηκε στο να δώσει απλώς την έγκρισή του, καθυστερώντας για μερικά χρόνια ακόμη τη νομιμοποίηση της αγγλικής Βίβλου, την οποία υποστήριζε η Anne Boleyn.⁶² Η ανάγνωση και η μελέτη της Βίβλου στη λαϊκή γλώσσα κατείχε κεντρική θέση στις πεποιθήσεις της Anne, την οποία πιθανόν να υιοθέτησε κατά τη διαμονή της στη γαλλική αυλή και τη γνωριμία της με τον Lefevre d'Étaples. Μάλιστα, σύμφωνα με τον βιογράφο της William Latimer, όταν βρέθηκε στη γυναικεία μονή της Syon, κήρυξε τη σημασία της αγγλικής Βίβλου και προσέφερε στις μοναχές το νέο θρησκευτικό εγχειρίδιο στα αγγλικά, *A godly primer* (1535), του William Marshall, ώστε να κατανοήσουν πλήρως το λόγο του Θεού και να αποκτήσουν ισχυρότερη θρησκευτική συνείδηση.⁶³

Στο μεταξύ, οι συνθήκες στην αυλή μετά τη γέννηση της Ελισάβετ το Σεπτέμβριο 1533 και της αποτυχίας να χαρίσει έναν υιό στον Ερρίκο, θύμιζαν εκείνες που επικρατούσαν δέκα χρόνια νωρίτερα. Παρά τις προσπάθειές της να τραβήξει το ενδιαφέρον του βασιλιά προς το φιλικό πρόσωπο της ξαδέλφης της Margaret (ή Madge) Shelton, κόρης του σερ John Shelton, οι Καθολικοί υποστηρικτές της Μαρίας

Αντίθετα, με τη ζβιγγλιανή θεώρηση του ζητήματος, την οποία συνέχισε ο διάδοχός του Heinrich Bullinger στην πόλη της Ζυρίχης, ο Χριστός δε βρισκόταν παρών στη θεία Ευχαριστία και τα σύμβολα της μετάληψης απλώς υπενθύμιζαν στο εκκλησίασμα τη θυσία του Χριστού για τη σωτηρία της ανθρωπότητας. W. Peter Stephens, "The Theology of Zwingli", στο Bagchi David & Steinmetz C. David, (επιμ.), *The Cambridge Companion to Reformation Theology*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 2004, σ. 80-99, σ. 89-91 και Diarmaid MacCulloch, *The Reformation and its Legacy*, σ. 64-65.

⁶¹ Όπως αυτές του William Rugg στην επισκοπή του Norwich και του John Capon στο Bangor. Derek Wilson, *History of The English Reformation*, σ. 153.

⁶² Τη αγγλική μετάφραση της Βίβλου ολοκλήρωσε ο εξόριστος στην Αμβέρσα Miles Coverdale, ο οποίος τη δημοσίευσε εκεί το 1535 και την αφιέρωσε στον Ερρίκο. Andrew Pettegree, "Printing and the Reformation: the English exception", σ. 169, Derek Wilson, *History of The English Reformation*, σ. 166-167 και Arthur Dickens, *The English Reformation*, σ. 129-131. Αν και δεν νομιμοποιήθηκε άμεσα, απαιτήθηκε η αγορά της από κάθε ενορία και η τοποθέτηση της πλάι στη λατινική Βίβλο, σύμφωνα με την απόφαση της Εκκλησιαστικής Συνόδου του Canterbury. Alec Ryrie, *The Gospel and Henry VIII*, σ. 14-15 και Janel Mueller, "Literature and the Church", σ. 279.

⁶³ George Bernard, "Anne Boleyn's Religion", σ. 6 και Antonia McLean, *Humanism and the rise of Science*, σ. 46. Το χρονικό της ζωής της Anne Boleyn που έγραψε ο William Latimer, έχει επιμεληθεί η Maria Dowling, "William Latimer's Cronickille of Anne Bulleyne", *Camden Fourth Series*, Vol. 39, (Jul., 1990), σ. 23-65.

κέρδιζαν έδαφος προωθώντας τη γοητεία της Jane Seymour για να ασκήσουν έμμεσα επιρροή στο βασιλιά και να επαναφέρουν στη σειρά διαδοχής τη Μαρία Τυδώρ.⁶⁴ Στις αρχές του 1536 και μετά την τελευταία αποβολή της, άρχισαν να διαδίδονται φήμες περί παράνομων ερωτικών περιπετειών της βασίλισσας με άνδρες της αυλής, στις οποίες συμμετείχε κι ο καγκελάριος Thomas Cromwell, θεωρώντας πως η γαλλοφιλία της πρόσκοπτε τις τρέχουσες διαπραγματεύσεις με τους Γερμανούς πρίγκιπες της Σμαλκαλδικής Ένωσης.⁶⁵ Ούσα ήδη αρκετά αντιδημοφιλής στο λαό από την εποχή του διαζυγίου, λαμβάνοντας χαρακτηρισμούς, όπως η «πόρνη του βασιλιά», κατηγορούνταν πλέον ανοιχτά και για την αντιλαϊκή πολιτική του Ερρίκου, ακόμη και για τις εκτελέσεις του Thomas More και του επισκόπου John Fisher που πραγματοποιήθηκαν το 1535.⁶⁶

Έως το Μάιο 1536, η Anne φυλακίστηκε στον Πύργο του Λονδίνου κι εκτελέστηκε με την κατηγορία της μοιχείας, της δηλητηρίασης της Αικατερίνης της Αραγονίας, που είχε πεθάνει τον περασμένο Γενάρη, και της οργάνωσης συνομοσίας για την εξόντωση της Μαρίας, επιτρέποντας στην Jane Seymour να πάρει τη θέση της στο πλευρό του Ερρίκου.⁶⁷ Αρκετοί Μεταρρυθμιστές, ανάμεσά τους φυσικά κι ο μαρτυρολόγος John Foxe στην πρώτη έκδοση του *Acts and Monuments* (1563), προσπάθησαν μέσω της πέννας τους να αποδείξουν την αθωότητά της ή να υπερτονίσουν την ευσέβειά της, ώστε να υποβαθμίσουν την αμαρτωλή φύση των κατηγοριών και να την αναδείξουν ως θύμα των Καθολικών συμβούλων του βασιλιά,

⁶⁴ Retha Warnicke, “The Fall of Anne Boleyn: A reassessment”, *History*, Vol. 70, No. 228 (Febr., 1985), σ. 1-15, σ. 2-3 και Eric Ives, “Faction at the Court of Henry VIII: The Fall of Anne Boleyn”, *History*, Vol. 57, No. 190 (1972), σ. 169-188, σ. 175.

⁶⁵ Για τις συνθήκες μετά την τελευταία αποβολή της βλ. Eric Ives, *The Life and Death of Anne Boleyn*, σ. 291-305. Retha Warnicke, “The Fall of Anne Boleyn”, σ. 1, Eric Ives, “Anne Boleyn and the Early Reformation”, σ. 400 και David Loades, *Tudor Queens of England*, σ. 125-127. Arthur Dickens, *The English Reformation*, σ.112-113, Diarmaid MacCulloch, *The Reformation and its Legacy*, σ. 107-108. Το μεγαλύτερο μέρος των διαπραγματεύσεων διεξήχθη από τον ένθερμο «ευαγγελικό», Robert Barnes. Οι Γερμανοί πρίγκιπες απαιτούσαν να διαμορφωθεί το αγγλικό δόγμα με βάση την «Ομολογία της Αυγούστας», αλλά ο Ερρίκος ήταν απρόθυμος να δεχθεί κάτι τέτοιο, φοβούμενος μήπως χαρακτηριστεί αιρετικός. Derek Wilson, *History of The Reformation*, σ. 167, Carter Lindberg, *The European Reformations*, σ. 297-298.

⁶⁶ David Loades, *Tudor Queens of England*, σ. 123-124 και Carter Lindberg, *The European Reformations*, σ. 305.

⁶⁷ Όσοι συνελήφθησαν μαζί με την Anne ήταν άνδρες με ισχυρή επιρροή επί του βασιλιά, όπως ο αδερφός της George, και προστατευόμενοι της οικογένειας των Boleyn, όπως οι σερ Francis Weston και Thomas Wyatt, ο William Brereton κι ο Mark Smeaton. Diarmaid MacCulloch, *The Reformation*, σ. 208, Derek Wilson, *History of The Reformation*, σ. 173, Eric Ives, “The Fall of Anne Boleyn”, σ. 183 και Retha Warnicke, “The Fall of Anne Boleyn”, σ. 1-2. Ο γάμος του Ερρίκου με την Jane πραγματοποιήθηκε στις 30 Μαΐου 1536. David Loades, *The Tudor Queens*, σ. 127-131.

επειδή «υποστήριζε το λόγο του Θεού».⁶⁸ Ο Προτεστάντης Richard Hilles έστειλε το 1541 μια επιστολή στον Heinrich Bullinger, στην οποία χαρακτήριζε τους Thomas Cromwell κι Anne Boleyn ως «Προστάτες του Ευαγγελίου» και την εκτέλεσή τους ως «τιμωρία του Θεού» προς τους Άγγλους ευαγγελικούς που εμπιστεύθηκαν τους ισχυρούς ηγεμόνες κι όχι τον ίδιο το Θεό.⁶⁹ Το 1559, ο μελλοντικός επίσκοπος του Λονδίνου, John Aylmer, διαβεβαίωνε στο *Harborowe for faithful subiectes* πως η Anne υπήρξε «η πρώτη και η πιο σημαντική προσωπικότητα που έδωσε το τέρας της Ρώμης, μαζί με όλη τη βρωμιά που κουβαλούσε», καθώς ήταν «ο σπόρος και η ρίζα» της Αγγλικής Μεταρρύθμισης.⁷⁰

Αξίζει να αναφερθεί πως κατά τη διάρκεια της φυλάκισής της φανερώνεται μέρος των θρησκευτικών της πεποιθήσεων, στο οποίο καθρεφτίζεται η ρευστότητα της προτεσταντικής ταυτότητας που διακρίνει τους Άγγλους Προτεστάντες της πρώτης γενιάς και η ανάμειξη της με Καθολικές θεωρήσεις και πρακτικές. Εξέφρασε λοιπόν την πεποίθηση πως χάρι στις καλές πράξεις που έκανε εν ζωή, θα βρισκόταν στον παράδεισο, ενώ σε άλλες στιγμές γονάτιζε και ζητούσε από το Χριστό να τη σώσει, αποκλίνοντας τελείως από την αρχή του δόγματος της δικαίωσης, σύμφωνα με την οποία είχε ήδη σωθεί.⁷¹ Επιπλέον, όταν τελείωσε η δίκη ακούστηκε να λέει πως θα κλεινόταν σε μοναστήρι -πριν ακόμη καταλυθούν-, αλλά όλες αυτές οι «ομολογίες» πίστης καταγράφηκαν σε δυσμενείς για την ίδια συνθήκες και στις έσχατες ώρες της ζωής της, με αποτέλεσμα να μπορούν να ιδωθούν σα μια ύστατη προσπάθεια σωτηρίας της κι όχι ως βάσιμες αποδείξεις των προσωπικών της πεποιθήσεων.⁷² Ακόμη, το γεγονός πως διατηρούσε μία πιο μετριοπαθή και ήπια προτεσταντική πεποίθηση φανερώνεται στην απροθυμία της να δεχθεί στις αρχές του 1536 την αφιέρωση του Tristram Revell της μετάφρασης *Farrago rerum theologicarum*, διότι

⁶⁸ Ο Προτεστάντης George Constantine καταδόθηκε στις αρχές γι' αυτή του τη φράση το 1539, όταν σε μια συζήτηση ρωτήθηκε αν τη θεωρούσε ένοχη. Anne Boleyn. Thomas Freeman, "Anne Boleyn in Foxe's" σ. 799-801.

⁶⁹ Thomas Freeman, "Anne Boleyn in Foxe's", σ. 800 και Maria Dowling, "Anne Boleyn and Reform", σ. 45.

⁷⁰ Thomas Freeman, "Anne Boleyn in Foxe's", σ. 800 και Eric Ives, "Anne Boleyn and the Early Reformation", σ. 390.

⁷¹ Eric Ives, "Anne Boleyn and Early Reformation", σ. 394 και George Bernard, "Anne Boleyn's Religion", σ. 18.

⁷² George Bernard, "Anne Boleyn's Religion", σ. 20.

στο έργο αποκηρυσσόταν η θυσία του Χριστού που επαναλαμβάνεται κατά τη Μετάληψη, θέση ακραία για τη συγκεκριμένη περίοδο.⁷³

Αυτό που συμπεραίνεται με σιγουριά και συνεπάγεται τις προτεσταντικές της πεποιθήσεις, πέρα από τις δράσεις της, είναι η αποκήρυξη της πρωτοκαθεδρίας του πάπα και η συμμετοχή της στη διάδοση της Αγίας Γραφής στη λαϊκή γλώσσα, θεωρώντας τη το βασικότερο μέσο απόκτησης κι ενίσχυσης της θρησκευτικής συνείδησης.⁷⁴ Είναι γεγονός πως ο θάνατος της Anne Boleyn επιδοκιμαζόταν τόσο από τον πάπα Παύλο Γ', όσο κι από τον αυτοκράτορα, καθώς έβλεπαν μια λήξη του σχίσματος, όμως δεν υπολόγιζαν στην εμμονή του Ερρίκου να διατηρήσει την ανωτερότητά του και να μην επαναφέρει ξένες δυνάμεις στο βασίλειό του.⁷⁵ Ωστόσο, κάτι τέτοιο δε σήμαινε και την επιθυμία του να συνεχίσει τη θρησκευτική πολιτική των ετών 1534-1539, η οποία μετέβαλε το δόγμα και το τελετουργικό τυπικό της αγγλικής Εκκλησίας προς μία Προτεσταντική κατεύθυνση. Την τελευταία περίοδο της βασιλείας του, ο Ερρίκος οδήγησε με τις επιλογές του σε δυσμενή θέση το ευαγγελικό κίνημα και τον Αγγλικό Προτεσταντισμό σε «καραντίνα», ο οποίος δεχόταν ολομέτωπη επίθεση από το Καθολικό στρατόπεδο. Έως ότου βρεθούν ξανά οι κατάλληλες συνθήκες αποκατάστασής του, δύο γυναίκες της αριστοκρατίας διέγραψαν τη δική τους πορεία στο κίνημα και συνέβαλαν η κάθε μία με τον τρόπο της στην ενίσχυση της Προτεσταντικής συνείδησης, προσφέροντας παράλληλα τη δυνατότητα ανάγνωσης του «απελευθερωτικού» συναισθήματος που χάριζαν οι αρχές της νέας θεολογίας στις γυναίκες.

⁷³ Το *Farrago rerum theologicarum* ή *Sum of Christianity* είναι μία συλλογή θεολογικών κειμένων του ουμανιστή θεολόγου Wessel Gansford, η οποία δημοσιεύθηκε από το Λούθηρο στη Zwolle το 1521. Maria Dowling, "Anne Boleyn and Reform", σ. 44, George Bernard, ό.π, σ. 20 και Eric Ives, ό.π, σ. 394

⁷⁴ Ακόμη κι ο George Bernard που αμφισβήτησε την Προτεσταντική συνείδηση της Anne Boleyn κι όσα γράφονται γι' αυτή από τους σύγχρονους ιστορικούς, παραδέχεται τα ισχυρά αντι-παπικά της συναισθήματα. George Bernard, "Anne Boleyn's Religion", σ. 5.

⁷⁵ David Loades, *The Tudor Queens*, σ. 130-131.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η κρίσιμη δεκαετία του 1540. Ο Καθολικισμός επιστρέφει στην Αγγλία

Η εμμονή του Ερρίκου να αποκτήσει άρρενα απόγονο, όπως είδαμε, αναστάτωνε κάθε φορά το βασίλειο κι άλλαζε τις ισορροπίες στην αυλή, συσπειρώνοντας γύρω από το πρόσωπο της βασιλικής συζύγου τη μία από τις δύο θρησκευτικές παρατάξεις. Όμως, εμπρός στην επιθυμία του Ερρίκου να μετατρέψει την Αγγλία από περιφερειακή σε κύρια ευρωπαϊκή δύναμη, θυσιάστηκε ένα μεγάλο μέρος των Καθολικών δομών της αγγλικής Εκκλησίας, σχεδόν σε όλη τη δεκαετία του 1530. Με εντοχή τον καγκελάριο Thomas Cromwell, καθώς είχε λάβει το μοναδικό αξίωμα του αναπληρωτή και γενικού εφημέριου (Vicegerent), συνεχίστηκε η νομική θεμελίωση της Μεταρρύθμισης, πλήττοντας αυτή τη φορά συθέμελα τα εκκλησιαστικά ιδρύματα που θεωρούνταν χώροι ειδωλολατρίας και πιθανά εκκολαπτήρια παπικής αντίστασης. Η ειδική έρευνα που διεξήχθη από μια επιτροπή επιθεωρητών για την ηθικότητα των μοναχών και την αποτελεσματική λειτουργία των μοναστικών ιδρυμάτων, κατέδειξε την ανάγκη καταστολής τους, την οποία πρόβλεπε η πρώτη «Πράξη Κατάλυσης των Μονών» που εγκρίθηκε από το Κοινοβούλιο το 1536.⁷⁶ Με τα διατάγματα του 1536 και του 1538, ολοκληρωνόταν η κάθαρση της λατρείας από ειδωλολατρικές πρακτικές και Καθολικά κατάλοιπα, καθώς προβλεπόταν η απομάκρυνση των εικόνων, των αγαλμάτων, του σταυρού και των κεριών, ενώ επιβαλλόταν σε κάθε ενορία να προμηθευτεί την Βίβλο στη δημόδη γλώσσα και να τελεί τη λειτουργία στα αγγλικά.⁷⁷

⁷⁶ “An Act whereby all religious houses of monks, canons and nuns which may not dispend manors, lands, tenements and hereditaments above the clear yearly value of 200 are given to the King’s Highness, his heirs and successors, for ever” (1536: 27 Henry VIII, c. 28), “An Act for dissolution of abbeys” (1539: 31 Henry VIII, c. 13). Όσοι ανέλαβαν την επιθεώρηση των μονών αναζητούσαν σκάνδαλα κι άλλες μορφές ατίμωσης του ήθους των μοναχών, παραποιώντας την αλήθεια και παρουσιάζοντας μια εικόνα πολύ πιο ατιμωτική από ότι ήταν στην πραγματικότητα. G.R. Elton, *The Tudor Constitution*, σ. 379, Diarmaid MacCulloch, *The Reformation and Its Legacy*, σ. 110 και Peter Cunich, “The Dissolutions and their Aftermath”, στο Robert Tittler, & Jones Norman, (επιμ.), *A Companion to Tudor Britain*, σ. 224-225. Πριν την κατάλυση, η Αγγλία αριθμούσε περίπου 850 θρησκευτικά ιδρύματα, από τα οποία τουλάχιστον τα 800 καταλύθηκαν έως το 1540, κάνοντας το Στέμμα κατά £90,000 πλουσιότερο. Derek Wilson, *History of the English Reformation*, σ. 49, 170, 173-175 και Margaret Bowker, “The Henrician Reformation and the parish clergy”, στο Christopher Haigh, (επιμ.), *The English Reformation Revised*, σ. 88.

⁷⁷ Peter Cunich, “The Dissolutions and their Aftermath”, σ. 225-226. Τα μόνα κεριά που διατηρήθηκαν εντός της εκκλησίας, ήταν αυτά που τοποθετούνταν επάνω στην αγία τράπεζα. Ronald Hutton, “The local impact of the Tudor Reformation”, στο Christopher Haigh, (επιμ.), *The English Reformation Revised*, σ. 116 και Alec Ryrie, *The Gospel and Henry VIII*, 14-15. Η επίσημη αγγλική Βίβλος, γνωστή ως «Great» Bible, που προμηθεύτηκε κάθε ενορία, αποτελούσε προϊόν συνεργασίας του Miles Coverdale και του John Rogers (κυκλοφορούσε με το ψευδώνυμο Thomas Matthew), οι οποίοι τη

Το πλήγμα στη λαϊκή θρησκεία ήταν πλέον δεδομένο και μια γενικευμένη εξέγερση, ιδιαίτερα στον αμιγώς Καθολικό βορρά έμοιαζε πολύ πιθανή. Παρά τις συνεχείς προσπάθειες της κυβερνητικής προπαγάνδας να περιβάλλει με το πέπλο της αγιοσύνης το βασιλιά και να πείσει το λαό πως οι αλλαγές προάσπιζαν το συμφέρον του, δεν αποφεύχθηκε η εξέγερση στις περιοχές του Lincolnshire και Yorkshire το φθινόπωρο του 1536, η οποία διήρκεσε ως τις αρχές του 1537 κι έμεινε γνωστή ως το «Προσκύνημα της Χάρης».⁷⁸ Η πολιτική που ακολουθούσε το Στέμμα και η μεταβίβαση της μοναστικής κι εκκλησιαστικής περιουσίας σε αυτό, δημιούργησε δυσμενείς κοινωνικοοικονομικές συνθήκες για τη συντηρητική αριστοκρατία και τα φτωχά αγροτικά στρώματα, τα οποία με το κλείσιμο των μονών και των περιφράξεων των κοινών γαιών που πραγματοποιούνταν παράλληλα, στερούνταν τις μοναδικές οικονομικές διεξόδους που είχαν.⁷⁹ Επί προσθέτως, ο φόρος που επιβλήθηκε στην Εκκλησία κινητοποίησε τους κληρικούς, που μαζί με την υποστήριξη ισχυρών οικογενειών του βορρά ξεσήκωσαν τα λαϊκά στρώματα και ζήτησαν, πέρα από οικονομικά αιτήματα, την επιστροφή στην παλαιά θρησκεία, την απόσυρση της «Πράξης περί κατάλυσης των μονών» και την εκτέλεση των αιρετικών.⁸⁰ Παρόλα αυτά, η επιτυχημένη καταστολή της εξέγερσης υπό τις οδηγίες του Cromwell, έδωσε

δημοσίευσαν σε Παρίσι και Λονδίνο το 1539. Janel Mueller, "Literature and the church", σ. 284 και Hannibal Hamlin, "Reading the Bible in Tudor England", σ. 2, 4.

⁷⁸ Κείμενα, όπως το *An Exhortation to the People Instructing them to Unity and Obedience* (1536), του Thomas Starkley υπερτόνιζαν τη θεϊκή προέλευση της βασιλείας και τις καταστροφικές συνέπειες που θα υφίστατο το έθνος αν οι άνθρωποι δεν υπάκουαν στο βασιλιά, ενώ η φυλλάδα του Richard Morison *A Remedy for Sedition Wherein are Contained Many Things Concerning the True and Loyal Obedience that Commons owe their Prince and sovereign Lord the King* (1536) παρουσίαζε τη μεγάλη ανησυχία του βασιλιά να σώσει το λαό του και τη σημασία της πολιτικής σταθερότητας και υπακοής στη θρησκευτική πολιτική για να γίνει κάτι τέτοιο. Derek Wilson, *History of the English Reformation*, σ. 156-157. Η φυλλάδα του Morison αναλύεται διεξοδικά στη μελέτη της Φωτεινής Ντάνου, *Η Λερναία Ύδρα των Αχρείων. Τα πληβεία στρώματα στην αγγλική πολιτική σκέψη* (1509-1625), εκδόσεις Ηρόδοτος, Αθήνα, 2017, κεφ. 3. Σχετικά με το «Προσκύνημα της Χάρης» (*The Pilgrimage of Grace*) βλ. Anthony Fletcher & Diarmaid MacCulloch, *Tudor Rebellions*, Revised 5th Edition, Pearson Longman, Μεγάλη Βρετανία, 2008, σ. 28-48.

⁷⁹ Το 1536 συστάθηκε από τον Cromwell μία «Επιτροπή Επεκτάσεων» (*Court of Augmentations*) υπεύθυνη για τη διαχείριση και τη διανομή της εκκλησιαστικής περιουσίας, η οποία έως το 1540 κατάφερε να μεταβιβάσει όλους τους τίτλους ιδιοκτησίας στο Στέμμα. G.R., Elton, *The Tudor Constitution*, σ. 379-381 και Arthur Dickens, *English Reformation*, σ. 142-144. Derek Wilson, *Brief History of the English Reformation*, σ. 183-184. Σε μια περίοδο κακών σοδειών κι επιδημιών, η κατάλυση των μονών συνοδεύθηκε με φήμες περί κατάσχεσης της μοναστικής περιουσίας και των εκκλησιαστικών ιερών αντικειμένων, καθώς και την επιβολή βαριάς φορολόγησης των τελετουργιών του γάμου, της βάπτισης κι άλλων σημαντικών τελετουργιών για την ανθρώπινη καθημερινότητα, πλήττοντας σοβαρά τα κατώτερα αγροτικά στρώματα. D. M., Palliser, "Popular reactions to the Reformation", στο Christopher Haigh, (επιμ.), *The English Reformation Revised*, σ. 96, Anthony Fletcher & Diarmaid MacCulloch, *Tudor Rebellions*, σ. 31-32 και Arthur Dickens, *English Reformation*, σ. 124-125.

⁸⁰ Anthony Fletcher & Diarmaid MacCulloch, *Tudor Rebellions*, σ. 40-41, Derek Wilson, *Brief History of the English Reformation*, σ. 196, D. M. Palliser, "Popular reactions to the Reformation", σ. 96 και Arthur Dickens, *English Reformation*, σ. 125-126.

τη δυνατότητα για περαιτέρω κατάλυση των μονών, με αποτέλεσμα έως το 1540 να έχει εξαφανιστεί ο μοναστισμός από την Αγγλία.

Για το Καθολικό στρατόπεδο, ήταν φανερό πως μόνο με την απομάκρυνση του Cromwell από το πλευρό του βασιλιά μπορούσε να διακοπεί η επέκταση της Μεταρρύθμισης και η εδραίωση του Προτεσταντισμού. Καθώς ο Ερρίκος είχε μείνει χήρος εδώ και τρία χρόνια μετά το θάνατο της Jane Seymour τον Οκτώβρη 1537, ο Thomas Cromwell κανόνισε να γίνει γυναίκα του η Anne της Cleves, καθώς έβλεπε στο πρόσωπο της το κλειδί για την επίτευξη συμμαχίας με τη Σμαλκαλδική Ένωση, μιας που ο αδερφός της William, Δούκας του Jülich-Cleves-Berg, ήταν μέλος.⁸¹ Ο Ερρίκος, όμως είχε αντίθετη άποψη. Παρότι την παντρεύτηκε στις αρχές του 1540, θέλησε να την ξεφορτωθεί πολύ γρήγορα, όντας φανερά απογοητευμένος από την εμφάνισή της, προκαλώντας άμεσα την έντονη αντίθεση του Cromwell.⁸² Το κακό κλίμα που δημιουργήθηκε ανάμεσα στους δύο άνδρες έδωσε την ευκαιρία στον συντηρητικό περίγυρο του βασιλιά να καταδείξει ενοχοποιητικά τον Cromwell για υπέρμετρη, έως «προδοτική» υποστήριξη στο γάμο και στους Λουθηρανούς πρίγκιπες, σε μια περίοδο που ο Ερρίκος αναθεωρούσε τη θρησκευτική του πολιτική κι έμοιαζε απρόθυμος να λάβει άλλες οδηγίες από Προτεστάντες. Ταυτόχρονα, το ευαγγελικό κίνημα ήταν ανήμπορο να αντιδράσει, διότι γνώριζε διάσπαση εξαιτίας της αυξανόμενης εξάπλωσης των πιο ριζοσπαστικών απόψεων που προέρχονταν από την κεντρική Ευρώπη κι αφορούσαν τη μετουσίωση του Χριστού στη θεία Ευχαριστία.⁸³

Από τα πρώτα κιόλας θύματα της αλλαγής της στάσης του Ερρίκου στο θέμα του δόγματος, ήταν ο θεολόγος John Lambert, ο οποίος κήκε στην πυρά το 1538, επειδή αρνιόταν τη σωματική παρουσία του Χριστού κατά τη Μετάληψη, με αποτέλεσμα να τρομοκρατηθούν όσοι ασπάζονταν τέτοιες απόψεις και να κατασταλεί παράλληλα η ανάδυση «άναρχων» θρησκευτικών μειονοτήτων.⁸⁴ Όπως αναφέρθηκε στο

⁸¹ Η Jane Seymour είχε πεθάνει λίγο μετά τη γέννα του Εδουάρδου, τον Οκτώβριο 1537. Derek Wilson, *History of the English Reformation*, σ. 203.

⁸² Η Anne της Cleves διατήρησε τον τίτλο της μόλις για έξι μήνες. Carter Lindberg, *The European Reformations*, σ. 305. Η συμμαχία με τους Λουθηρανούς ηγέτες της Σμαλκαλδικής Ένωσης δεν επετεύχθη ποτέ, καθώς ο Ερρίκος δεν ήταν διατεθειμένος να προσυπογράψει την «Ομολογία της Αυγούστας», ούτε να τους ενισχύσει οικονομικά στον αγώνα τους εναντίον του αυτοκράτορα. Carter Lindberg, *The European Reformations*, σ. 297-298.

⁸³ Christopher Haigh, "Introduction", σ. 10, Doreen Rosman, *From Catholic to Protestant*, σ. 26-27 και Diarmaid MacCulloch, *The Reformation*, σ. 209.

⁸⁴ Αυτές οι «άναρχες» θρησκευτικές μειονότητες των Αναβαπτιστών και «σακραμενταριανιστών» που εμφανίστηκαν και στην Αγγλία, περιορίστηκαν γρήγορα, χωρίς να αποκτήσουν την ίδια δυναμική με

προηγούμενο κεφάλαιο, το ζήτημα της μετουσίωσης και η θεώρησή του από τον Λούθηρο και τον Ζβίγγλιο δίχαζε τους Άγγλους Προτεστάντες της πρώτης γενιάς, αλλά για τον Ερρίκο τα πράγματα ήταν ξεκάθαρα. Με τον Cromwell φυλακισμένο στον Πύργο του Λονδίνου και το εσωτερικό του ευαγγελικού κινήματος σε διάσπαση, η επικράτηση των συντηρητικών θεολόγων πραγματοποιήθηκε σχετικά εύκολα, όπως και η έγκριση των «6 Άρθρων Πίστης» από το Κοινοβούλιο τον Ιούνιο 1539, η οποία επανέφερε τον Καθολικισμό στην Αγγλία και εισήγαγε έναν από τους πιο βίαιους μηχανισμούς καταστολής της αίρεσης στην Ευρώπη.⁸⁵

Το επόμενο έτος μπορεί να χαρακτηριστεί ως η ταφόπλακα της Λουθηρανικής θεολογίας στην Αγγλία, καθώς όχι μόνο διακόπηκαν οι επαφές με τη Σμαλκαλδική Ένωση, αλλά εκτελέστηκαν ή εξορίστηκαν κύριες προσωπικότητες που συμμετείχαν στις πολιτικές και θρησκευτικές διαπραγματεύσεις των προηγούμενων ετών. Στις 28 Ιουλίου, ο Thomas Cromwell εκτελέστηκε στο Λονδίνο με ένα μακρύ κατηγορητήριο, που ανάμεσα σε άλλα περιλάμβανε και την κατηγορία της αίρεσης, ανοίγοντας πλέον το δρόμο στο συντηρητικό επίσκοπο του Winchester, Stephen Gardiner και το δούκα του Norfolk, Thomas Howard, να επιδοθούν σε διώξεις αιρετικών.⁸⁶ Στις 30 Ιουλίου έκαψαν στην πυρά τον Robert Barnes μαζί με άλλους δύο, γιατί αποκήρυτταν το δόγμα της μετουσίωσης, ενώ ένα χρόνο αργότερα συνέλαβαν περίπου 200 Λονδρέζους, που προέρχονταν κυρίως από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, επειδή απουσίαζαν από τις κυριακάτικες λειτουργίες για τις οποίες κρατούνταν λίστα παρουσιών, ήταν μέλη παρασυναγωγών ή εναντιώνονταν σε Καθολικές πρακτικές.⁸⁷ Επιπλέον, αρκετοί πήραν την απόφαση να εξοριστούν στις

τις αντίστοιχες στην Ευρώπη. Alec Ryrie, *The Gospel and Henry VIII*, σ. 14-15, 38, Derek Wilson, *History of the English Reformation*, σ. 215, Diarmaid MacCulloch, *The Reformation*, σ. 183-184.

⁸⁵ Το πρώτο άρθρο, που χαρακτηρίζεται από αμέριστη βιαιότητα, πρόβλεπε το θάνατο διά της πυράς όσων αποκήρυτταν τη Μετουσίωση, χωρίς να προσφέρεται η δυνατότητα ανάκλησης. Τα υπόλοιπα άρθρα απαγόρευαν τη μετάληψη με τους δύο τρόπους, επέτρεπαν τη διεξαγωγή ιδιωτικών λειτουργιών, επανέφεραν τους όρκους αγνότητας και την αγαμία του κλήρου, ενώ σχετικά με το μυστήριο της εξομολόγησης αποφασίστηκε πως δεν προβλεπόταν από το θεϊκό νόμο, το μοναδικό σημείο σύγκλισης με την Προτεσταντική θεολογία, “Act of Six Articles” (31 Henry VIII, c. 14).

⁸⁶ Alec Ryrie, *The Gospel and Henry VIII*, σ. 22 και Christopher Haigh, “Introduction”, σ. 10. Για μια εμπεριστατωμένη μελέτη της ζωής του Cromwell, βλ. Diarmaid MacCulloch, *Thomas Cromwell: A revolutionary Life*, Viking, Νέα Υόρκη, 2018.

⁸⁷ Diarmaid MacCulloch, *The Reformation and its Legacy*, σ. 202-204. Οι υπόλοιποι δύο που κήκων με τον Robert Barnes ήταν οι Thomas Garrett και William Jerome. Alec Ryrie, *The Gospel and Henry VIII*, σ. 224-225, 228 και Janel Mueller, “Literature and the Church”, σ. 285.

πόλεις του Στρασβούργου, της Βασιλείας και της Ζυρίχης κι από εκεί να συνεχίσουν να κηρύττουν υπέρ του Προτεσταντισμού.⁸⁸

Στο μεταξύ, η κυκλοφορία της αγγλικής Βίβλου και η ανάγνωσή της από τους κοσμικούς παρέμενε το κεντρικό θέμα αντιπαράθεσης των Συνόδων του 1542-1543. Η επικράτηση του Καθολικού κλήρου στις περισσότερες επισκοπές, συνδύαστηκε με την ένθερμη υποστήριξη του Ερρίκου κι επέτρεψε την επίθεση στους δύο πυλώνες της Προτεσταντικής θεολογίας.⁸⁹ Το πρώτο χτύπημα στον αγγλικό Προτεσταντισμό συνέβη με την αντικατάσταση του *The Bishop's Book* από το μακράν πιο συντηρητικό *A necessary doctrine and erudition for any christen man* ή *King's Book* (1543), στο οποίο αποκηρυσσόταν το δόγμα της δικαίωσης μέσω της πίστης, με αποτέλεσμα να καθίσταται εφικτή η στοχοποίηση ακόμη και των πιο μετριοπαθών Προτεσταντών που δεν αποκήρυνταν τελείως τη σωματική παρουσία του Χριστού στη θεία Ευχαριστία.⁹⁰ Το βιβλίο διαμόρφωσε το δογματικό πλαίσιο, σύμφωνα με το οποίο εγκρίθηκε η «Πράξη Ενίσχυσης της Αληθινής Θρησκείας» από το Κοινοβούλιο τον Μάιο 1543, απαγορεύοντας την ανάγνωση της αγγλικής Βίβλου σε όλο τον αγγλικό πληθυσμό, εκτός από τους άνδρες της αριστοκρατίας, τους πλούσιους εμπόρους και τους κληρικούς, ενώ μόνο στις γυναίκες των ανώτερων αριστοκρατικών στρωμάτων επιτράπηκε η ιδιωτική ανάγνωση.⁹¹ Επίσης, λογοκρίθηκαν όλα τα βιβλία με αιρετικό περιεχόμενο κι ασκήθηκε έλεγχος του προοριζόμενου έντυπου υλικού από τις αυτοκρατορικές πόλεις προς τα αγγλικά λιμάνια, κατόπιν συμφωνίας του Ερρίκου με τον Κάρολο.⁹²

Πολύ σύντομα, ο Gardiner κι ο Norfolk εξέθεσαν τα δίκτυα πατρωνίας της ευαγγελικής αριστοκρατίας, με σκοπό να εξοντώσουν τον πυρήνα του κινήματος και τους χορηγούς του. Τόσο ο Thomas Cranmer, όσο κι άλλοι άνδρες, όπως ο Robert

⁸⁸ Στα αρχεία καταγράφονται περίπου 35 ευαγγελικοί που εξορίστηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1540. Alec Ryrie, "The strange death of Lutheran England", σ. 78-79.

⁸⁹ Alec Ryrie, *The Gospel and Henry VIII*, σ. 213-215 και Doreen Rosman, *From Catholic to Protestant*, σ. 28.

⁹⁰ Το βιβλίο προοριζόταν για τον κλήρο και την κατήχηση των λαϊκών. Πέρα από την επαναφορά της λατινικής λειτουργίας, ακόμη μία σημαντική διατήρηση της Καθολικής πρακτικής ήταν η τέλεση λειτουργιών για τους νεκρούς, χωρίς ωστόσο να επαναφέρεται το δόγμα του Καθαρτηρίου. Jane Mueller, "Literature and the church", σ. 285-286 και Christopher Haigh, "The continuity of Catholicism in the English Reformation" στο Christopher Haigh, (επιμ.) *The English Reformation Revised* σ. 170-171.

⁹¹ "Act for the Advancement of True Religion", (34 & 35 Henry VIII, c. 1). Derek Wilson, *History of the English Reformation*, σ. 237-238.

⁹² Την περίοδο αυτή, συνελήφθησαν κι αρκετοί Λονδρέζοι τυπογράφοι και πωλητές βιβλίων, ωστόσο αφέθηκαν γρήγορα ελεύθεροι, καθώς η πρακτική αυτή είχε προειδοποιητικό χαρακτήρα. Alec Ryrie, *The Gospel and Henry VIII*, σ. 46-47.

Wisdom κι ο πολυγραφότατος Προτεστάντης Thomas Becon, κλήθηκαν να ανακαλέσουν δημόσια και να υποστηρίξουν τη στάση του βασιλιά, ρίχνοντας σε ακόμη πιο δυσμενή θέση το ευαγγελικό κίνημα.⁹³ Όμως, ο Cranmer, διατηρώντας την εμπιστοσύνη του Ερρίκου, του αποκάλυψε τους παράνομους δεσμούς της τέταρτης γυναικάς του, Catherine Howard, καταφέροντας να δυσφημίσει την οικογένειά της κι ακολούθως το δούκα του Norfolk, ελπίζοντας να αλλάξει ξανά τις ισορροπίες στην αυλή.⁹⁴

Είναι γεγονός πως τα τελευταία 6 χρόνια βασιλείας του Ερρίκου Η', η πλειοψηφία της Προτεσταντικής κοινότητας των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων κατέφυγε στην πρακτική του νικοδημιτισμού για να μπορέσει να επιβιώσει των διώξεων και να διατηρήσει τις όποιες ευκαιρίες στην εξουσία της είχαν απομείνει.⁹⁵ Όσοι εξορίστηκαν, ανάμεσά τους οι George Joye, Miles Coverdale, John Bale και William Turner, τροφοδοτούσαν την κοινότητα με έντυπο υλικό από τα τυπογραφεία της Αμβέρσας κι άλλων Μεταρρυθμισμένων πόλεων της Ευρώπης, ενθαρρύνοντας τα μέλη της να παραμείνουν πιστά στον ευαγγελικό σκοπό και μάχιμα μέσα από τα δίκτυα πατρωνίας.⁹⁶ Την ώρα που το ευαγγελικό κίνημα έμοιαζε να χάνει αρκετό έδαφος και να βρίσκεται εκτός της πρώτης γραμμής της πολιτικής του βασιλείου, η παρουσία της Katherine Parr στην τυθωριανή αυλή από το καλοκαίρι του 1543, άλλαξε τις ισορροπίες και μαζί με μια ομάδα γυναικών της αριστοκρατίας επιχείρησε να διασφαλίσει το μέλλον του αγγλικού Προτεσταντισμού, χαρίζοντάς του πιο συμπαγή και διακριτά χαρακτηριστικά από εκείνον της δεκαετίας του 1530.⁹⁷

⁹³ Alec Ryrie, "The strange death of Lutheran England", σ. 70-71, 86-87.

⁹⁴ Carol Levin, Jo Eldridge Carney & Debra Barrett-Graves, "Introduction", σ. 3. Η Catherine Howard παντρεύτηκε τον Ερρίκο το καλοκαίρι του 1540 κι εκτελέστηκε ένα χρόνο αργότερα, παραδεχόμενη τη μοιχεία της. Eric Ives, "Faction at the Court of Henry VIII", σ. 177.

⁹⁵ Alec Ryrie, *The Gospel and Henry VIII*, σ. 70-71. Ο όρος «νικοδημιτισμός» χρησιμοποιούνταν υποτιμητικά από τους ένθερμους Προτεστάντες της ηπειρωτικής Ευρώπης για να περιγράψει όσους συμμορφώνονταν με το επίσημο Καθολικό δόγμα, αλλά διατηρούσαν κρυφές τις Προτεσταντικές πεποιθήσεις, πρακτική που χαρακτηρίζει βαθύτατα τον αγγλικό Προτεσταντισμό κατά τη διάρκεια των τελευταίων χρόνων της βασιλείας του Ερρίκου Η'. Karl Gunther, *Reformation Unbound. Protestant Visions of Reform in England, 1525-1590*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 2014, σ. 98.

⁹⁶ Alec Ryrie, *The Gospel and Henry VIII*, σ. 98-99. Οι περισσότεροι Άγγλοι Προτεστάντες που εξορίστηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1540, τάχθηκαν έντονα μέσω της πέννας τους κατά της πρακτικής του Νικοδημιτισμού, ασκώντας κριτική στα μέλη του ευαγγελικού κινήματος που έμειναν πίσω. Karl Gunther, *Reformation Unbound*, σ. 101.

⁹⁷ Doreen Rosman, *From Catholic to Protestant*, σ. 29.

Η καθοριστική παρουσία της Katherine Parr και η ιστορία της Anne Askew στον αγγλικό Προτεσταντισμό

Η ιστορία της Katherine Parr και η σχέση της με τον Προτεσταντισμό αποτελεί μία από τις πιο αδικημένες, καθώς ο χώρος αναφοράς που καταλαμβάνει στο κλασικό αφήγημα της Αγγλικής Μεταρρύθμισης είναι συγκριτικά μικρός σε σχέση με το σημαντικό ρόλο που διαδραματίζει.⁹⁸ Μετά τους θανάτους της Anne Boleyn και του Thomas Cromwell, οι Άγγλοι Προτεστάντες είχαν μείνει πολιτικά ακάλυπτοι και με τις αυξανόμενες ανακαλέσεις των μελών τους να διαδέχονται η μία την άλλη, ο κίνδυνος μιας γενικευμένης οπισθοχώρησης και καθυπόταξης στη θρησκευτική πολιτική του Ερρίκου ήταν προ των πυλών. Όμως, η μεταστροφή της Parr στην Προτεσταντική θρησκεία και η στράτευσή της στο ευαγγελικό στρατόπεδο μπορεί να χαρακτηριστεί καθοριστική για το μέλλον του, όπως ακριβώς και η απόφασή της να ενώσει τη βασιλική οικογένεια και να αναλάβει την ευθύνη της ανατροφής του Εδουάρδου και της Ελισάβετ, που ήταν 6 και 10 ετών αντίστοιχα.⁹⁹ Πλέον, βρίσκεται ξανά στην αυλή ένας δικός τους άνθρωπος με το κατάλληλο εύρος πολιτικού κύρους και δύναμης για να τους στηρίξει και να τους παράσχει προστασία, μόνο που αυτή τη φορά δεν αρκείται σε αυτόν τον παθητικό ρόλο για να υπερασπιστεί την Προτεσταντική θεολογία.

Όταν λοιπόν η Katherine Parr παντρεύτηκε τον Ερρίκο ήταν ακόμη Καθολική, αλλά η επαφή που απέκτησε, κυρίως με τις γυναίκες της αριστοκρατίας που ανήκαν στο ευαγγελικό κίνημα, ανέδειξε σύντομα τον οίκο της σε «προτεσταντικό» σαλόνι.¹⁰⁰ Στο μεσοδιάστημα της μεταστροφής της, η οποία φαίνεται να ξεκινά από το 1544, ακολουθώντας την παράδοση που είχε ιδρύσει η Margaret Beaufort, καταπιάστηκε με ζήλο επί των θρησκευτικών θεμάτων κι εξέδωσε το προσωπικό της προσευχητάρι με τίτλο, *Prayers or meditations* (1545), που αποτέλεσε το πρώτο

⁹⁸ Το ίδιο ισχύει και για την Anne Boleyn, σύμφωνα και με τα όσα καταδείχθηκαν στο πρώτο κεφάλαιο.

⁹⁹ Η Μαρία ήταν 27 ετών και είχε ολοκληρώσει την εκπαίδευσή της, ωστόσο εξαιτίας της επιθυμίας της Parr να ενώσει την οικογένεια, επανεντάχθηκε μαζί με την Ελισάβετ στη σειρά διαδοχής, την οποία ενέκρινε το Κοινοβούλιο το 1544. Diarmaid MacCulloch, *The Reformation and its Legacy*, σ. 150 και William P. Haugaard, "Katherine Parr: The Religious Convictions of a Renaissance Queen", *Renaissance Quarterly*, Vol. 22, No. 4 (Winter, 1969), σ. 346-359, σ. 349-350

¹⁰⁰ William P. Haugaard, "Katherine Parr", σ. 350, Brandon G. Withrow, *Katherine Parr. A Guided Tour of the Life and Thought of a Reformation Queen*, P&R Publishing Company, New Jersey, 2009, σ. 28-32, Malcolm B. Yarnell III, *Royal Priesthood in the English Reformation*, Oxford University Press, Οξφόρδη, 2013, σ. 250-251 και Derek Wilson, *History of the English Reformation*, σ. 244.

θεολογικό κείμενο στην αγγλική γλώσσα υπογεγραμμένο από μια γυναίκα.¹⁰¹ Έως τότε, οι γυναίκες της αριστοκρατίας επέλεγαν να καταπιάνονται, τουλάχιστον φανερά, μόνο με μεταφράσεις θρησκευτικών έργων, οι οποίες θεωρούνταν επιτρεπτές κι έχαιραν ευκολότερης αποδοχής από το αναγνωστικό κοινό, εξαιτίας της ασφάλειας που τους παρείχε η αυθεντία της αρχικής ανδρικής γραφής.¹⁰² Όμως το πολιτικά και θρησκευτικά ταραχώδες κλίμα της εποχής ενθάρρυνε την υπέρβαση.

Γενικότερα, οι μεταφράσεις θεολογικών κειμένων αποτελούσαν μέρος της «Νέας Μόρφωσης» που προωθούσαν με το εκπαιδευτικό τους έργο οι ουμανιστές δάσκαλοι της τυδωριανής αυλής, όπως ο Juan Luis Vives, ο Thomas More, ο Thomas Elyot κι ο John Cheke.¹⁰³ Εντούτοις, η διάδοση των θεωριών της ουμανιστικής διδασκαλίας περί δυνατότητας συμμετοχής των γυναικών στη διανόηση και το λόγο μέσα από τη συστηματική μελέτη των Γραφών, των κειμένων των αγίων πατέρων και των συγγραφέων της κλασικής γραμματείας, συνοδεύτηκε παράλληλα με την εξάπλωση της λουθηρανικής θεολογίας, η οποία εξίσωνε πνευματικά τη γυναίκα με τον άνδρα ενώπιον του Θεού, προσφέροντας νέες προοπτικές συγγραφικής δημιουργίας κι ένα νέο λειτουργικό χαρακτήρα στις μεταφράσεις των γυναικών της αγγλικής αριστοκρατίας.¹⁰⁴

¹⁰¹ Janel Mueller, "Prospecting for Common Ground: The Range of Source Materials", στο Micheline White, (επιμ.), *English Women, Religion, and Textual Production, 1500-1625*, σ. 131 και Kimberly Anne Coles, *Religion, Reform, and Women's Writing in Early Modern England*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη, 2008, σ. 47.

¹⁰² Η Margaret Beaufort, όπως αναφέρθηκε και στο πρώτο κεφάλαιο, έλαβε μέρος στη μετάφραση του *Imitatio Christi* κι ανέλαβε τη μετάφραση του *Mirrore of Golde for the Synfull Soule*, ενώ η Μαρία Τυδώρ ήταν η πρώτη που μετέφρασε την προσευχή του Θωμά Ακινάτη «Concede mihi», η οποία διακινήθηκε στους χώρους των συντηρητικών. Jamie Goodrich, *Faithful Translators*, σ. 15-16, 74-75. Patricia Demers, *Women's Writing in English*, σ. 64-65. Η πλειοψηφία της ακαδημαϊκής κοινότητας αναγνωρίζει στον μεταφραστή του 16^{ου} την ιδιότητα του συγγραφέα, του οποίου η μεταφραστική δραστηριότητα αποκτά όμοιο κοινωνικό και θρησκευτικό αντίκτυπο με εκείνη ενός συγγραφέα πρωτότυπου κειμένου. Jamie Goodrich, *Faithful Translators*, σ. 6.

¹⁰³ Το *De Institutione Feminae Christianae* του Juan Luis Vives συντέθηκε κατά τη διαμονή του στην αυλή της Αικατερίνης το 1523 για την εκπαίδευση της πριγκίπισσας Μαρίας, μεταφράστηκε στα αγγλικά από τον Richard Hyrde έξι χρόνια μετά κι έως το 1592 γνώρισε 9 επανεκδόσεις, αποτελώντας το βασικότερο εκπαιδευτικό οδηγό των γυναικών της αγγλικής αριστοκρατίας του 16^{ου} αιώνα. Antonia McLean, *Humanism and the rise of Science*, σ. 54-56 και Susan Wabuda, "Sanctified by the believing spouse: women, men and the martial yoke in the early Reformation", στο Peter Marshall & Alec Rylie, (επιμ.), *The Beginnings of English Protestantism*, σ. 115-117.

¹⁰⁴ Το 1540, ο Thomas Elyot εξέδωσε το *Defense of Good Women*, για να υπερασπιστεί τη διανοητική ικανότητα των γυναικών, ενώ δύο χρόνια αργότερα μεταφράστηκε στα αγγλικά από τον David Clapham, το *De nobilitate et praecellentia foeminei sexus*, (*A Treatise of the Nobility of Womankind*) του Cornelius Agrippa, τονίζοντας την ίδια ικανότητα εξίσου. Hilda Smith, "Humanist education and the Renaissance concept of woman" στο Helen Wilcox, (επιμ.), *Women and Literature in Britain, 1500-1700*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 1996, σ. 12 και Andrew Hiscock, "'a supernal liuely fayth': Katherine Parr and the authoring of devotion", *Women's Writing*, Vol. 9, No. 2 (2002), σ. 177-198, σ. 180-181. Τα έργα του Κυπριανού, του Ιερώνυμου, του Αυγουστίνου, του Αμβρόσιου, των

Καθώς λοιπόν η θεολογική διαμάχη εκτόξευσε τη ζήτηση θρησκευτικών κειμένων, οι πένες των γυναικών, με τις οποίες εκδήλωναν τις πεποιθήσεις τους, ενσωματώθηκαν στη μάχιμη αγγλόφωνη προτεσταντική παραγωγή έντυπου υλικού.¹⁰⁵ Το *Prayers or meditations* της Parr, μπορεί να θεωρείται θρησκευτικά ουδέτερο, λόγω του ότι επικεντρώνεται γύρω από την ανθρώπινη αμαρτία και περιλαμβάνει ως επί τω πλείστον προσευχές συνδυασμένες με ψαλμούς για τα πάθη και τη σταύρωση του Χριστού, συνδέεται όμως στενά με άλλα δύο πνευματικά εγχειρίδια που δημοσιεύθηκαν την ίδια περίοδο και υπονόμευαν το Καθολικό τελετουργικό τυπικό της αγγλικής Εκκλησίας και τη λαϊκή λατρεία.¹⁰⁶

Ένα χρόνο νωρίτερα, λίγο πριν αναχωρήσει ο Ερρίκος με το στρατό του στη Γαλλία, ζήτησε από τον Thomas Cranmer να εξασφαλίσει μεγαλύτερη λαϊκή συμμετοχή στις λειτουργίες εξαγνισμού και ικεσίας που τελούνταν σε περιόδους ταραχών, κι εκείνος για να τον ικανοποιήσει, συνέθεσε την πρώτη λιτανεία στην αγγλική γλώσσα που κυκλοφόρησε ως *Exhortation and Litany*, αναμένοντας περισσότερη λαϊκή συμμετοχή στο κάλεσμα του βασιλιά.¹⁰⁷ Στο διάστημα απουσίας του Ερρίκου, από τον Ιούλιο έως το Σεπτέμβριο, η Parr βρισκόταν στο τιμόνι του

κλασικών Πλάτωνα, Κικέρωνα και Σενέκα προορίζονταν προς μελέτη, ενώ απαραίτητη ήταν η εκμάθηση λατινικών, ελληνικών κι εβραϊκών, καθώς και των μοντέρνων γαλλικών και ιταλικών, στην οποία η μετάφραση είχε βοηθητικό ρόλο. Timothy G. Elston, "Transformation or continuity? Sixteenth-century Education and the Legacy of Catherine of Aragon, Mary I, and Juan Luis Vives", στο C. Levin, D. Barret-Graves, J. E. Carney, (επιμ.), *High and Mighty Queens of Early Modern England*, σ. 11-14, 16-19 και Jamie Goodrich, *Faithful Translators*, σ. 22. Μία από τις βασικές θέσεις του Λούθηρου αφορούσε την πνευματική ισότητα που υπήρχε ανάμεσα στον άνδρα και τη γυναίκα ενώπιον του Θεού, αναβαθμίζοντας, τουλάχιστον ως προς σε αυτό, το ρόλο της από το προηγούμενο θρησκευτικό σύμπαν. Albrecht Classen & Tanya Amber Settle, "Women in Martin Luther's Life and Theology", *German Studies Review*, Vol. 14, No. 2 (May, 1991), σ. 231-260, σ. 232, 234-235. Για μια συνολική μελέτη της λουθηρανικής σκέψης αναφορικά με τη γυναίκα βλ. Susan Karant-Nunn & Merry Wiesner-Hanks, (επιμ. & μεταφρ.), *Luther on Women. A Sourcebook*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ.

¹⁰⁵ Η Brenda M. Hosington στο *The Renaissance Cultural Crossroads Online Catalogue of Translations in Britain 1473-1640*, ερευνήσε το είδος των μεταφράσεων που πραγματοποιήθηκαν από το 1473 έως το 1641 και κατέδειξε πως το 60% των γυναικείων μεταφράσεων αφορούσε θεολογικά κείμενα, τα οποία σε περίπτωση που προέρχονταν από τη Βίβλο, σχετίζονταν με τους Ψαλμούς. Jamie Goodrich, *Faithful Translators*, σ. 8, 11-13, 23.

¹⁰⁶ Το *Prayers or meditations* γνώρισε 68 επανεκδόσεις από το 1545 έως το 1613 κι αποτέλεσε ένα από τα πιο δημοφιλή βιβλία γυναικών στην αγγλική θρησκευτική λογοτεχνία. Kimberly Anne Coles, *Religion, Reform, and Women's Writing*, σ. 48 και Marcy L. North, "Women, the material book and early printing", στο Laura Lunger Knoppers, (επιμ.), *The Cambridge Companion to Early Modern Women's Writing*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 2009, σ. 72. Η ουδετερότητά του είναι ενδεικτική κι από το γεγονός πως είναι το μόνο έργο της Parr που εκδόθηκε και κατά τη βασιλεία της Καθολικής Μαρίας Α'. Andrew Hiscock, "Katherine Parr and the authoring of devotion", σ. 186.

¹⁰⁷ Το *Exhortation unto prayer . . . to be read in every church afore processions with the appended Letanie with suffrages to be said or song in the tyme of the said processions*, του Thomas Cranmer έθεσε τις βάσεις του δεύτερου «Προσευχηταρίου» (*Book of Common Prayer*) που εκδόθηκε το 1552 κι αποτέλεσε το επίσημο πνευματικό εγχειρίδιο της Εδουαρδιανής Εκκλησίας. Kimberly Anne Coles, *Religion, Reform and Women's Writing*, σ. 48, 52.

κυβερνητικού μηχανισμού εκτελώντας χρέη αντιβασιλέα, κι επηρεασμένη από την επαφή που απέκτησε με τον Cranmer, ο οποίος τη συμβούλευε στενά, επιχείρησε να επεκτείνει το σχέδιο του δημοσιεύοντας ανώνυμα, όπως μαρτυρούν τα μέχρι τώρα στοιχεία, την αγγλική μετάφραση μιας συλλογής λατινικών ψαλμών και προσευχών του John Fisher του 1525, με τίτλο *Psalms or Prayers*.¹⁰⁸ Σε μια περίοδο που η πλειοψηφία του αγγλικού πληθυσμού δεν είχε πρόσβαση στην αγγλική Βίβλο, τα δύο έργα της Parr συμπλήρωναν το *Litany* και συγκαταλέγονταν στο εγχείρημα προώθησης ιδιωτικών προσευχών στη δημόδη γλώσσα, αφού εκτός από προσευχές περιλάμβαναν μεταφρασμένους ψαλμούς, οι οποίοι μαζί με τους ύμνους, αναδείχθηκαν στα σημαντικότερα διεισδυτικά εργαλεία της Προτεσταντικής θεολογίας στα λαϊκά στρώματα.¹⁰⁹

Από το 1545 και μετά τη συγγραφή του *Prayers or meditations*, η μεταστροφή της γινόταν ολοένα και πιο εμφανής, τρομοκρατώντας το Καθολικό στρατόπεδο που κυριαρχούσε στον εκκλησιαστικό χώρο, αλλά όχι στην αυλή. Οι επιλογές της Parr, κατόπιν συστάσεων της δούκισσας του Suffolk, Catherine Willoughby, να διορίσει προσωπικό της ιερέα τον Προτεστάντη John Parkhurst και τους υποστηρικτές της Μεταρρύθμισης από τον κύκλο του Κέιμπριτζ, John Cheke, Richard Cox, William Grindal κι Anthony Cooke για την εκπαίδευση του Εδουάρδου και της Ελισάβετ, είχαν μετατρέψει την αυλή σε «ευαγγελικό» αναγνωστήριο.¹¹⁰ Επιπλέον, οι παρουσίες της Anne Stanhope Seymour, της Joan Guildford Dudley, της Joan Champernown Denny, της Anne Parr Herbert, της Catherine Willoughby Brandon, της Anne Cooke και της Elizabeth Tyrwhit πονοκεφάλιαζαν τον Gardiner και το

¹⁰⁸ Brandon G. Withrow, *Life and Thought of a Reformation Queen*, σ. 34-35 και Jamie Goodrich, *Faithful Translators*, σ. 24. Το *Psalms or Prayers* επανεκδόθηκε 6 φορές έως το 1547 και μέχρι το τέλος της βασιλείας της Ελισάβετ τυπωνόταν κάθε χρόνο. Kimberly Anne Coles, *Religion, Reform and Women's Writing*, σ. 48-49 και Andrew Hiscock, "Katherine Parr and the authoring of devotion", σ. 185. Ο επίσκοπος John Fisher ήταν ένας εκ των υποστηρικτών της ανάγνωσης της Βίβλου στην αγγλική γλώσσα από τους λαϊκούς, παρότι ανήκε στη συντηρητική παράταξη και είναι πολύ πιθανό το έργο του να επιλέχθηκε γι' αυτή του τη στάση. Janel Mueller, "Literature and the Church", σ. 273.

¹⁰⁹ Jamie Goodrich, *Faithfull Translators*, σ. 75-76 και Andrew Pettegree, *Reformation and the Culture of Persuasion*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, σ. 40.

¹¹⁰ Derek Wilson, *History of the English Reformation*, σ. 242-243 και Brandon G. Withrow, *Life and Thought of a Reformation Queen*, σ. 38. Ο John Parkhurst φαίνεται πως έμεινε στην αυλή έως την ανάρρηση της Μαρίας Α', κι όταν επέστρεψε το 1560 από τη Ζυρίχη, έγινε επίσκοπος του Norwich. William Haugaard, "Katherine Parr", σ. 346-347, 349-350. Ο Cox εργάστηκε για την αναθεώρηση του *Bishop's Book*, εκδηλώνοντας τις ευαγγελικές του απόψεις, ενώ ο Roger Ascham που στις διαλέξεις του στο Κέμπριτζ εναντιωνόταν στην παπική εξουσία πριν την απόσχιση, ανέλαβε τη μόρφωση της Ελισάβετ μετά το θάνατο του Grindal το 1548. Alec Ryrie, *The Gospel and Henry VIII*, σ. 197 και Aysha Pollnitz, "Christian Women or Sovereign Queens? The Schooling of Mary and Elizabeth", στο Alice Hunt, & Whitelock, (επιμ.), *Tudor Queenship: The Reigns of Mary and Elizabeth*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη, 2010, σ. 133-134.

γραμματέα του βασιλικού συμβουλίου Thomas Wriothesley για την υποστήριξη τους στο ευαγγελικό κίνημα.¹¹¹ Ειδικότερα, η διάδοση φημών σχετικά με το ενδιαφέρον του Ερρίκου για τη χήρα δούκισσα του Suffolk, στις αρχές του 1546, θορύβησε ακόμη περισσότερο τους Καθολικούς της αυλής, οι οποίοι ήδη έψαχναν τρόπους να βγάλουν την Katherine Parr από τη μέση.¹¹²

Με ενορχηστρωτή και πάλι τον Gardiner, τα μέλη του βασιλικού συμβουλίου Thomas Wriothesley και Richard Rich προχώρησαν σε συλλήψεις ευαγγελικών από το χώρο της βασιλικής αυλής, ώστε να φτάσουν στην Parr και να αναχαιτίσουν την πολιτική ανάκαμψη των Προτεσταντών στο Κοινοβούλιο που προκλήθηκε μετά τη λήξη του πολέμου με τη Γαλλία.¹¹³ Τους πρώτους μήνες του 1546 συνελήφθησαν οι κληρικοί Hugh Latimer, Nicholas Shaxton κι Edward Crome, επειδή κήρυτταν ενάντια στο δόγμα της Μετουσίωσης, πολλά μέλη της αυλής ανακρίθηκαν, ενώ συνελήφθη για δεύτερη φορά η Anne Askew, η οποία θεωρούταν ο συνδετικός κρίκος του κύκλου των γυναικών που πλαισίωναν την Parr.¹¹⁴ Μπορεί η αρχική πρόθεση των Καθολικών συμβούλων να ήταν η απομάκρυνση της Catherine Willoughby, της Anne Seymour, της Joan Dudley, της Joan Denny και των ισχυρών τους συζύγων που έχαιραν της προτίμησης του βασιλιά, αλλά η έκταση που έλαβε η υπόθεση της Askew, επιφύλασσε διαφορετική μοίρα στο ευαγγελικό κίνημα και τον Αγγλικό Προτεσταντισμό.¹¹⁵

Κόρη του πλούσιου γαιοκτήμονα του Lincolnshire, William Askew και γεννημένη το 1521, έλαβε μόρφωση ανάλογη της κοινωνικής της θέσης και σύμφωνη με τα πρότυπα της εποχής, η οποία καθώς συνέπεσε με τη διάδοση της Προτεσταντικής

¹¹¹ Dakota L. Hamilton, "The Household of Queen Katherine Parr", σ. 296-297, Barbara Harris, *English Aristocratic Women*, σ. 218-219 και Derek Wilson, *History of the English Reformation*, σ. 244.

¹¹² Αναφορές για το ενδιαφέρον του Ερρίκου προς τη δούκισσα του Suffolk εντοπίζονται στις επιστολές του αυτοκρατορικού αντιπροσώπου Francis Van der Delft προς τον Κάρολο Ε', καθώς και σε μια επιστολή του βασιλικού αξιωματούχου Stephen Vaughan προς τον Wriothesley και τον William Paget πως ένας Ολλανδός έμπορος τον πληροφόρησε για μια χήρα που αρέσει στο βασιλιά. Dakota L. Hamilton, "The Household of Queen Katherine Parr", σ. 388-389.

¹¹³ Derek Wilson, *History of the English Reformation*, σ. 249-250 και Alec Ryrie, *The Gospel and Henry VIII*, σ. 16, 53.

¹¹⁴ Dakota L. Hamilton, "The Household of Queen Katherine Parr", σ. 388-389. Ο Nicholas Shaxton κι ο Hugh Latimer ήταν οι μόνοι που ανακάλεσαν την πίστη τους και γλίτωσαν την πυρά. Alec Ryrie, "The Strange Death of Lutheran England", σ. 77-78, Megan Hickerson, *Making Women Martyrs in Tudor England*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη, 2005, σ. 42 και της ίδιας "Negotiating Heresy in Tudor England: Anne Askew and the Bishop of London", *Journal of British Studies*, Vol. 46, No. 4 (Oct., 2007), σ. 774-795, σ. 778.

¹¹⁵ Dakota L. Hamilton, "The Household of Queen Katherine Parr", σ. 387, Derek Wilson, *History of the English Reformation*, σ. 252 και Theresa D. Kemp, "Translating (Anne) Askew: The Textual Remains of a Sixteenth Century Heretic and Saint", *Renaissance Quarterly*, Vol. 52, No. 4 (Winter, 1999), σ. 1021-1045, σ. 1025.

θεολογίας, επέφερε πολύ σύντομα τη μεταστροφή της στη νέα πίστη.¹¹⁶ Οι επαφές της με τον Προτεσταντικό κύκλο της αυλής φαίνεται να εκκινούν στα τέλη του 1544, όταν εγκαταστάθηκε στα αδέρφια της στο Λονδίνο ύστερα από συνεχείς διαμάχες με τον Καθολικό της σύζυγο, Thomas Kyme, και τις πιέσεις που δεχόταν από τον ίδιο να αποκηρύξει τις πεποιθήσεις της.¹¹⁷ Τον Μάρτιο 1545, συνελήφθη πρώτη φορά από τις αρχές για παραβίαση των «6 Άρθρων Πίστεως» κι οδηγήθηκε μπροστά σε μία ειδική για αιρετικές υποθέσεις επιτροπή δικαστών στο Sadler's Hall, η οποία την ανέκρινε μαζί με τον επίσκοπο Edmund Bonner, όμως εξαιτίας της έλλειψης απτών αποδεικτικών στοιχείων εις βάρος της, αφέθηκε ελεύθερη μετά το πέρας 12 ημερών.¹¹⁸

Το γεγονός πως η Anne Askew αποτύπωσε σε χειρόγραφη μορφή τις εμπειρίες της μέσα από τη φυλακή, την καθιστά μοναδική περίπτωση στην ιστορία του Αγγλικού Προτεσταντισμού του 16^{ου} αιώνα για πολλούς λόγους. Για τον εξόριστο θεολόγο και πολυγραφότατο συγγραφέα John Bale που ανέλαβε να επιμεληθεί και να δημοσιεύσει την αυτοβιογραφία της, αποτέλεσε υλικό ένωσης του πρωτοχριστιανικού παρελθόντος με την Προτεσταντική ταυτότητα της Αγγλικής Εκκλησίας, σε μια προσπάθεια ιστορικοποίησής της που επιχειρούσε από το 1540.¹¹⁹ Για τον ιστορικό

¹¹⁶ Leslie Fairfield, "Protestant Hagiography in England", σ. 155 και Peter Marshall, "Evangelical conversion in the reign of Henry VIII", σ. 33-34. Εικάζεται πως η Anne Askew έλαβε κατ' οίκον εκπαίδευση και δε διέμενε σε κάποιον άλλον αριστοκρατικό οίκο. Kimberly Anne Coles, *Religion, Reform, and Women's Writing*, σ. 22-23.

¹¹⁷ Η Askew αναγκάστηκε από τον πατέρα της να παντρευτεί τον Kyme μετά το θάνατο της αδερφής της, Martha, που ήταν παντρεμένη μαζί του. Στη σχετική βιβλιογραφία αναφέρονται και οι προσπάθειές της να λάβει διαζύγιο από το δικαστήριο του Lincolnshire, και παρόλο που δεν τα κατάφερε, κατόρθωσε να μείνει γνωστή με το δικό της επίθετο. Lincolnshire. Susan Wabuda, "Sanctified by the believing spouse", σ. 123 και Randall Martin, (επιμ.), *Women Writers in Renaissance England*, Longman, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 1997, σ. 58.

¹¹⁸ Megan Hickerson, *Making Women Martyrs*, σ. 42-43. Σύμφωνα με τη νομοθεσία 25 Henry VIII, c. 5 που θεσπίστηκε το 1544, οι επίσκοποι υποχρεούνταν να ετοιμάσουν πρώτα το κατηγορητήριο των ύποπτων αιρετικών και μετά να ασκήσουν κατηγορίες εναντίον τους, οι οποίες εκδικάζονταν από την ειδική επιτροπή δικαστών. Της ίδιας, "Negotiating Heresy in Tudor England", σ. 775-776.

¹¹⁹ Στα χειρόγραφα που μεταφέρθηκαν λαθραία έξω από τη φυλακή κι έφτασαν, άγνωστο πώς, στον Bale περιλαμβάνονταν οι επιστολές της προς τον John Lascelles, τον Lord Chancellor και το Βασιλιά, μία μετάφραση του Ψαλμού 54 και μια μπαλάντα με τίτλο «The Balade whyche Anne Askewe made and sange whan she was in Newgate». Diane Watt, *Secretaries of God: Women Prophets in Later Medieval and Early Modern England*, Boydell & Brewer Ltd., Cambridge, 1997, σ. 94-95 και Newton Key & Robert Bucholz, (επιμ.), *Sources and Debates in English History, 1485-1714*, Second Edition, Wiley-Blackwell, Οξφόρδη, 2009, σ. 63. Ο John Bale δημοσίευσε τα χειρόγραφα της Askew, παραθέτοντας το δικό του σχολιασμό κι επεμβαίνοντας, όπου ήταν εφικτό, για να ερμηνεύσει με τους κατάλληλους όρους τις απαντήσεις και τις αναφορές της στη Γραφή, ώστε να εξυπηρετούνται στο έπακρο οι ανάγκες της Προτεσταντικής προπαγανδιστικής γραφής. Kimberly Anne Coles, *Religion, Reform and Women's Writing*, σ. 5. Η πρώτη ανάκριση δημοσιεύθηκε στη Βασιλεία το 1546 με τον τίτλο, *The first examinacyon of Anne Askewe lately martyred in Smythfelde, by the Romysh popes vpholders, with the elucydacyon of Iohan Bale* και η δεύτερη ένα χρόνο αργότερα και πάλι από τη Βασιλεία ως *The lattr examinacyon of Anne Askewe, latelye martyred in Smythfelde, by the wycked*

του 21^{ου} αιώνα, μια προσεκτική ανάγνωση των κειμένων της, καθιστά εφικτή τη διάκριση εκείνων των χαρακτηριστικών που έλαβε ο αγγλικός Προτεσταντισμός μετά την επιβολή των 6 «Άρθρων Πίστης», ενώ του δίνεται η ευκαιρία να εντοπίσει την απελευθερωτική δύναμη που έδινε στις γυναίκες η νέα θεολογική σκέψη, όχι απαραίτητα από την εξουσία του συζύγου, αλλά κι από την ερμηνευτική αυθεντία ενός κλειστού ιερατείου που ρύθμιζε ολόκληρο το σύστημα πίστης.

Όπως διαφαίνεται από το περιεχόμενο του *the First Examinacyon*, η Askew τέθηκε σε πολύωρη εξέταση από τον Christopher Dare και τον επίσκοπο Bonner, ερωτώμενη σχετικά με τις απόψεις της γι' αυτά που όριζαν τα 6 «Άρθρα Πίστης».¹²⁰ Καθώς στις περισσότερες ερωτήσεις των εξεταστών απαντούσε παραθέτοντας βιβλικά χωρία, γίνεται αισθητή η μεγάλη εξοικείωση που είχε αποκτήσει με το περιεχόμενο της Βίβλου, το οποίο και χρησιμοποιούσε τότε ως αυθεντία και τότε ως «τέχνασμα» για να αποφύγει μία ξεκάθαρη απάντηση. Πιο συγκεκριμένα, όταν ο Dare τη ρώτησε για την παρουσία του Χριστού στο μυστήριο της θείας Ευχαριστίας, απάντησε ρωτώντας τον: «Για ποιο λόγο ο Άγιος Στέφανος λιθοβολήθηκε μέχρι θανάτου;» και μόλις εκείνος αποκρίθηκε πως δεν ήξερε, τότε κι εκείνη θεώρησε μάταιο να απαντήσει.¹²¹ Έπειτα, μόλις ο Dare ανέφερε τη μαρτυρία μιας γυναίκας σχετικά με την πεποίθηση της Askew πως ο Θεός δεν κατοικεί σε ναούς που έχτισαν ανθρώπινα χέρια, εκείνη πάλι τον παρέπεμψε στις Πράξεις των Αποστόλων, όπου ο Στέφανος κι ο Παύλος μιλούν γι' αυτό, όμως όταν της ζήτησε να σχολιάσει τα λόγια τους, του είπε: «μη ρίχνετε τα μαργαριτάρια σας στους χοίρους, μην τυχόν τα

Synagoge of Antichrist, with the Elucydacyon of Iohan Bale. Ήδη, από το 1544, ο Bale είχε δημοσιεύσει το μαρτυρικό βίο ενός Λολλαρδού στο *A brefe Chronycle concemyng the Examinacyon and death of the blessed martyr of Christ syr Johan Oldecastell*, (Αμβέρσα, 1544) στην προσπάθειά του να ανανοηματοδοτήσει τη χριστιανική αγιογραφία και να καταδείξει πως όσοι θυσιάστηκαν για την πίστη τους ήταν οι πραγματικοί μαχητές του Χριστού που πολεμούσαν ενάντια στην ψεύτικη Εκκλησία της Ρώμης. Leslie Fairfield, "John Bale and the Development of Protestant Hagiography in England", *Journal of Ecclesiastical History*, Vol. XXIV, No. 2 (April, 1973), σ. 145-160, σ. 145-150. Τα κείμενά της, χωρίς τα σχόλια του Bale, συμπεριλήφθηκαν αρχικά στο *Rerum in Ecclesia Gestarum* (1559), του ετέρου Άγγλου Προτεστάντη μαρτυρολόγου, John Foxe, και στην αγγλική έκδοση του *Acts and Monuments of the Christian Martyrs and Matters Ecclesiastical passed in the Church of Christ, from the Primitive Beginnings, to these our Days . . .* (1563). Megan Hickerson, *Making Women Martyrs*, σ. 43.

¹²⁰ Η διαδικασία ανάκρισης της Askew είναι ενδεικτική των δικών των αιρετικών που καταγράφονται στα περισσότερα εκκλησιαστικά αρχεία της περιόδου. Diane Watt, *Secretaries of God*, σ. 101.

¹²¹ John Bale, *The first examinacyon of Anne Askewe lately martyred in Smythfelde, by the Romysh popes vpholders, with the elucydacyon of Iohan Bale*, Βασιλεία, 1546, σ. 1-2.

καταπατήσουν με τα πόδια τους», χρησιμοποιώντας πάλι ένα χωρίο από το (Κατά Ματθαίον) ευαγγέλιο.¹²²

Η επόμενη ερώτηση είναι από μόνη της ενδεικτική των πεποιθήσεών της, αφού κλήθηκε να εξηγήσει για ποιο λόγο προτιμά να διαβάζει τη Βίβλο από το να παρακολουθεί τα μυστήρια που τελούνται στην εκκλησία. Η ανάγνωση της Βίβλου και η πρόσβαση όλων των κοινωνικών στρωμάτων σε αυτή κατέχει κεντρική θέση στην Προτεσταντική θεολογία, καθώς αποτελεί τη βάση για έναν ενάρετο χριστιανικό βίο, όπου ο χριστιανός γνωρίζει και κατανοεί το λόγο του Θεού, κι αυτό ακριβώς εννοούσε η Askew δηλώνοντας ότι έτσι διαπαιδαγωγείται καλύτερα, ενώ επικαλούμενη στη συνέχεια τα λόγια του Απόστολου Παύλου (*1 Κορινθίους 14*) έθιξε την αναποτελεσματικότητα της Καθολικής λειτουργίας στη διάδοση του λόγου του Θεού λέγοντας πως «αν η τρομπέτα βγάλει έναν παράξενο ήχο, ποιος θα ετοιμαστεί για μάχη;»¹²³ Η υιοθέτηση της αρχής του *sola scriptura* και η αποκήρυξη του Καθολικού τελετουργικού συνεπάγεται της κατάργησης της πνευματικής δύναμης του ιερέα να διαβάζει και να ερμηνεύει τις Γραφές, η οποία επιβεβαιώνεται με τη φράση της: «όποιος κι αν είναι ο ιερέας που τελεί το μυστήριο, η ανηθικότητά του δε θα βλάψει την πίστη μου, γιατί το πνεύμα μου λαμβάνει το σώμα και το αίμα του Χριστού».¹²⁴

Στις ερωτήσεις που σχετίζονταν με το μυστήριο της εξομολόγησης και την Καθολική πρακτική τέλεσης ιδιωτικών λειτουργιών για τις νεκρές ψυχές και τη διαμονή τους στο καθαρτήριο, οι απαντήσεις της ήταν πιο σαφείς. Χρησιμοποιώντας πάλι βιβλικό χωρίο, παρέθεσε τη φράση του αγίου Ιακώβου, η οποία υποστήριζε πως κάθε άνθρωπος πρέπει να ομολογεί τα λάθη του στο Θεό, υποδηλώνοντας πως δεν ήταν αναγκαία η εξομολόγηση των αμαρτιών στον ιερέα, ενώ για τις λειτουργίες των ψυχών δήλωσε χαρακτηριστικά πως «είναι μεγάλη αμαρτία να πιστεύεις πιο πολύ σε αυτά τα ειδωλολατρικά πράματα, παρά στο θάνατο του Χριστού που πέθανε για εμάς».¹²⁵

¹²² Ο.π, σ. 3.

¹²³ John Bale, *The first examinacyon of Anne Askewe*, σ. 3. Peter Marshall, *The Reformation, A Very Short Introduction* σ. 50. Η βελτίωση του μορφωτικού επιπέδου των κοσμικών και κληρικών για τη διαμόρφωση μιας ηθικής χριστιανικής κοινοπολιτείας επαναλαμβάνονταν συχνά στην πολιτική ατζέντα των Μεταρρυθμιστών της πρώτης γενιάς, ωστόσο η ανάγκη του Στέμματος για χρήματα καθυστέρουσε την εφαρμογή του. Alec Ryrie, *The Gospel and Henry VIII*, σ. 159-164.

¹²⁴ Ο.π, σ. 4.

¹²⁵ John Bale, *The first examinacyon of Anne Askewe*, σ. 5-6.

Η δύναμη που έδινε στην Askew η γνώση της Βίβλου τη στήριξε ακόμη κι όταν η εξέταση μετατράπηκε σε πεδίο επιθέσεων κατά του φύλου της. Ο γραμματέας του επισκόπου, εκνευρισμένος από τη συνεχή επιχειρηματολογία της μέσω των Γραφών, την επέπληξε προτάσσοντας την απαγόρευση στις γυναίκες να μιλούν ή να κηρύττουν το λόγο του Θεού, σύμφωνα με τις επιστολές του Απόστολου Παύλου. Η Askew όμως, τον διόρθωσε αμέσως και του είπε πως «γνωρίζω πολύ καλά τα λόγια του Παύλου, κι αυτά απαγορεύουν στη γυναίκα να μιλά στο εκκλησίασμα με τρόπο διδακτικό, αλλά πόσες γυναίκες έχεις δει να ανεβαίνουν στον άμβωνα και να κηρύττουν;» και καθώς ο γραμματέας απάντησε αρνητικά, εκείνη τον συνέτισε να μη ρίχνει το φταίξιμο στις φτωχές γυναίκες, εφόσον δεν έχουν παραβιάσει το νόμο.¹²⁶

Λίγο πριν την αφήσουν ελεύθερη, ο Bonner της ζήτησε να υπογράψει μια ορθόδοξη ομολογία πίστης, για την οποία μας πληροφορεί μέσω μιας επιστολής της στον John Lascelles, που ο Bale συμπεριέλαβε στον τόμο της δεύτερης ανάκρισης.¹²⁷ Εκεί, περιγράφει τους λόγους και τις αιτίες που την οδήγησαν να ανακαλέσει, απολογούμενη κατά κάποιο τρόπο για την πράξη της, γι' αυτό και φροντίζει να ενημερώσει τόσο τον ίδιο, όσο και τους αναγνώστες των κειμένων της, πως δεν πίστευε σε τίποτε από αυτά που υπέγραψε, αλλά ήταν η μοναδική διέξοδος να γλιτώσει την εσχάτη των ποινών, μια πρακτική που εφάρμοζαν αρκετοί διωκόμενοι ευαγγελικοί της ερρικιανής περιόδου.¹²⁸ Ο Bonner γνώριζε πολύ καλά τις πραγματικές της πεποιθήσεις, ωστόσο οι επαφές της με υψηλά ιστάμενα πρόσωπα της αυλής προσέφεραν πολλά περισσότερα στο Καθολικό στρατόπεδο από ότι η άμεση καταδίκη της.

Με την κατάσταση της υγείας του Ερρίκου να επιδεινώνεται και την επικράτηση των Προτεσταντών στην αυλή να είναι δεδομένη, η Askew συνελήφθη ξανά τον Ιούνιο 1546 με την κατηγορία της αποκήρυξης του δόγματος της Μετουσίωσης, γεγονός που σήμαινε μόνο ένα πράγμα.¹²⁹ Αμέσως, οδηγήθηκε ενώπιον του βασιλικού συμβουλίου στο Greenwich κι εξετάστηκε αυτή τη φορά από τον πιο σκληροπυρηνικό και μισαλλόδοξο επίσκοπο του Winchester, Stephen Gardiner, ο

¹²⁶ Ό.π, σ. 10.

¹²⁷ John Bale, *The lattr examinacyon of Anne Askewe, lately martyred in Smythfelde, by the wycked Synagoge of Antichrist, with the Elucydacyon of Iohan Bale*, Βασιλεία, σ. 49.

¹²⁸ Megan Hickerson, "Negotiating Heresy in Tudor England", σ. 780.

¹²⁹ Megan Hickerson, "Negotiating heresy in Tudor England", σ. 669-670. Διασωσμένα αρχεία καταγράφουν το θάνατο περίπου 39 ευαγγελικών για εγκλήματα θρησκευτικού περιεχομένου με τη θέσπιση των 6 Άρθρων, έως το θάνατο του Ερρίκου. Alec Ryrie, *The Gospel and Henry VIII*, σ. 23.

οποίος προσπαθούσε παράλληλα να σταματήσει την πιθανότητα περαιτέρω Μεταρρύθμισης της Αγγλικής Εκκλησίας, ώστε να εξασφαλισθεί η συμμαχία με τον αυτοκράτορα, την οποία διαπραγματευόταν.¹³⁰ Οι απαντήσεις που έδωσε στις ερωτήσεις του Gardiner είναι ξεκάθαρες, χωρίς καμία αίσθηση υπεκφυγής ή απόκρυψης των αληθινών της πεποιθήσεων και διαφωτίζουν τη στροφή της αγγλικής Προτεσταντικής κοινότητας προς μία πιο ριζοσπαστική θεολογία, επηρεασμένη περισσότερο από τις διδαχές του Ζβίγγλιου και του Heinrich Bullinger, τις οποίες υποστήριζε η πλειοψηφία όσων εξορίστηκαν στις αρχές δεκαετίας του 1540.¹³¹ Φυσικά, στη θεολογική ριζοσπαστικοποίηση συνέβαλε και το ίδιο το κανονιστικό πλαίσιο των «6 Άρθρων Πίστης» με την αυστηρότητά του, καθώς ενθάρρυνε την ανάδειξη πιο διακριτών και συμπαγών θέσεων από τις ρευστές και μετριοπαθείς της προηγούμενης δεκαετίας, οι οποίες δεν αποκόπτονταν τελείως από το Καθολικό δόγμα.

Όταν λοιπόν ο Wriothesley ρώτησε την Askew σχετικά με το μυστήριο της Μετάληψης, εκείνη προέβη σε μια δήλωση που περιέκλειε συνοπτικά τη Ζβίγγλιανή θεώρηση του μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας, αναφέροντας τα εξής: «πιστεύω ότι συχνά, όποτε βρίσκομαι στο χριστιανικό εκκλησίασμα, λαμβάνω τον άρτο για να θυμάμαι το θάνατο του Χριστού και να τον ευγνωμονώ, όπως ακριβώς εκείνος πρόσταξε».¹³² Για το Ζβίγγλιο και τους υποστηρικτές του, ο Χριστός δε βρισκόταν σωματικά παρών την ώρα της Μετάληψης, δε μετουσιωνόταν σε άρτο και σε οίνο, ούτε συνυπήρχε ως ουσία με τα συστατικά τους, καθότι η χρήση των μυστηριακών συμβόλων περιοριζόταν αποκλειστικά για να υπενθυμίζει στον πιστό τη θυσία του Χριστού στο σταυρό, κι έτσι το μυστήριο έπρεπε να τελείται με κάθε απλότητα, απεκδυόμενο το δραματικό του χαρακτήρα.¹³³ Επί προσθέτως, η παρακάτω

¹³⁰ Penelope Geng, "Before the Right to Remain Silent: The Examinations of Anne Askew and Elizabeth Young", *The Sixteenth Century Journal*, Vol. 43, No. 3 (Fall 2012), σ. 667-679, σ. 669-670. Το 1545 το Κοινοβούλιο έπληξε ακόμη μία φορά τον Καθολικισμό, αφού ενέκρινε την απόφαση του Ερρίκου να καταλύσει τις ειδικές εκκλησίες (chantries) που ιδρύονταν από δωρητές για λειτουργίες εξαγνισμού των ψυχών, ώστε να χρηματοδοτηθεί με αυτόν τον τρόπο ο πόλεμος με τη Γαλλία, ωστόσο ο αριθμός όσων καταλύθηκαν μέχρι το τέλος της βασιλείας του Ερρίκου ήταν πολύ μικρός. Carter Lindberg, *The European Reformations*, σ. 304 και Derek Wilson, *History of the English Reformation*, σ. 234.

¹³¹ Alec Ryrie, "The strange death of Lutheran England", σ. 72-79. Ακόμη κι ο Thomas Cranmer εγκατέλειψε τις λουθηρανικές θέσεις του, ιδιαιτέρως εκείνη της σωματικής παρουσίας του Χριστού στη θεία Ευχαριστία και στράφηκε σε αυτές του Ζβίγγλιου, τις οποίες ανέδειξε κατά τη βασιλεία του Εδουάρδου, όπως θα δούμε παρακάτω. Diarmaid MacCulloch, *The Reformation and its Legacy*, σ. 205.

¹³² John Bale, *The lattre examinacyon of Anne Askewe*, σ. 16.

¹³³ W. Peter Stephens, "The Theology of Zwingli", σ. 89-91.

στιχομυθία που παρατίθεται, εκτυλίσσεται ανάμεσα στην ίδια κι έναν εκ των στενών συμβούλων του Ερρίκου, τον William Paget, και προσφέρει τη δυνατότητα να παρακολουθήσουμε τη συλλογιστική της πορεία, την οποία πολύ πιθανό να δανείστηκε από το θεολόγο John Frith που κάηκε στην πυρά για τις απόψεις του σχετικά με το δόγμα της Μετουσίωσης, καθώς αποκήρυξε τη σωματική παρουσία του Χριστού σε μια δεκαετία ανώριμη θεολογικά να δεχθεί τέτοιες απόψεις.¹³⁴

Για να στηρίξει λοιπόν τη βασιμότητα του δόγματος της Μετουσίωσης και να επιχειρηματολογήσει με το ίδιο όπλο των Προτεσταντών, ο William Paget επικαλέστηκε το λόγο του Ευαγγελίου, ρωτώντας τη πώς μπορεί και παραβλέπει τα ακριβή λόγια του Χριστού από τη στιγμή που προστάζει: «λάβετε φάγετε. Τούτο εστί το σώμα μου, που θυσιάστηκε για εσάς».¹³⁵ Η Askew σε αυτό το σημείο κάνει την υπέρβαση και πατώντας πάνω στην πνευματική ισότητα που πρέσβευε ο Προτεσταντισμός, πρόβηκε στην ανάλυση του λόγου του Χριστού, παραθέτοντας κι άλλα βιβλικά χωρία με όμοιο περιεχόμενο: «Αυτό που εννοούσε ο Χριστός βρίσκεται ακριβώς εκεί, όπως και σε άλλα χωρία των Γραφών: “Εγώ είμαι η πόρτα”, “Εγώ είμαι η άμπελος”, “Ίδου ο αμνός του Θεού”, “αυτή η πέτρα ήταν ο Χριστός” κι άλλα τέτοια. Εσείς, παίρνοντας υπόψη αυτά τα σημεία, δε λαμβάνετε το Χριστό από το υλικό που ανέφερε ότι είναι, αλλιώς θα φτιάχνετε πράγματι μια πόρτα, μια άμπελο, έναν αμνό, μία πέτρα, πράττοντας τελείως αντίθετα από το νόημα του Αγίου Πνεύματος. Όλα αυτά ειπώθηκαν από το Χριστό, ακριβώς όπως ο άρτος για το σώμα του, και παρόλο που είπε “λάβετε, φάγετε τούτο για να με θυμάστε”, δεν προσέφερε τον άρτο κλείνοντάς το σε ένα κουτί και το έκανε Θεό, ούτε το προσκύνησε».¹³⁶

Επιπλέον, εντύπωση προκαλεί το ειρωνικό της ύφους κι ο αφοπλιστικός της λόγος απέναντι στον Gardiner, που όταν σε μια στιγμή την απείλησε πως θα την κάψει, εκείνη του αποκρίθηκε πως «έχω ψάξει κάθε χωρίο των Γραφών, αλλά ακόμη δεν

¹³⁴ Παρόλο που δεν έχουν αναλυθεί καθόλου οι θεολογικές επιρροές της Askew, κατά την πρώτη της εξέταση οι αρχές της κατάσχουν ένα βιβλίο του John Frith, το οποίο φαίνεται να διάβαζε ενόσω ήταν φυλακή. John Bale, *The first examinacyon of Anne Askewe*, σ. 21. Ο John Frith ήταν ένας εκ των πρώτων Άγγλων θεολόγων που υιοθέτησε πιο ριζοσπαστικές απόψεις αναφορικά με το δόγμα της Μετουσίωσης και του καθαρτηρίου, τις οποίες δημοσίευσε στο *A Disputacion of Purgatorye* (1531) και στο “A boke . . . answeringe unto M. Mores lettur” που έγραψε φυλακισμένος στον Πύργο του Λονδίνου, ενώ γράφοντας το “The articles wherefore John Frith died”, έγινε ο πρώτος Προτεστάντης μάρτυρας που κάηκε στην πυρά το 1533 κι άφησε παρακαταθήκη το μαρτύριό του. Peter Marshall, *Religious Identities*, σ. 44-45 και Kimberly Anne Coles, *Religion, Reform and Women’s Writing*, σ. 20, 23-24. Γενικότερα για τη ζωή και το έργο του John Frith βλ. Brian Raynor, John Firth, *Scholar and Martyr: A Biography*, Pond View Books, Kent, 2000.

¹³⁵ Ό.π., σ. 2.

¹³⁶ Ό.π., σ. 20-21.

μπόρεσα να βρω πουθενά ούτε το Χριστό, ούτε τους Αποστόλους να στέλνουν κάποιο πλάσμα στο θάνατο».¹³⁷ Στο σημείο αυτό εντοπίζεται η πλήρης επίγνωση του τέλους που πλησιάζει, ενώ παράλληλα διακρίνεται έμμεσα η κριτική που ασκεί στις πρακτικές των Καθολικών αρχών, που παρότι θεωρούν πως είναι οι αληθινοί πιστοί του Χριστού, πράττουν αντίθετα από το λόγο του, πεποίθηση που φαίνεται και σε μια ακόμη δήλωση της Askew: «αν σας δείξω την αλήθεια, δε θα τη δεχτείτε».¹³⁸ Όμως, αυτή την αλήθεια που πρέσβευε μέχρι τέλους κατάφερε να διασώσει, καταγράφοντας τα βασανιστήρια που υπέστη και να προλάβει τις όποιες διαστρεβλώσεις επιχειρούσαν οι εξεταστές της για να φανούν φιλεύσπλαχνοι, επειδή της υπόσχονταν πως αν ανακαλούσε, θα λάμβανε συγχώρεση.¹³⁹

Σύμφωνα με μεταγενέστερες αναφορές του John Foxe στο *Acts and Monuments* σχετικά με το μαρτύριο της Anne Askew, ο Wriothesley με τον Rich την επισκέφτηκαν στον Πύργο του Λονδίνου για να μάθουν πληροφορίες για τις κυρίες του Suffolk, του Hertford, του Sussex, τη Lady Denny και τη Lady Fitzwilliam και τη σχέση τους με το ευαγγελικό κίνημα.¹⁴⁰ Στο μεταξύ, ο Gardiner, εκμεταλλεζόμενος την απόγνωση του Ερρίκου από τις συνεχείς υποδείξεις της Parr περί θρησκευτικών ζητημάτων, τον έπεισε να εξεταστούν οι απόψεις της και να ερευνηθεί ο οίκος της για τυχόν αιρετικά βιβλία, όμως για καλή της τύχη την πληροφόρησε ο προσωπικός της ιατρός, Thomas Wendy, και πρόλαβε να ειδοποιήσει τις κυρίες της αυλής να κρύψουν ή να καταστρέψουν ύποπτα βιβλία.¹⁴¹ Η ανεπιτυχής έρευνα στον οίκο της Parr και η επίμονη άρνηση της Askew να καταδώσει τα μέλη των ευαγγελικών της αυλής, σκλήραινε τη στάση των εξεταστών, οι οποίοι κατέφυγαν στην παραδοσιακή λύση των βασανιστηρίων.

¹³⁷ Ο.π., σ. 18-20.

¹³⁸ John Bale, *The lattr examinacyon of Anne Askewe*, σ. 16-17.

¹³⁹ Theresa D. Kemp, "Translating (Anne) Askew", σ. 1036.

¹⁴⁰ Dakota L. Hamilton, "The Household of Queen Katherine Parr", σ. 387. Οι πηγές του Foxe καταδεικνύουν πως το βασανιστήριο της Askew αποτελούσε μέρος μιας ευρύτερης συνομοσίας των συντηρητικών να ενοχοποιήσουν τη βασίλισσα κι άλλες γυναίκες της αυλής, χωρίς ωστόσο να διασταυρώνονται οι πληροφορίες από κάποιο άλλο σύγχρονο με το συμβάν αρχείο. Καθώς όμως, για να συνθέσει το μαρτυρολόγιο του χρησιμοποιούσε προφορικές εξιστορήσεις, είναι πολύ πιθανό να έλαβε πληροφορίες από την αδερφή της Parr, Anne Parr Herbert ή άλλες κυρίες που βρίσκονταν στην αυλή. Theresa D. Kemp, "Translating (Anne) Askew", σ. 1025 και Alec Ryrie, *The Gospel and Henry VIII*, σ. 54-56./

¹⁴¹ Carol Levin, "Women in the Book of Martyrs as Models of Behavior in Tudor England", *International Journal of Women's Studies*, Vol. 4, No. 2 (March/April 1981), σ. 196-207, σ. 198 και Brandon G. Withrow, *Life and Thought of a Reformation Queen*, σ. 42-43.

Μετά από αρκετές ώρες στην «προκρούστεια κλίνη», η Askew ομολόγησε ότι όσο βρισκόταν στη φυλακή, έλαβε χρήματα από την Anne Seymour και τη Joan Denny, ενώ αναφέρθηκε και στη στενή σχέση που είχε με τον John Lascelles, ένα από τα μέλη της βασιλικής αίθουσας που είχε ήδη συλληφθεί για παραβιάσεις των 6 Άρθρων.¹⁴² Ωστόσο, η στάση της αναφορικά με την πίστη της παρέμεινε η ίδια κι όποτε της ζητούσαν να ανακαλέσει, εκείνη δήλωνε emphatically πως προτιμούσε χίλιες φορές το θάνατο.¹⁴³ Η συνεχής επίκληση των Γραφών, η αδιαφορία στον επικείμενο θάνατο και η αντοχή στο σωματικό πόνο που επέδειξε, εξίσωσαν την εμπειρία της με τους μάρτυρες της πρωτοχριστιανικής εκκλησίας κι επέτρεψαν στον Bale να τη συγκρίνει με το μαρτύριο της Blandina, που θανατώθηκε από τις ρωμαϊκές αρχές το 177, και να την ανάγει σε πρότυπο γυναίκας Προτεστάντισσας.¹⁴⁴ Καθώς αποσκοπούσε να ενθαρρύνει την αντίσταση των Προτεσταντών στις Καθολικές αρχές, υπογράμμισε τα χαρακτηριστικά της γενναιότητας και της αρετής που τη διέκριναν και ήρε όσες αναστολές σχετίζονταν με την κατωτερότητα του φύλου της και την πνευματική αδυναμία που το συνόδευε, δικαιολογώντας τη δύναμή της στη γνώση των Γραφών και στην αλήθεια της πίστης της που καθιστούσαν παντοδύναμο, ακόμη και το πιο αδύναμο πλάσμα.¹⁴⁵

Το ερώτημα αναφορικά με τον αν ο Bale τροποποίησε ή εφηύρε κάποια λόγια της Askew, ώστε να εξυπηρετήσει όσο το δυνατόν καλύτερα την έντυπη Προτεσταντική προπαγάνδα και να αποσοβήσει κριτικές για την αδυναμία του φύλου της και την εγκατάλειψη των συζυγικών καθηκόντων παραμένει, εντούτοις η πλειοψηφία των μελετητών συμφωνεί πως οι «ανακρίσεις» της μοιάζουν αυθεντικές.¹⁴⁶ Όπως κι αν έχει, η Anne Askew αναδείχθηκε σε μία από τις πιο ηρωικές μορφές του αγγλικού

¹⁴² Diane Watt, *Secretaries of God*, σ. 94 και Margaret Hickerson, *Making Women Martyrs*, σ. 43.

¹⁴³ John Bale, *The latter examinacyon of Anne Askewe*, σ. 31.

¹⁴⁴ Ο John Bale αντλεί την ιστορία του μαρτυρίου της Blandina από το 5^ο βιβλίο της «Εκκλησιαστικής Ιστορίας» του Ευσέβιου, που γράφτηκε τον 4^ο αιώνα, για να επισημάνει την αντοχή που επέδειξαν οι δύο γυναίκες στα βασανιστήριά τους και τη δύναμη που τους χάρισε ο Θεός να αντιμετωπίσουν τις αρχές. Margaret Hickerson, *Making Women Martyrs*, σ. 47-52 και Theresa D. Kemp, “Translating (Anne) Askew”, σ. 1029-1030.

¹⁴⁵ Kimberly Anne Coles, *Religion, Reform and Women's Writing*, σ. 36. Στον επίλογο του δεύτερου τόμου των *Examinacyon*, ο Bale ενθαρρύνει τους αναγνώστες να αναγνωρίσουν στη δίκη της Askew τους τυραννικούς υπηρέτες του Αντίχριστου και του παπικού βασιλείου που βλασφημούν ενάντια στο Θεό και την αλήθεια. John Bale, *The latter examinacyon of Anne Askewe*, σ. 64-70.

¹⁴⁶ Randall Martin, *Women writers in Renaissance England*, σ. 59. Ο Bale για να δικαιολογήσει την εγκατάλειψη των συζυγικών καθηκόντων από την Askew, επικαλέστηκε τα λόγια του Παύλου στην πρώτη επιστολή προς Κορινθίους, όπου επιτρέπει στη γυναίκα που είναι Χριστιανή να αφήσει τον άπιστο σύζυγό της, εάν το θέλει, ενώ κατηγόρησε τον άνδρα της ως παπιστή και χαρακτήρισε το γάμο της «παράνομο», επειδή συνέβη χωρίς τη θέλησή της. Megan Hickerson, *Making Women Martyrs*, σ. 59-64.

Προτεσταντισμού και μία από τις πιο δημοφιλείς γυναίκες της εποχής, εμπνέοντας με το μαρτύριό της κι άλλες γυναίκες που υιοθέτησαν τις ίδιες πεποιθήσεις. Όσο για τις συνθήκες που διαμορφώθηκαν στην αυλή μετά το θάνατό της στην πυρά στις 16 Ιουλίου 1546, λέγεται πως η *Raig* τρομοκρατήθηκε και ζήτησε από το βασιλιά να τη συγχωρέσει, ενώ εκείνος, αρκετά δυσαρεστημένος από την έκταση που έλαβε η υπόθεση, αρνήθηκε να συνεχίσει τις διώξεις.¹⁴⁷ Με τις συντηρητικές δυνάμεις σε αμηχανία και τον Εδουάρδο να έπεται στη διαδοχή, η Αγγλία έμελλε να αποκτήσει επίσημα ως δόγμα της τον Προτεσταντισμό, όπως τον καθόρισαν τα δραματικά γεγονότα του 1546 κι ο κατασταλτικός μηχανισμός της αίρεσης των «6 Άρθρων Πίστης», μέχρι την ανάρρηση στο θρόνο της Καθολικής Μαρίας κατά την οποία θα σηματοδευτεί ανεξίτηλα η ιστορία κι ο χαρακτήρας του.¹⁴⁸

¹⁴⁷ Carol Levin, “Women in the Book of Martyrs”, σ. 199. Ένας εκ των βασανιστών της *Askew*, ο *σερ* Anthony Knevet ενημέρωσε τον Ερρίκο για το βασανισμό της κι εκείνος, παρότι δεν παρενέβη, έδειξε τη δυσαρέσκειά του αθρώνοντας τον *George Blage*, έναν εκ των μελών της βασιλικής αίθουσας που καταδικάστηκε να πεθάνει μαζί της. *Alec Ryrie, The Gospel and Henry VIII*, σ. 55-56.

¹⁴⁸ *Alec Ryrie, The Gospel and Henry VIII*, σ. 53 και του ίδιου, “The strange death of Lutheran England”, σ. 68.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η επανεκκίνηση της Μεταρρύθμισης και η συμμετοχή των γυναικών στην ενίσχυση της Προτεσταντικής συνείδησης κατά τη βασιλεία του Εδουάρδου ΣΤ΄

Με την επικράτηση των Προτεσταντών στην αυλή και την υγεία του Ερρίκου σε συνεχή επιδείνωση, η αλλαγή της θρησκευτικής πολιτικής για την ολοκλήρωση της Προτεσταντικής Μεταρρύθμισης της αγγλικής Εκκλησίας ήταν θέμα χρόνου. Λίγο μετά το θάνατό του στις 28 Γενάρη 1547 και την επακόλουθη στέψη του εννιάχρονου υιού του, Εδουάρδου ΣΤ΄, ο πρώην κόμης του Hertford και πλέον δούκας του Somerset, Edward Seymour είχε την κατάλληλη αριθμητική πλειοψηφία, ώστε να λάβει το αξίωμα του Λόρδου Προστάτη και να προχωρήσει στη λήψη μέτρων που θα ελευθέρωναν τις δράσεις της καταπιεσμένης πολιτικής και θεολογικής ομάδας του ευαγγελικού κινήματος υπό τις ευλογίες του αρχιεπισκόπου, Thomas Cranmer.¹⁴⁹ Το βασίλειο ήταν πλέον ασφαλές και για την επιστροφή των Άγγλων εξόριστων από τις πόλεις της Γερμανίας και της Ελβετίας, η οποία επισπεύστηκε με την ήττα της Σμαλκαλδικής Ένωσης από τα αυτοκρατορικά στρατεύματα του Κάρολου Κούντου στη μάχη του Μαγδεμβούργου τον Απρίλιο του ίδιου έτους.¹⁵⁰ Αυτή η κατάσταση στην ηπειρωτική Ευρώπη δημιούργησε τις πιθανότητες μιας μαζικής εισροής Προτεσταντών προσφύγων στη μόνη ασφαλή για τον Προτεσταντισμό περιοχή κι έδωσε το δικαίωμα στο Cranmer να οραματίζεται την Αγγλία ως το νέο διεθνές Προτεσταντικό κέντρο, από όπου το συσπειρωμένο ευαγγελικό κίνημα θα απέκρουε την προσπάθεια ενίσχυσης του Καθολικισμού, που επιχειρούνταν από τη Σύνοδο του Τριδέντου.¹⁵¹

¹⁴⁹ Diarmaid MacCulloch, *The Later Reformation in England, 1547-1603*, Macmillan Education, Νέα Υόρκη, 1990, σ. 11-12. Ο Ερρίκος όριζε στη διαθήκη του την ανάληψη της διακυβέρνησης του βασιλείου από το Βασιλικό Συμβούλιο, έως ότου ενηλικιωθεί ο Εδουάρδος, δίχως να κατονομάζει κάποιον Λόρδο Προστάτη. Όμως, με ταχύ ρυθμό και κατόπιν διαπραγμάτευσης των μελών του, συμφωνήθηκε η άσκηση της βασιλικής εξουσίας αποκλειστικά από τον Edward Seymour. Arthur Dickens, *The English Reformation*, σ. 200-202.

¹⁵⁰ Derek Wilson, *History of the English Reformation*, σ. 258. Η πλειοψηφία των Άγγλων εξόριστων, καθώς είχε εγκατασταθεί στις πόλεις της Γενεύης, της Ζυρίχης και του Στρασβούργου, μετέφερε πίσω στην πατρίδα τις κυρίαρχες θεολογίες του Καλβίνου, του Heinrich Bullinger και του Martin Bucer. Diarmaid MacCulloch, *The Reformation and its Legacy*, σ. 205.

¹⁵¹ Η Σύνοδος του Τριδέντου (1545-1563) αποτέλεσε την απάντηση της Καθολικής Εκκλησίας στην Προτεσταντική Μεταρρύθμιση και υπήρξε η διαδικασία κατά την οποία ρυθμίστηκαν δογματικά ζητήματα για τον προσδιορισμό της Ρωμαιοκαθολικής θρησκευτικής ταυτότητας, την οποία καλούνταν πλέον να υπερασπίζονται όλοι όσοι αναγνώριζαν στον επίσκοπο της Ρώμης τον πνευματικό τους ηγέτη. Peter Marshall, *The Reformation, A Very Short Introduction*, σ. 33-36.

Πολύ γρήγορα, ο Seymour ανακοίνωσε μέσω βασιλικών διαταγμάτων τον Ιούλιο 1547 την κατάργηση των 6 «Άρθρων Πίστεως», την άρση όλων των περιορισμών αναφορικά με τον τύπο και την πρόσβαση της Βίβλου στη δημόδη γλώσσα, καθώς και την επαναφορά των μέτρων του Cromwell που απομάκρυναν από την αγγλική λατρεία Καθολικά στοιχεία και πρακτικές.¹⁵² Παράλληλα, διατήρησε την πρακτική ελέγχου της εφαρμογής των νέων ρυθμίσεων από ειδικές επιτροπές που απαρτιζόνταν από Προτεστάντες ή πιστούς υπηρέτες του Στέμματος, οι οποίες κατά το πρώτο διάστημα ισχύος των διαταγμάτων κατέγραψαν εικονοκλασίες και βανδαλισμούς Καθολικών αντικειμένων, κυρίως σε περιοχές της νοτιοανατολικής Αγγλίας, όπου συγκεντρωνόταν ο περισσότερος Προτεσταντικός πληθυσμός, ανησυχώντας την κυβέρνηση που έστεκε καχύποπτα απέναντι σε ακρότητες.¹⁵³ Σχετικά με τον ορισμό του νέου δόγματος, τον οποίο επιμελούταν ο Cranmer, δημοσιεύθηκε την ίδια περίοδο, το «Βιβλίο των Ομιλιών» (*Book of Homilies*), προσφέροντας τα εργαλεία κατανόησης κι έκφρασής του, τόσο στον ενοριακό κλήρο, που διακρινόταν από χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, όσο και στο εκκλησίασμα, ελέγχοντας κατά κάποιο τρόπο τι πρέπει να λέγεται, αλλά και να ακούγεται στις κυριακάτικες λειτουργίες και στις θρησκευτικές εορτές.¹⁵⁴ Τα 12 κηρύγματα που περιλαμβάνονταν στο βιβλίο, διέδιδαν το δόγμα της δικαίωσης μέσω της πίστης, εξηγούσαν χριστιανικές επιταγές ηθικό-κοινωνικού χαρακτήρα, όπως αυτές της φιλανθρωπίας, της τήρησης της τάξης ή της ψευδορκίας, ενώ καλούσαν τον πιστό σε μία επανεξέταση της πίστης του και μια συστηματική ανάγνωση των Γραφών, η οποία θα τον προστάτευε από τον Διάβολο.¹⁵⁵

Η έμφαση στο Λόγο του Θεού που κηρυττόταν κάθε Κυριακή από τον άμβωνα και η ανάγκη ανάγνωσης της Βίβλου από τον πιστό απαιτούσε τη δημιουργία

¹⁵² Άρθρε η αγαμία του κλήρου, καταργήθηκε η λατρευτική χρήση των εικόνων, των γλυπτών, η χρήση φυλαχτών κι άλλων ειδωλολατρικών αντικειμένων και πρακτικών, όπως τα βάγια την Κυριακή των Βαΐων, ενώ προβλέφθηκε η αγορά της αγγλικής Βίβλου από κάθε ενορία. Ronald Hutton, "The local impact of the Tudor Reformation", σ. 120-123, Arthur Dickens, *The English Reformation*, σ. 204 και Janel Mueller, "Literature and the Church", σ. 291.

¹⁵³ Diarmaid MacCulloch, *The Later Reformation in England*, σ. 12 και του ίδιου, "Parliament and the Reformation of Edward VI", *Parliamentary History*, Vol. 34, pt. 3 (2015), σ. 383-400, σ. 390. Περιπτώσεις εικονοκλασίας σημειώθηκαν μετά το θάνατο του Ερρίκου σε περιοχές με σημαντικό Προτεσταντικό πληθυσμό, όπως το Norwich, το Durham, το Essex και το Λονδίνο, ιδιαίτερα το καλοκαίρι του 1547 και με την εφαρμογή των νέων διαταγμάτων της κυβέρνησης Seymour. D. M., Palliser, "Popular reactions to the Reformation", σ. 99 και Derek Wilson, *History of the English Reformation*, σ. 260, 265

¹⁵⁴ Janel Mueller, "Literature and the church", σ. 266.

¹⁵⁵ Alec Ryrie, "The Reinvention of Devotion in the British Reformations", *Revival and Resurgence in Christian History*, Vol. 44, 2008, σ. 87-105, σ. 90-91 και Ronald Hutton, "The local impact of the Tudor Reformation", σ. 124.

κατάλληλων δομών, εκτός του εκκλησιαστικού χώρου, όπου θα στηνόταν ένα πρόγραμμα θρησκευτικής διαπαιδαγώγησης των ενοριτών για την ενίσχυση της νέας θρησκευτικής τους ταυτότητας.¹⁵⁶ Με την απόφαση της κυβέρνησης Seymour να διεκπεραιώσει το έργο κατάλυσης των ειδικών εκκλησιών (chantries) για τους νεκρούς, κατά πως πρόβλεπε η ομώνυμη Πράξη που ενέκρινε το Κοινοβούλιο του Ερρίκου το 1545, το Στέμμα συγκέντρωσε αρκετά χρήματα από τις κατασχέσεις των περιουσιών των ειδικών εκκλησιών και των παρεκκλησιών που ανήκαν σε θεραπευτήρια, συντεχνίες, κολλέγια ή ήταν κοινά.¹⁵⁷ Ωστόσο, ο μεγαλύτερος όγκος των συγκεντρωμένων χρημάτων, τον οποίο διαχειριζόταν μια επιτροπή βασιλικών αξιωματούχων, κάλυψε τα έξοδα του νικηφόρου πολέμου με τη Σκωτία, δίχως να χορηγηθούν ικανοποιητικά ποσά για την ανέγερση δημοτικών σχολείων (grammar schools) και να τεθούν οι βάσεις για τη χριστιανική εκπαίδευση.¹⁵⁸ Έτσι, το πρόγραμμα κατήχησης για την εδραίωση του νέου συστήματος πίστης συνέχιζε να στεγάζεται εντός των δομών της εκκλησίας και των αριστοκρατικών αυλών με όσα μέσα και δυνατότητες διέθεταν.

Υπό αυτές τις συνθήκες, ο κύκλος των γυναικών της αριστοκρατίας που γνωρίσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, άρχισε να δραστηριοποιείται με μεγαλύτερη ελευθερία για την προώθηση του νέου δόγματος, προσφέροντας περισσότερα στοιχεία που αποδεικνύουν τη συμβολή του στην εδραίωση του Προτεσταντισμού. Σύμφωνα με τις υπάρχουσες πηγές, η Katherine Parr ήδη ετοίμαζε μετά τη συγγραφή των δύο προσευχηταριών και πνευματικών συλλογισμών του 1545 και 1546, τη δημοσίευση ενός ακόμη έργου με Προτεσταντικό περιεχόμενο, την οποία απέτρεψαν οι επίμονες έρευνες του Gardiner στην αυλή και η τραγική εξέλιξη της υπόθεσης της Askew. Λέγεται λοιπόν, πως το *Lamentation of a Sinner* ολοκληρώθηκε στα τέλη του 1546, αλλά εκδόθηκε μετά το θάνατο του Ερρίκου, το Νοέμβριο 1547 κι αποτέλεσε ένα από τα πιο σημαντικά κείμενα του αγγλικού Προτεσταντισμού, διότι για πρώτη

¹⁵⁶ Η πλειοψηφία του αγγλικού πληθυσμού κατά τον 16^ο αιώνα παρέμενε αγράμματη, ωστόσο από τη δεκαετία του 1530 σημειώθηκε μια αύξηση της τάξης του 10 με 15% των ανθρώπων που έμαθαν ανάγνωση και γραφή, κι έως το τέλος του αιώνα ο αυξητικός ρυθμός παραμένει σταθερός. Ian Green, *Print and Protestantism in Early Modern England*, σ. 26.

¹⁵⁷ “An Act whereby certain chantries, colleges, free chapels and the possessions of the same be given to the King’s majesty”, (1547: Ed. VI, c. 14). Diarmaid MacCulloch, *The Later Reformation in England*, σ. 12.

¹⁵⁸ Arthur Dickens, *The English Reformation*, σ. 206. Ο Somerset συνέχιζε το δυναστικό πόλεμο της Αγγλίας με τη Σκωτία από το 1544 για να πραγματοποιήσει το γάμο ανάμεσα στον Εδουάρδο ΣΤ’ και τη βασίλισσα της Σκωτίας, Μαρία Α’ (1542-1567), με την οποία ήλπιζε να απομακρύνει από τα σύνορά του την απειλή της Γαλλίας, να ενώσει τα δύο βασίλεια και να επεκτείνει τη θρησκευτική του πολιτική. Diarmaid MacCulloch, *The Reformation*, σ. 265.

φορά αποτυπωνόταν γραπτώς η διαδικασία μεταστροφής ενός βασιλικού μέλους, για την οποία η Parr βασίστηκε στο λουθηρανικό πρόλογο των επιστολών του Αποστόλου Παύλου προς τους Ρωμαίους (*Preface to the Epistle to the Romans*) κι εμπότισε με τις Προτεσταντικές αρχές.¹⁵⁹

Σκοπός της ήταν να περιγράψει την πνευματική αφύπνιση που υφίστατο ο πιστός, όταν διαβάσει το Λόγο του Θεού και κατανοήσει το μήνυμα του Ευαγγελίου, και να προσφέρει τα εργαλεία στους αναγνώστες της, ώστε να εισέλθουν σε μια διαδικασία αυτοκριτικής, όπου θα μπορούν να αναγνωρίσουν τα στάδια της μεταστροφής τους, τα οποία επρόκειτο να περάσουν, εάν δεν το είχαν κάνει ήδη. Εφαρμόζοντας τους κανόνες της υστερο-μεσαιωνικής εξομολογητικής γραφής κι ακολουθώντας το μοτίβο διήγησης των κειμένων που πραγματεύονταν τη μεταστροφή στον Προτεσταντισμό, η Parr σχολίασε από τις πρώτες κιόλας γραμμές με επαίσχυντο τρόπο τη ζωή της πριν μεταστραφεί, περιγράφοντάς την ως «άθλια» και «σατανική», ομολογώντας ταυτόχρονα σε όλον τον κόσμο, πόσο «αγνώμων, αμελής, αγενής και πεισματάρης» υπήρξε απέναντι στο Θεό, «ζώντας μέσα στη μιζέρια και την αμαρτία».¹⁶⁰ Σε όλη την αφήγηση της εμπειρίας της κυριαρχούν τα αντιθετικά ζεύγη του σκότους με το φως, της άγνοιας με τη γνώση, καθώς και τα αισθήματα της ενοχής και της μετάνοιας με εκείνα της «ευχαρίστησης» και της «γλυκύτητας», ώστε με παραστατικό τρόπο να αποδίδεται η αίσθηση της λύτρωσης που επέρχεται μόλις ο πιστός συνειδητοποιήσει ότι, ακριβώς επειδή πιστεύει στο Χριστό, έχει ήδη σωθεί.¹⁶¹

Για να υποστηρίξει το δόγμα της δικαίωσης, επικαλέστηκε στο έργο της το λόγο του Αποστόλου Παύλου προς τους Ρωμαίους λέγοντας ότι «ο Άγιος Παύλος είπε πως θα δικαιωθούμε μέσω της πίστης στο Χριστό κι όχι μέσω των πράξεων μας κι ας είναι

¹⁵⁹ Το *Lamentation of a sinner* γνώρισε τρεις εκδόσεις τα έτη 1547-1563 κι έπειτα συμπεριλήφθηκε στο έργο του Thomas Bentley, *Monument of Matrones* (1582). William P. Haugaard, “Katherine Parr”, σ. 356 και Kimberly Anne Coles, *Religion, Reform, and Women’s Writing*, σ. 13, 45, 47. Το βιβλίο κυκλοφόρησε χωρίς αφιέρωση, αλλά περιλάμβανε έναν πρόλογο γραμμένο από τον William Cecil, ο οποίος καλούσε κάθε Χριστιανό να το διαβάσει για να βελτιώσει την πίστη του στο Θεό. Valerie Schutte, ““To the illustrious Queen”, Katherine of Aragon and early modern book dedications”, στο Julie Chappell & Kaley Kramer, (επιμ), *Women during the English Reformations. Renegotiating Gender and Religious Identity*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη, 2014, σ. 25.

¹⁶⁰ Kimberly Anne Coles, *Religion, Reform, and Women’s Writing*, σ. 68 και Peter Marshall, “Evangelical conversion in the reign of Henry VIII”, σ. 29.

¹⁶¹ Η πρώτη γενιά των Άγγλων που μεταστράφηκε στον Προτεσταντισμό και στις νέες μεταρρυθμιστικές ιδέες χρησιμοποιούσε συχνά διανοητικούς όρους για να την περιγράψει, χαρακτηρίζοντας τη κυρίως, ως μία διαδικασία αφύπνισης κι ένα πέρασμα από την άγνοια στη γνώση (*subita conversio*). Η αποκάλυψη της γνώσης ή της αλήθειας που απορρέει από το Λόγο του Θεού θεωρήθηκε άλλωστε το κρισιμότερο στοιχείο της διαδικασίας της μεταστροφής των Προτεσταντών. Peter Marshall, *Religious Identities in Henry VIII’s England*, 29 και του ίδιου, “Evangelical conversion in the reign of Henry VIII”, σ. 25-27.

αυτές σύμφωνες με το νόμο». ¹⁶² Έπειτα, στο τέταρτο μέρος του *Lamentation*, έθιξε μία ακόμη Προτεσταντική αρχή, σχολιάζοντας την πρωτεύουσα αξία της πίστης σε σχέση με τις αγαθοεργίες, ισχυριζόμενη πως «όλες οι καλές πράξεις απορρέουν από την πίστη» κι εξαρτώνται από αυτή. ¹⁶³ Επιπλέον, πρότεινε στους αναγνώστες της να διαλογίζονται επί της σταύρωσης του Χριστού, ώστε να τους αποκαλυφθεί το έλεος του Θεού και να μπορέσουν να συμφιλιωθούν με την αμαρτωλή τους φύση, συνειδητοποιώντας πως με την πίστη έχουν κερδίσει τη σωτηρία τους. ¹⁶⁴ Γενικότερα, οι επικλήσεις των Παθών του Χριστού ή της Αγίας Τριάδας κυριαρχούσαν στις ιδιωτικές προσευχές της πρώτης γενιάς της Μεταρρύθμισης, όπως ακριβώς και στα έργα της Parr, τα οποία συνέβαλαν στον επανακαθορισμό των εργαλείων της Προτεσταντικής ιδιωτικής λατρείας και πνευματικότητας. ¹⁶⁵

Κατά κάποιο τρόπο, με το δεύτερο υπογεγραμμένο βιβλίο της συνέδραμε και πάλι στο έργο του Cranmer για την ενδυνάμωση της θρησκευτικής συνείδησης, ενώ με τη χρηματοδότηση της μετάφρασης των «Παραφράσεων» του Έρασμου από το 1545, συνέβαλε στην εξοικείωση των λαϊκών με τα βιβλικά κείμενα. Λίγο πριν πεθάνει το Σεπτέμβριο 1548, πρόλαβε να δει την ολοκλήρωση της μετάφρασης και των πέντε βιβλίων, την επίβλεψη της οποίας ανέθεσε στον Nicholas Udall, ενώ είχε πείσει την πριγκίπισσα Μαρία να μεταφράσει την «Παράφραση» του Ευαγγελίου του Ιωάννη. ¹⁶⁶ Η σημαντικότητα των «Παραφράσεων» στο νέο σύστημα πίστης αποδεικνύεται από την προσθήκη στα διατάγματα του 1547 μιας πρόβλεψης, σύμφωνα με την οποία έπρεπε να αγοραστούν από κάθε ενορία και να τοποθετηθούν πλάι στη Βίβλο. ¹⁶⁷ Ολόκληρος ο τόμος αφιερώθηκε στην Parr κι ο Nicholas Udall φρόντισε να την

¹⁶² Andrew Hiscock, “Katherine Parr and the authoring of devotion”, σ. 189.

¹⁶³ Kimberly Anne Coles, *Religion, Reform, and Women’s Writing*, σ. 69-70 και William P. Haugaard, “Katherine Parr”, σ. 358.

¹⁶⁴ Σε αυτό το σημείο η Parr προτείνει ως θέμα πνευματικού συλλογισμού μία εκ των κεντρικών θέσεων της λουθηρανικής θεολογίας, η οποία αποκαλείται ως «θεολογία του Σταυρού», διότι ο πιστός συλλογιζόμενος τον εσταυρωμένο Χριστό μαθαίνει το Θεό και την ελεημονούσα φύση του. Kimberly Anne Coles, *Religion, Reform, and Women’s Writing*, σ. 71 και Alec Ryrie, “The Reinvention of Devotion”, σ. 100.

¹⁶⁵ Alec Ryrie, “The Reinvention of Devotion”, σ. 99.

¹⁶⁶ Οι «Παραφράσεις» δημοσιεύθηκαν με τον τίτλο *The first tome or volume of the Paraphrase of Erasmus upon the newe testamente* το Γενάρη 1548. William Haugaard, “Katherine Parr”, σ. 348. Η συμμετοχή της Μαρίας στην μετάφραση των «Παραφράσεων» του Έρασμου εξηγείται κι από τη συντηρητική στάση που κράτησε ο Έρασμος απέναντι στους ηγέτες της Μεταρρύθμισης και παρόλη την άσκηση κριτικής επί της Καθολικής Εκκλησίας και των πρακτικών της, ουδέποτε αποκήρυξε την εξουσία του πάπα. Andrew Hiscock, “Katherine Parr and the authoring of devotion”, σ. 191 και Jamie Goodrich, *Faithful Translators*, σ. 67, 78.

¹⁶⁷ Ronald Hutton, “The local impact of the Tudor Reformation”, σ. 120 και Arthur Dickens, *The English Reformation*, σ. 203.

επευφημήσει στον πρόλογό του για τη συνδρομή της στη διάδοση του Λόγου του Θεού, όπως και τη Μαρία, παρόλο που εν τέλει δεν την ολοκλήρωσε, ώστε να προσδώσει κύρος κι αυθεντία στο έργο.¹⁶⁸

Επίσης, το θαυμασμό και την εκτίμησή τους προς το μέρος της Parr θέλησαν να δείξουν μέσα από αφιερώσεις κι άλλοι Μεταρρυθμιστές συγγραφείς και θεολόγοι, ενώ κάποιοι από αυτούς επιδίωκαν παράλληλα την προστασία που τους προσέφερε το όνομα μιας ισχυρής προσωπικότητας. Ο συγγραφέας Anthony Cope της αφιέρωσε την ιδιωτική συλλογή πνευματικών συλλογισμών με τίτλο «Meditations on twenty select psalms» την πρωτοχρονιά του 1548, κι ο Hugh Latimer κάποια από τα κηρύγματά του, στα οποία εξυμνούσε την ευσέβειά της θίγοντας το αυστηρό πρόγραμμα προσευχών που είχε υιοθετήσει μετά το γάμο της με τον Thomas Seymour.¹⁶⁹ Τον Μάρτιο του ίδιου έτους, ο Miles Coverdale επαινούσε στην επιστολή του προς τον Καλβίνο τη βοήθεια της Parr στο ευαγγελικό κίνημα, αναφέροντας πως έπειτα από οκτώ χρόνια στην εξορία βρήκε καταφύγιο κι εργασία στην αυλή της ως ευεργετημένος, γι' αυτό κι ανέλαβε να εκφωνήσει ο ίδιος τον επικήδειο λόγο στην κηδεία της πέντε μήνες αργότερα, που κατά τον Foxe τελέστηκε με τη συνοδεία αγγλικών ψαλμών και βιβλικών χωρίων, διαμορφώνοντας ένα Προτεσταντικό τελετουργικό.¹⁷⁰

Το μέγεθος των δημοσιευμένων ψαλμών και υμνωδιών στη λαϊκή γλώσσα είχε φτάσει σε τέτοιο βαθμό αυτήν την περίοδο, ώστε ήταν δυνατή η πλαισίωση των τελετουργικών της αγγλικής Εκκλησίας και των κηρυγμάτων μόνο με τη χρήση των αγγλικών.¹⁷¹ Το γεγονός πως τόσο οι ύμνοι όσο και οι ψαλμοί κατανοούνταν πλέον από όλους τους ενορίτες, κατέστησε δημοφιλή την ιδιωτική τους χρήση, η οποία μπορούσε πλέον να εφαρμοστεί οπουδήποτε, διευκολύνοντας έτσι την κατανόηση βιβλικών θεμάτων και εν γένει των Γραφών σύμφωνα με την Προτεσταντική θεολογία.¹⁷² Τα έργα του George Joye, *Ortolus animae. The garden of the soule*

¹⁶⁸ Malcolm B. Yarnell III, *Royal Priesthood in the English Reformation*, σ. 251. Η Μαρία δεν ολοκλήρωσε τη μετάφραση του ευαγγελίου, επικαλούμενη λόγους υγείας. David Loades, "The Personal Religion of Mary I", στο Eamon Duffy & David Loades, (επιμ.), *The Church of Mary Tudor*, Ashgate e-Book, 2006, σ. 14-15.

¹⁶⁹ Dakota L. Hamilton, "The Household of Queen Katherine Parr", σ. 327-328.

¹⁷⁰ David Loades, *Tudor Queens of England*, σ. 135-137 και William P. Haugaard, "Katherine Parr", σ. 351-352.

¹⁷¹ Arthur Dickens, *The English Reformation*, σ. 218.

¹⁷² Στην Αγγλία, το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής ψαλμών και υμνωδιών στηρίχθηκε στις προσπάθειες των Μεταρρυθμιστών της ευρωπαϊκής ηπείρου. Σταδιακά, όμως, παρατηρήθηκε μια συστηματική χρήση απλοποιημένων μελωδιών και μέτρου, η οποία συντέλεσε στην αυξανόμενη

(1531), του Miles Coverdale, *Goostly psalmes and spirituall songes* (1535) και του Thomas Sternhold, *Certayne Psalmes chosen out of the Psalter of David* (1547), είχαν ήδη εξοικειώσει ένα μέρος των ενοριτών, ενώ γνωστοποίησαν στην αριστοκρατία τη μέθοδο σύνθεσής τους, την οποία εκμεταλλεύθηκαν αρκετοί για να παραγάγουν το δικό τους πνευματικό έργο.¹⁷³ Η Elizabeth Tyrwhit βρίσκεται ανάμεσα στα αριστοκρατικά μέλη του κινήματος που συνέθεσαν το δικό τους υμνολόγιο, καθώς έγραψε δύο ύμνους μετά τη διαμονή της στην αυλή της Parr το 1548 και τη συναναστροφή της με τον Coverdale.¹⁷⁴ Αρκετές γυναίκες, ομόλογες της Tyrwhit, απέκτησαν δημοσιότητα εξαιτίας της ασχολίας τους με τη σύνθεση ψαλμών, ύμνων και προσευχών, ιδιαίτερα κατά την ελισαβετιανή περίοδο, όπως η Anne Locke και η Mary Sidney Herbert, σηματοδοτώντας την έναρξη μιας συγγραφικής παράδοσης που αναδείκνυε την Προτεσταντική γυναικεία ευσέβεια.¹⁷⁵

Όσες βέβαια δεν καταπιάστηκαν με τη συγγραφή θρησκευτικών έργων, αρκέστηκαν στην οικονομική στήριξη και τη φιλοξενία Προτεσταντών συγγραφέων και θεολόγων στις αυλές τους. Η εξορία, άλλωστε, είχε αφήσει πολλούς σε δεινή οικονομική κατάσταση που καθιστούσε αναγκαία την εύρεση προστασίας μέσα από

δημοφιλία τους κατά τη βασιλεία του Εδουάρδου ΣΤ' και της Ελισάβετ Α', ενώ βοηθούσε τους αγράμματος να εξοικειωθούν με τα χωρία της Βίβλου, ακόμη κι αν αυτά δεν είχαν μεταφραστεί στη δημόσια γλώσσα. Andrew Pettegree, *Reformation and the Culture of Persuasion*, σ. 64. Για τη σημασία τους στη διάδοση της Προτεσταντικής θεολογίας βλ., στο ίδιο, σ. 40-61.

¹⁷³ Ο George Joye με το *Ortulus Anime* εισήγε για πρώτη φορά στην Αγγλία τα συνθετικά στοιχεία της Ευαγγελικής υμνωδίας, ενώ ο Sternhold συνθέτοντας μετρικούς ψαλμούς σε κοινό μέτρο έφερε νέες τάσεις στην αγγλική ποίηση. Micheline White, "Women's Hymns in Mid-Sixteenth-Century England: Elisabeth Cruciger, Miles Coverdale, and Lady Elizabeth Tyrwhit", *ANQ: A Quarterly Journal of Short Articles, Notes, and Reviews*, 24:1-2, σ. 21-32, σ. 21-22. Στη συλλογή του Coverdale περιλαμβάνονταν 41 λουθηρανικοί ύμνοι μεταφρασμένοι στην αγγλική γλώσσα. Andrew Pettegree, *Reformation and the Culture of Persuasion*, σ. 65. Ο Henry Howard δημοσίευσε το 1548 τη μετάφραση του Ψαλμού 88 και πιθανόν του 31 και 51, καθώς και στίχους του Εκκλησιαστή, ενώ ένα χρόνο αργότερα, ο Thomas Wyatt εξέδωσε τη μετάφραση επτά Ψαλμών του Δαβίδ με τίτλο *Certayne Psalms chosen out of the Psalter of David*. Kimberly Anne Coles, *Religion, Reform and Women's Writing*, σ. 116-117.

¹⁷⁴ Η Tyrwhit δημοσίευσε μια συλλογή το 1574 με τίτλο *Morning and Evening Praiers, with Divers Psalmes Himnes and Meditations*, στην οποία εμπεριέχονταν προσευχές, ψαλμοί, ευλογίες, βιβλικές παραφράσεις και ύμνοι, ωστόσο υποστηρίζεται πως δυο εξ' αυτών, οι "The Hymne or praier to the sonne of God" κι "An Hymne of the state of all Adams posteritie" συντέθηκαν το 1548. Η έντονη επίδραση της τεχνικής του Sternhold είναι εμφανής στον τρόπο σύνθεσής τους και το γεγονός πως το περιεχόμενό τους προσομοιάζει με το περιεχόμενο των *Primers* αυτής της περιόδου, συνηγορούν υπέρ της συγκεκριμένης θεωρίας. Micheline White, "Women's Hymns", σ. 26-28.

¹⁷⁵ Για την Anne Locke, υπάρχει το εξαίρετο άρθρο του Patrick Collinson, "The Role of Women in the English Reformation illustrated by the Life and Friendships of Anne Locke", στο *Studies in Church History*, Vol. 2, (1965), σ. 258-272, ενώ για τη Mary Sidney το άρθρο της Debra K. Rienstra, "Mary Sidney, Countess of Pembroke, Psalmes," στο Anita Pacheco, (επιμ.), *A Companion to Early Modern Women's Writing*, σ. 110-124. Για μια γενικότερη ματιά στα θρησκευτικά έργα των γυναικών κατά την ελισαβετιανή περίοδο, αλλά κι αργότερα βλ. Elizabeth Clarke, "Women in church and in devotional spaces", στο Laura Lunger Knoppers, (επιμ.), *The Cambridge Companion to Early Modern Women's Writing*, σ. 110-123.

το ευαγγελικό δίκτυο, όπως συνέβη για τους John Bale και John Foxe, οι οποίοι φιλοξενήθηκαν από τη δούκισσα του Richmond, Mary Fitzroy στην οικία της στο Λονδίνο, ενώ οι Richard Grafton και Edward Whitchurch, καθώς κι ο Miles Coverdale, μετά το θάνατο της Parr, βρέθηκαν στην αυλή της συζύγου του Λόρδου Προστάτη, Anne Seymour, που ενίσχυε το Μεταρρυθμιστικό έργο του συζύγου της.¹⁷⁶ Ιδιαίτερα δραστήρια υπήρξε η δούκισσα του Suffolk, Catherine Brandon Willoughby, η οποία από την αρχή της βασιλείας του Εδουάρδου ενθάρρυνε τις δραστηριότητες των Προτεσταντών, στηρίζοντας οικονομικά έναν από τους πιο μάχιμους Προτεστάντες εκδότες, τον John Day, με αποτέλεσμα αρκετές μεταφράσεις της Καινής Διαθήκης, των Απόκρυφων κι άλλων θρησκευτικών κειμένων να φέρουν το θυρεό της.¹⁷⁷ Επιπλέον, κράτησε στην αυλή της τον Thomas Wilson ως δάσκαλο των παιδιών της, ενώ προσέλαβε τον Hugh Latimer στην εκκλησία του οίκου της στο Lincolnshire, ο οποίος μάλιστα της αφιέρωνε κηρύγματα εκφράζοντας την εκτίμησή του για το θρησκευτικό της ζήλο.¹⁷⁸

Εξαιτίας της δύναμης, αλλά και της προσήλωσης στον ευαγγελικό σκοπό που επιδείκνυαν τουλάχιστον οι δύο προαναφερθείσες γυναίκες, έγιναν αποδέκτες πολυάριθμων αφιερώσεων θρησκευτικών κειμένων που έγραψαν Προτεστάντες συγγραφείς αυτήν την περίοδο. Η Anne Seymour έλαβε τουλάχιστον δέκα έως τη σύλληψη του συζύγου της το 1551, ενώ το συγκεκριμένο διάστημα η Catherine Willoughby έλαβε έξι, στις οποίες επευφημούταν για την ευσέβεια και την αφοσίωσή της στον ευαγγελικό σκοπό.¹⁷⁹ Σαφέστατα, ο πρωτεύων λόγος για τον οποίο αυτές οι

¹⁷⁶ Graham Parry, "Literary Patronage", σ. 119.

¹⁷⁷ Barbara Harris, "Women and Politics in Early Tudor England", *The Historical Journal*, Vol. 33, No. 2 (Jun., 1990), σ. 259-281, σ. 278-279 και Graham Parry, "Literary Patronage", σ. 119.

¹⁷⁸ Diane Watt, *Secretaries of God*, σ. 94-95. Το κήρυγμα του Latimer με τίτλο «Sermon on the Plowers» έφερε μάλιστα το θυρεό της δούκισσας του Suffolk. Graham Parry, "Literary Patronage", στο David Loewenstein & Janel Mueller, (επιμ.), *Early Modern English Literature*, σ. 119.

¹⁷⁹ Για την Anne Seymour, ενδεικτικά αναφέρω την αφιέρωση της μετάφρασης του *Beneficio di Giesu Cristo Crocifisso* («The Benefit of Christ's Death», 1548) του Benedetto Luchino από τον Edward Courtenay, το *A worke of the predestination of saints wrytten by the famous doctor S. Augustine*, (1550) του Nicholas Lesse και το *The True belief in Christ and his sacraments, set forth in a dialogue bewtene a Christen father and his sonne A Brief collection of all such textes of scripture* (1550) του William Lynne, ο οποίος της αφιέρωσε και τη μετάφραση ενός ευρετηρίου της Βίβλου γραμμένο από τον Heinrich Bullinger, *A brief and a compendious Table in maner of a Concordaunce, openyng the waye to the Principall Histories of the whole Bible* (1550). Η Catherine Willoughby έλαβε το 1548 τη μετάφραση του Nicholas Lesse με τον τίτλο *A very fruitful & godly exposition vpo[n] the. xv. Psalme of Dauid called Lord, who shall dwell in thy tabernacle. Made by M. Ihon Epinus, preacher to the churche of Hamborough: and translated oute of Latin into English by N.L.*, (έργο του Γερμανού Μεταρρυθμιστή, Johann Aepinus), τη μετάφραση των κηρυγμάτων του Καλβίνου με τίτλο «Sermons of John Calvin, vpon the songe that Ezechias made after he had bene sicke, and afflicted by the hand of God» της Anne Locke το 1560, το ποίημα του John Philip, «A friendly Larum, or faythfull warnynge

γυναίκες λάμβαναν αφιερώσεις ήταν η κοινωνική τους θέση, ιδιαίτερα αν υπολογίσει κανείς το γεγονός πως η Seymour μετά το θάνατο του συζύγου της έλαβε μόνο δύο, εντούτοις, επαληθεύουν τη στενή σχέση που απέκτησαν οι γυναίκες με τα βιβλία θρησκευτικού περιεχομένου αυτήν την περίοδο, είτε σε αναγνωστικά, είτε σε δημιουργικά πλαίσια, ενώ διαφωτίζουν ένα κομμάτι της μεταβαλλόμενης γυναικείας πνευματικότητας κι ευσέβειας κατά τα Προτεστάντικα πρότυπα.¹⁸⁰

Έχοντας λοιπόν προσφέρει στα μέλη του ευαγγελικού κινήματος οικονομική στήριξη κι έναν ασφαλή χώρο δράσης, η ατμόσφαιρα ήταν απολύτως ευνοϊκή για την ολοκλήρωση της Προτεστάντικής Μεταρρύθμισης. Πράγματι, το πρώτο βήμα πραγματοποιήθηκε στις 21 Γενάρη 1549, όταν το Κοινοβούλιο ενέκρινε την «Πράξη Ομοιογένειας» κι επισημοποίησε για πρώτη φορά μετά την απόσχιση από τη Ρώμη, το «Προσευχητάρι» (*Book of Common Prayer*) του βασιλείου, στο οποίο ο Cranmer περιέκλεισε το τελετουργικό σώμα της αγγλικής Εκκλησίας και λατρείας.¹⁸¹ Έπειτα, τα διατάγματα του Φεβρουαρίου συνέχισαν την εκκλησιαστική Μεταρρύθμιση, ορίζοντας την καταστροφή όλων των προηγούμενων λειτουργικών βιβλίων, την άρση της αγαμίας του κλήρου και την καθιέρωση ενός νέου τελετουργικού χειροτονίας, κατά το οποίο ο ιερέας έχανε την πνευματική ιδιότητα της ιεροσύνης και λάμβανε μόνο το λειτουργικό του χαρακτήρα του χρίσματος.¹⁸²

Ο Cranmer, αποσκοπώντας να εξασφαλίσει τη μεγαλύτερη συμμετοχή των ενοριτών στην εκκλησία και να αποσοβήσει μια γενικευμένη εξέγερση των Καθολικών, επέλεξε να διατηρήσει ορισμένα παραδοσιακά στοιχεία τόσο στη δομή, όσο και στον τελετουργικό μηχανισμό της αγγλικής Εκκλησίας. Η επισκοπική οργάνωση, τα άμφια του κλήρου, τα πολύχρωμα βιτρό στα παράθυρα της εκκλησίας,

to the true harted Subiectes of England» to 1570, και τη μετάφραση του έργου του Θεοδώρου Μπέζα, «The other parte of Christian Questions and Answers» από τον John Field το 1580. Dakota L. Hamilton, «The household of Katherine Parr», σ. 350-354.

¹⁸⁰ Dakota L. Hamilton, «The Household of Queen Katherine Parr», σ. 347-348. Η παράδοση και η πρακτική αφιέρωσης βιβλίων στις γυναίκες της αριστοκρατίας ξεκίνησε στην αυλή της Margaret Beaufort. Valerie Schutte, «Katherine of Aragon and early modern book dedications», σ. 16-17. Με την πρακτική της αφιέρωσης ενός βιβλίου, ο συγγραφέας δήλωνε εμμέσως τον προστάτη του, την εκτίμησή του ή την επιλογή να συνδεθεί με ένα σημαίνοντα πρόσωπο, ώστε να το έργο του να αποκτήσει κύρος κι ασφάλεια. Graham Parry, «Literary Patronage», σ. 117.

¹⁸¹ Derek Wilson, *History of the English Reformation*, σ. 267-269. «An Act for the uniformity of service and administration of the sacraments throughout the realm», (1549: 2 & 3 Ed. VI, c. I). Σε περίπτωση άρνησης του ενοριακού κλήρου να εφαρμόσει το νέο τελετουργικό, τιμωρούνταν με απώλεια του ενιαυσίου εισοδήματος κι εξάμηνη φυλάκιση, ενώ αν παραβίαζε για δεύτερη φορά το νόμο τότε έχανε την ιδιότητά του και φυλακιζόταν για ένα έτος. Μόνο σε μια τρίτη παράβαση οδηγούταν κοντύτερα στην αγχόνη. John Coffey, *Persecution and Toleration in Protestant England*, σ. 79.

¹⁸² G.R. Elton, *Tudor Constitution*, σ. 397 και Arthur Dickens, *The English Reformation*, σ. 245.

ο στολισμός την ώρα των λειτουργιών, αλλά και το τελετουργικό του μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας, στο οποίο υπαινισσόταν τη σωματική παρουσία του Χριστού, έδωσαν το δικαίωμα στον Gardiner να υπαινιχθεί την Καθολική βάση του «Προσευχηταρίου» και να πυροδοτήσει μεγαλύτερες φασαρίες στο εσωτερικό του κινήματος που ήδη είχαν ξεσπάσει ανάμεσα στους ζηλωτές Προτεστάντες του Κοινοβουλίου και του Βασιλικού Συμβουλίου.¹⁸³

Παρόλα τα προσφιλή στους Καθολικούς μέτρα, εξεγέρσεις σημειώθηκαν το καλοκαίρι του 1549, κυρίως στις περιοχές της Κορνουάλλης, του Devon και του Norfolk, οι οποίες μπορεί στην πλειοψηφία τους κατεστάλησαν άμεσα, ανέδειξαν εντούτοις σε δυσμενή θέση τον Προστάτη Somerset, εξαιτίας της αδράνειας που επέδειξε στη σύλληψη των επιτιθέμενων στις περιφράξεις των κοινών γαιών.¹⁸⁴ Με συνοπτικές διαδικασίες, τα μέλη του Βασιλικού Συμβουλίου διέταξαν τη σύλληψή του τον Οκτώβρη του ίδιου έτους και υποστήριξαν την αντικατάστασή του από τον κόμη του Warwick και έπειτα δούκα του Northumberland, John Dudley, ο οποίος πολύ έξυπνα, έλαβε τον τίτλο του Λόρδου Προέδρου του Συμβουλίου στις αρχές του 1550 και μπορούσε έτσι να ελέγχει ποια μέλη απαρτίζουν το Συμβούλιο.¹⁸⁵ Με ταχείς ρυθμούς, οι ισχυροί Καθολικοί κόμητες του Southampton κι Arundel, Thomas Wriothesley και Henry FitzAlan, αποκλείστηκαν από το Συμβούλιο, ενώ οι συντηρητικοί επίσκοποι που αρνούνταν να εφαρμόσουν τα μέτρα της Πράξης του

¹⁸³ Roger Bowers, "The Chapel Royal, the First Edwardian Prayer Book, and Elizabeth's Settlement of Religion, 1559", *The Historical Journal*, Vol. 43, No. 2 (Jun., 2000), σ. 317-344, σ. 318. Στο «Προσευχητάρι» του 1549 υπαινισσόταν πράγματι η σωματική παρουσία του Χριστού, τη στιγμή που ο ιερέας λίγο πριν την μετάληψη κήρυττε πως: «το σώμα του Κυρίου μας Ιησού Χριστού, που δόθηκε σε εσάς, είτε να χαρίσει στο σώμα σας την αιωνιότητα». Εντούτοις, αφαιρέθηκε η πρακτική της εξύψωσης των ιερών συμβόλων από τον ιερέα ενώπιον του εκκλησιάσματος, η οποία ήταν συμβολική της θυσίας του Χριστού προς το Θεό, με αποτέλεσμα να υποβαθμίζεται πνευματικά ο ρόλος τους, αφού χρησιμοποιούνταν για να υπενθυμίσουν την αίσθηση ευγνωμοσύνης που έπρεπε να νιώθουν οι πιστοί για τη θυσία του Χριστού. Diarmaid MacCulloch, *The Later Reformation in England*, σ. 12. Το μυστήριο της θείας Ευχαριστίας ερμηνεύθηκε έτσι ώστε να εγκριθεί από τη Βουλή των Λόρδων, η οποία στην πλειοψηφία της παρέμενε συντηρητική, αλλά κι από το γεγονός πως η φύση του ακόμη συζητούσαν ανάμεσα στους Μεταρρυθμιστές ηγέτες της Γενεύης και της Ζυρίχης, Ιωάννη Καλβίνο και Heinrich Bullinger. Diarmaid MacCulloch, "Parliament and the Reformation of Edward VI", σ. 393.

¹⁸⁴ Arthur Dickens, *The English Reformation*, σ. 228-230 και D. M., Palliser, "Popular reactions to the Reformation", σ. 99-100. Κατά τη διάρκεια της κυβέρνησης του Προστάτη Somerset σημειώθηκαν εξεγέρσεις στο Devon και στην Κορνουάλη, οι οποίες κλιμακώθηκαν μετά την έγκριση του «Προσευχηταρίου» από οικογένειες της κτηματικής αριστοκρατίας ζητώντας να παραμείνει η θρησκεία ως είχε επί βασιλείας του Ερρίκου Η' μέχρι να ενηλικιωθεί ο Εδουάρδος. Την ίδια περίοδο, ξεσηκώθηκαν οι κοινότητες 25 περίπου κομητειών, πέρα του Devon και της Κορνουάλλης, οι οποίες αποκλήθηκαν ως οι «Εξεγέρσεις της Κοινοπολιτείας», καθώς στόχευαν να γκρεμίσουν τα περιφράγματα που στήνονταν σε κοινές γαίες και βοσκοτόπια από την αριστοκρατία. Anthony Fletcher & Diarmaid MacCulloch, *Tudor Rebellions*, σ. 55-61, 67-77.

¹⁸⁵ Diarmaid MacCulloch, "Parliament and the Reformation of Edward VI", σ. 394-395. Ο Dudley κέρδισε την εμπιστοσύνη των Βασιλικών Συμβούλων καταστέλλοντας την εξέγερση στο Norfolk. Arthur Dickens, *The English Reformation*, σ. 205, 228-230.

1549 απομακρύνθηκαν, δημιουργώντας τις ευκαιρίες στους ευαγγελικούς θεολόγους να επανδρώσουν τις κενές θέσεις και να μεταβάλουν την ισορροπία ανάμεσα στις δύο δυνάμεις που διασφάλιζαν οι ψήφοι της Βουλής των Λόρδων.¹⁸⁶ Η κυβέρνηση Dudley έπλασε με αυτόν τον τρόπο τις κατάλληλες πολιτικές συνθήκες, ώστε να εγκρίνει όποια θρησκευτική νομοθεσία επιθυμούσε, συγκαλώντας τυπικά το Κοινοβούλιο.

Στο μεταξύ, η ατμόσφαιρα ανάμεσα στους Προτεστάντες θεολόγους του κινήματος συνέχιζε να είναι τεταμένη, εξαιτίας της μετριοπαθούς φύσης του «Προσευχηταρίου» του 1549. Ο ζηλωτής Προτεστάντης επίσκοπος του Gloucester και Worcester, John Hooper, εκφράζοντας συγχρόνως τη δυσφορία των Προτεσταντών προσφύγων που πρέσβευαν κυρίως τη θεολογία της Ζυρίχης, εναντιώθηκε στην επιμονή του Cranmer να διατηρήσει τα άμφια του κλήρου, ενώ κι ο εξόριστος στην Αγγλία John Knox, που βρισκόταν στην αυλή του Dudley από το 1549, αποδοκίμασε την πρακτική της γονυκλισίας κατά τη μετάληψη.¹⁸⁷ Η όμοια έκβαση των δύο διαμαχών με κοινό παρονομαστή τη νίκη του Cranmer ξεκαθάρισε την επίσημη στάση του βασιλείου προς στον ριζοσπαστικό Προτεσταντισμό και τους πρεσβευτές του, όπως διαφάνηκε από την έγκριση ενός δεύτερου «Προσευχηταρίου» με τη δεύτερη κοινοβουλευτική «Πράξη Ομοιογένειας» την άνοιξη του 1552, στην οποία προβλεπόταν μια αυστηρότερη εφαρμογή των μέτρων μέσω της επιβολής προστίμων σε περιπτώσεις απουσίας του ενορίτη από την κυριακάτικη λειτουργία ή και φυλακίσεις σε όσους απέκλιναν από το επίσημο δόγμα.¹⁸⁸

Το νέο «Προσευχητάρι», αφενός ήταν πιο Προτεσταντικό ως προς το δόγμα του μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας, αφετέρου χαρακτηριζόταν και πάλι από μετριοπάθεια, αφού διατηρούνταν ορισμένες Καθολικές πρακτικές. Ο Cranmer είχε συμβουλευτεί τους Martin Bucer και Peter Martyr Vermigli, οι οποίοι διακρινόμενοι

¹⁸⁶ Οι επίσκοποι που καθαιρέθηκαν ήταν ο Heath του Worcester, ο Bonner του Λονδίνου, ο Repps του Norwich, ο Veysey του Exeter, ο Tunstall του Durham, ο Day του Chichester κι ο Gardiner του Winchester. Diarmaid MacCulloch, "Parliament and the Reformation of Edward VI", σ. 395.

¹⁸⁷ Από το 1550, λειτουργούσε η «Εκκλησία των Ξένων» για την προσφυγική Προτεσταντική κοινότητα, η οποία με ηγέτη τον Πολωνό Μεταρρυθμιστή John Laski πρέσβευε τη θεολογική σύλληψη του Ζβίγγλιου και το Μεταρρυθμιστικό έργο στη Ζυρίχη. Στηρίζοντας τον Hooper στη διαμάχη περί των αμφίων, καθώς διατείνονταν πως συμβόλιζαν την παποσύνη, αποσκοπούσαν να επιβάλουν τις θέσεις τους και να προχωρήσουν σε μία περαιτέρω Μεταρρύθμιση που θα επέφερε την ολοκληρωτική κάθαρση του δόγματος και της λατρείας της αγγλικής Εκκλησίας από τα Καθολικά κατάλοιπα. Diarmaid MacCulloch, *The Reformation and its Legacy*, 206 και του ίδιου, "The Parliament and the Reformation of Edward VI", σ. 396-397

¹⁸⁸ "An Act for the uniformity of common prayer and administration of the sacraments", (1552: 5 & 6 Ed. VI, c. I). John Coffey, *Persecution and Toleration in Protestant England*, σ. 79.

για τη διαλλακτικότητα, αλλά και την προσπάθεια ενοποίησης του κινήματος, τον συμβούλεψαν να υιοθετήσει έναν συνδυασμό της ζβιγγλιανής και καλβινιστικής σύλληψης του μυστηρίου.¹⁸⁹ Αρχικά, αντικαταστάθηκε η δηλωτική για το μυστήριο λέξη «mass», με το «Δείπνο του Κυρίου» ή τη «Θεία Κοινωνία», κι ορίστηκε η πνευματική παρουσία του Χριστού ανάμεσα στους πιστούς την ώρα της μετάληψης, όπου τα ιερά σύμβολα υπενθύμιζαν απλώς τη θυσία του στο Σταυρό κι ενίσχυαν το αίσθημα της ευχαριστίας των πιστών.¹⁹⁰ Επιπροσθέτως, ο αρχιεπίσκοπος είχε ετοιμάσει ένα εγχειρίδιο για την αναθεώρηση του κανονικού δικαίου, το οποίο θα ρύθμιζε την εξωτερική ζωή της Εκκλησίας κατά τα Προτεσταντικά πρότυπα, ωστόσο η εξάρτησή της από την πολιτική ηγεσία καθόριζε τα όρια και την υπόστασή της.¹⁹¹

Το γεγονός αυτό φάνηκε από την απόφαση του ίδιου του Northumberland να ασκήσει βέτο στα σχέδια του Cranmer στο Κοινοβούλιο του Μαρτίου 1553, εξοργισμένος από τις κατηγορίες περί απληστίας που εξαπέλυε ο κλήρος από τον άμβωνα, εξαιτίας του νέου κύματος κατασχέσεων της περιουσίας των παρεκκλησιών για να γεμίσουν τα ταμεία του Στέμματος.¹⁹² Παρόλο το πάγωμα των σχέσεων ανάμεσα στις δύο δυνάμεις, ο Cranmer δεν πτοήθηκε και συνέχισε να δουλεύει την ομολογία πίστης του βασιλείου, την οποία κωδικοποίησε σε 42 «Άρθρα Πίστης», παράλληλα με ένα νέο οδηγό κατήχησης, ελπίζοντας αυτή τη φορά να λάβει την έγκριση του Κοινοβουλίου.¹⁹³ Όμως, η ραγδαία επιδείνωση της υγείας του Εδουάρδου στις αρχές του καλοκαιριού προοιωνιζόταν δυσάρεστες εξελίξεις, όχι

¹⁸⁹ Ο ηγέτης της Μεταρρύθμισης του Στρασβούργου, Martin Bucer κι ο Ιταλός θεολόγος Peter Martyr δίδασκαν στα πανεπιστήμια του Κέμπριτζ και της Οξφόρδης, απ' όταν έφτασαν στην Αγγλία το 1548. Arthur Dickens, *The English Reformation*, σ. 233.

¹⁹⁰ Diarmaid MacCulloch, *The Later Reformation in England*, σ. 13 και Derek Wilson, *History of English Reformation*, σ. 283. Ο ιερέας πλέον την ώρα της μετάληψης έλεγε: «λάβετε και φάγετε εις μνήμην του Χριστού που θυσιάστηκε για εσάς, και να ταΐζετε αυτόν στην καρδιά σας με πίστη κι ευγνωμοσύνη», ανάγοντας σε αναμνηστικό καθαρά χαρακτήρα το ρόλο των συμβόλων. Η μεταβολή των απόψεων του Cranmer κοντύτερα σε αυτές του Ζβίγγλιου καταγράφεται στο έργο του *Defence of the True and Catholic Doctrine of the Sacrament of the Body and Blood of our Saviour Christ* (1550), στο οποίο επιχειρούσε να αποδείξει την μεταφορική παρουσία του Χριστού στον άρτο και στον οίνο, καθιστώντας ακόμη πιο σαφή την απομάκρυνσή του από τη λουθηρανική θεολογία. Derek Wilson, *Brief History of the English Reformation*, σ. 224-225

¹⁹¹ Diarmaid MacCulloch, "The myth of the English Reformation", σ. 7.

¹⁹² Derek Wilson, *History of the English Reformation*, σ. 281, 284. Diarmaid MacCulloch, *The Later Reformation in England*, σ. 17-18. Η αναθεώρηση του κανονικού δικαίου που επεξεργάστηκε ο Cranmer, συνοψιζόταν στο *Reformatio legum ecclesiasticarum* (1552) και σύμφωνα με τον Dickens αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα «αν» της Αγγλικής Μεταρρύθμισης, καθώς περιλάμβανε μέτρα άμβλυνσης των διαφορών ανάμεσα στους λαϊκούς και τον κλήρο, ενώ διευκόλυνε τη λήψη διαζυγίου προσλαμβάνοντας τη μοιχεία, την εγκατάλειψη συζυγικής εστίας και τη βλαπτική συμπεριφορά του συζύγου ως επαρκείς λόγους, οι οποίοι αναγνωρίστηκαν ως τέτοιοι από την αρχιεπισκοπή του Canterbury μόλις τη δεκαετία του 1950. Arthur Dickens, *The English Reformation*, σ. 250-251 και Carter Lindberg, *The European Reformations*, σ. 308.

¹⁹³ Diarmaid MacCulloch, "Parliament and the Reformation of Edward VI", σ. 399.

μόνο για τον Cranmer, αλλά και για ολόκληρο τον αγγλικό Προτεσταντισμό, αφού στη σειρά διαδοχής ακολουθούσε η νόμιμη κι άμεση κληρονόμος του θρόνου, Μαρία Τυδώρ. Τι κι αν ο Northumberland κατάφερε την τελευταία στιγμή να παρέμβει στη διαδοχή και να ανακοινώσει βασίλισσα της Αγγλίας την Jane Grey, επικαλούμενος συγγενικούς δεσμούς με τον οίκο των Τυδώρ, η πλειοψηφία του αγγλικού λαού, ανεξαρτήτως θρησκευτικής συνείδησης, ήταν αφοσιωμένη στο πρόσωπο του μονάρχη που κατέδειξε ο Ερρίκος Η' κι όριζε ο νόμος του 1544.¹⁹⁴ Αυτό το ιδιαίτερο αίσθημα αφοσίωσης στη μοναρχία διαφάνηκε εννιά ημέρες αργότερα, στις 19 Ιουλίου 1553, όταν η Μαρία κατέλαβε πραξικοπηματικά το θρόνο με τη βοήθεια των Καθολικών γαιοκτημόνων της ανατολικής Αγγλίας, αλλά και με τη συγκατάβαση των μελών του Βασιλικού Συμβουλίου, σηματοδοτώντας ένα νέο κεφάλαιο στην ιστορία του αγγλικού Προτεσταντισμού, στο οποίο ακούστηκαν για πρώτη φορά οι φωνές των γυναικών των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων που μίλησαν με το λόγο του Ευαγγελίου.¹⁹⁵

¹⁹⁴Ο Northumberland για να μεταβιβάσει το θρόνο στην αναθρεμμένη με Προτεστάντες δασκάλους Jane Grey και να συνεχίσει την ίδια θρησκευτική πολιτική, επικαλέστηκε τη συγγένεια με την αδερφή του Ερρίκου, Μαρία, της οποίας θεωρούταν εγγονή. Guildford Dudley. Kennet Charlton, *Women, Religion and Education*, σ. 111. Η Jane Grey είχε αναπτύξει μάλιστα στενή σχέση με τον Heinrich Bullinger την οποία μπορεί να εντοπίσει κανείς στη μεταξύ τους αλληλογραφία που μελετά η Rebecca A. Giselsbrecht, "A few letters from Englishwomen to Heinrich Bullinger (1543-1562)" στο Julie Chappell & Kaley Kramer, (επιμ), *Women during the English Reformations*, σ. 50-53.

¹⁹⁵ Robert Tittler & Judith M. Richards, *The Reign of Mary I*, Routledge, Νέα Υόρκη, 1983, σ. 13-18 και David Loades, *Tudor Queens of England*, σ. 190-191.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Δράσεις κι αντιδράσεις των γυναικών του ευαγγελικού κινήματος ενάντια στην αποκατάσταση του Καθολικισμού από τη «Ματωμένη Μαρία»

Την επομένη της ανάρρησης της Μαρίας Τυδώρ στον αγγλικό θρόνο, τα μέλη του ευαγγελικού κινήματος ανέμεναν με αμηχανία τις πολιτικές εξελίξεις, γνωρίζοντας καλά πως μόνο ευοίωνες δε θα ήταν. Η νέα βασίλισσα, μεγαλωμένη με τις διδαχές του Καθολικού ουμανιστή Juan Luis Vives και της μητέρας της, Αικατερίνη της Αραγονίας, ήταν αδύνατο να επιτρέψει την επιβίωση ενός κινήματος που με σημαία του την Προτεσταντική θεολογία, επέφερε μία σειρά τραγικών γεγονότων στην ίδια και στην οικογένειά της. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε που η πρώτη της κίνηση ήταν να επανδρώσει το Βασιλικό Συμβούλιο με τους σκληροπυρηνικούς και πάλαι ποτέ συνεργάτες στις ερρικιανές διώξεις των ευαγγελικών, Stephen Gardiner και δούκα του Norfolk, Thomas Howard, αποσκοπώντας να αντιμετωπίσει σε πρώτο βαθμό τη θρησκευτική ετερογένεια που διέκρινε τα μέλη του.¹⁹⁶ Επίσης, πριν ακόμη κινήσει τις διαδικασίες επαναφοράς της παπικής εξουσίας στο βασίλειο, χρησιμοποίησε τον τίτλο του Επικεφαλής της Εκκλησίας που λάμβανε ο Άγγλος μονάρχης από το 1534 και προέβη στην καθαίρεση ηγετικών προσωπικοτήτων του Προτεσταντισμού από τον εκκλησιαστικό χώρο. Οι επί δεκαετίας μάχιμοι Προτεστάντες θεολόγοι Thomas Cranmer, Hugh Latimer και Nicholas Ridley οδηγήθηκαν στη φυλακή και καταδικάστηκαν σε θάνατο, επειδή διέδιδαν την αίρεση και παρήγαν αιρετικό έντυπο υλικό, ενώ ο υπόλοιπος Προτεσταντικός κλήρος, ανάμεσά τους ο John Hooper, ο John Rogers, ο Miles Coverdale κι ο Thomas Becon, απομακρύνθηκε από τις επισκοπές και τα εκκλησιαστικά του καθήκοντα, ώστε το πεδίο της αποκατάστασης των δομών του Καθολικού δόγματος να παραμείνει αδιάτρητο.¹⁹⁷

Το επόμενο βήμα της βασίλισσας για την έγκριση της νέας θρησκευτικής νομοθεσίας, απαιτούσε την προσεκτική διαχείριση των μελών του Κοινοβουλίου, καθότι το ενδεχόμενο της επιστροφής μιας ξένης δύναμης στο βασίλειο, σε συνδυασμό με την επιμονή της Μαρίας να παντρευτεί τον υιό του Κάρολου

¹⁹⁶ David Loades, *Tudor Queens of England*, σ. 193.

¹⁹⁷ Harrison Crumrine, "The Oxford Martyrs and the English Protestant Movement, 1553-1558", *The Historian*, Vol. 70, No. 1 (Spring, 2008), σ. 75-90, σ. 75 και Arthur Dickens, *The English Reformation*, σ. 259. Οι κενές επισκοπές που πρόεκυπταν από τις απομακρύνσεις, ιδιαίτερα σε ενορίες με αρκετό Προτεσταντικό πληθυσμό, καλύφθηκαν από ζηλωτές Καθολικούς, όπως τον Stephen Gardiner στο Winchester, τον John Voysoy στο Exeter και του George Day στο Chichester. David Loades, "The Marian Episcopate", στο Eamon Duffy & David Loades, (επιμ.), *The Church of Mary Tudor*, σ. 34-35.

Κουίντου, Φίλιππο, είχαν δημιουργήσει ένα κλίμα δυσφορίας. Η τρομοκρατημένη πολιτική ελίτ φοβόταν μια πιθανή απώλεια των εκκλησιαστικών εδαφών που είχε λάβει τις δύο τελευταίες δεκαετίες κι εν γένει της ανεξαρτησίας του βασιλείου, γι' αυτό κι αρνήθηκε να ακυρώσει την Πράξη Βασιλικής Ανωτερότητας στην πρώτη κοινοβουλευτική σύγκληση, τον Οκτώβρη 1553.¹⁹⁸ Ωστόσο, λίγο πριν το τέλος του έτους, η Πράξη είχε αποκηρυχθεί από την ίδια τη βασίλισσα και το Κοινοβούλιο είχε αποφασίσει την απόσυρση όλων των εδουαρδιανών εκκλησιαστικών διαταγμάτων, την επαναφορά της αγαμίας του κλήρου και την αποκατάσταση του Καθολικού τελετουργικού τυπικού, όπως ρυθμιζόταν στο πλαίσιο των 6 «Άρθρων».¹⁹⁹ Έξι μήνες αργότερα και μετά την καταστολή της εξέγερσης του Thomas Wyatt, στήθηκαν βασιλικές επιτροπές υπεύθυνες να εποπτεύουν τη διαδικασία αποκατάστασης, η οποία επιταχύνθηκε με νέα βασιλικά διατάγματα που επανέφεραν τις παλαιές εορτές, την υποχρεωτική παρακολούθηση των λειτουργιών κι όριζαν την απομάκρυνση όσων κληρικών είχαν παντρευτεί και δε διατίθεντο να αφήσουν τις γυναίκες τους.²⁰⁰

Αυτή η πολιτική προσέφερε συγκεκριμένες επιλογές στους άγγλους Προτεστάντες κι έδωσε νέους ρόλους και λειτουργίες στις γυναίκες του κινήματος, οι οποίες ελάχιστα έχουν μελετηθεί σε σχέση με τον τρόπο που υπερασπίστηκαν την πίστη τους, στην πιο κρίσιμη περίοδο του αγγλικού Προτεσταντισμού. Αρχικά, και με μια πρώτη ματιά, η ανίχνευση των κινήσεών τους δημιουργεί τις προϋποθέσεις κατηγοριοποίησής τους σε δύο ομάδες που διαφοροποιούνται αναφορικά με την τοποθεσία στην οποία βρέθηκαν για να αντισταθούν στην πολιτική της Μαρίας, αλλά συγκλίνουν ως προς την εκπλήρωση ενός σκοπού, που δεν ήταν άλλος από τη διατήρηση του Προτεσταντικού εκκλησιάσματος. Στην πρώτη ομάδα που μελετάται στην παρούσα εργασία, ανήκουν όσες έφυγαν από την Αγγλία προς κάποια ασφαλή

¹⁹⁸ Robert Tittler & Judith M. Richards, *The Reign of Mary I*, σ. 32 και Derek Wilson, *History of the English Reformation*, σ. 294-295.

¹⁹⁹ "An Act for the repeal of certain statutes made in the time of the reign of King Edward VI" (1553: I Mary, st. 2, c. 2). Robert Tittler & Judith M. Richards, *The Reign of Mary I*, σ. 32-33 και Ronald Hutton, "The local impact of the Tudor Reformations", σ. 127-128. Απώτερος σκοπός της Μαρίας ήταν να επαναφέρει το σύστημα πίστης που ίσχυε το 1529, δηλαδή πριν το έναυσμα των πρώτων μεταρρυθμίσεων. Gina Alexander, "Bonner and the Marian persecutions", στο Christopher Haigh, (επιμ.), *The English Reformation Revised*, σ. 159.

²⁰⁰ David Loades, "The Personal Religion of Mary I", σ. 19. Στις αρχές του 1554, οι Προτεστάντες αριστοκράτες και υποστηρικτές της Jane Grey στον αγγλικό θρόνο, Thomas Wyatt, James Croft και Peter Carew, προσπάθησαν να εκμεταλλευθούν την αντιδημοφιλία του γάμου της Μαρίας με το Φίλιππο, σχεδιάζοντας συγχρονισμένες εξεγέρσεις σε δυτικές και κεντρικές περιοχές της Αγγλίας την ημέρα άφιξης του Φιλίππου, όμως, εξαιτίας της έγκαιρης ενημέρωσης του κύκλου της βασίλισσας για τη συννομωσία, οι εξεγέρσεις ξέσπασαν νωρίτερα και κατεστάλησαν άμεσα. Anthony Fletcher & Diarmaid MacCulloch, *Tudor Rebellions*, σ. 92-101.

μεταρρυθμισμένη πόλη της Κεντρικής Ευρώπης, μόνες ή μαζί με το σύζυγο, οι οποίες στην πλειοψηφία τους ανήκαν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα και είχαν τόσο την οικονομική ευχέρεια, αλλά και τις κατάλληλες γνωριμίες, ώστε να εγκατασταθούν με ασφάλεια σε μια ξένη πόλη.

Σύμφωνα με την αρχειακή έρευνα της Christina Garrett, από τους 788 Προτεστάντες που εξορίστηκαν, οι 125 ήταν γυναίκες κι από αυτές οι 25 ταξίδεψαν μόνες, χωρίς σύζυγο και παιδιά.²⁰¹ Από τις πρώτες που διάβηκαν το κανάλι της Μάγχης ήταν οι γυναίκες επισκόπων, καθώς οι σύζυγοί τους αρνούνταν να συμμορφωθούν με τα διατάγματα του Μαρτίου και να αποκηρύξουν τον όρκο που έδωσαν, διότι ο γάμος για εκείνους αποτελούσε τον πιο ευλογημένο από το Θεό δεσμό που όλοι οι άνθρωποι έπρεπε να συνάψουν.²⁰² Έτσι, οι γυναίκες του Coverdale, του Scory και του Ponet, έφτασαν στη Βασιλεία, στην Emden και στο Στρασβούργο πριν το τέλος του 1554, ενώ οι σύζυγοι των φυλακισμένων Cranmer και Hooper, Margaret Osiander Cranmer κι Anne de Tserclas Hooper εγκαταστάθηκαν στη Φρανκφούρτη.²⁰³ Ούσες μέλη του διεθνούς ευαγγελικού δικτύου, είτε μέσω των συζύγων τους, είτε εξαιτίας των δικών τους δράσεων υπέρ της διάδοσης του Προτεσταντισμού, είχαν τη δυνατότητα να κινούνται εντός του και λόγω της οικονομικής τους ευχέρειας να συμμετέχουν ενεργά στην καθημερινότητα των νέων θρησκευτικών κοινοτήτων και στη διαφύλαξη του δόγματος, για όσο χρειαζόταν.

²⁰¹ Christina H. Garrett, *Marian Exiles. A Study in the Origins of Elizabethan Puritanism*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη, 1966, σ. 2, 31-32.

²⁰² Η σημασία του γάμου στο χριστιανικό βίο ανα-νοηματοδοτήθηκε από τους Μεταρρυθμιστές θεολόγους κι εξυψώθηκε ως ο βασικός θεσμός δόμησης μιας υγιούς και πειθαρχημένης χριστιανικής κοινοπολιτείας, σα μια μικρογραφία της εκκλησίας, όπου ο πατέρας αποκτούσε το ρόλο του πάστορα και φρόντιζε να καθοδηγεί πνευματικά και ηθικά τη σύζυγο, κι εκείνη με τη σειρά της τα παιδιά και τους υπηρέτες του οίκου. Επίσης, όντας ο μόνος ιερός δεσμός στον οποίο εξαγνιζόταν η σεξουαλική συνεύρεση ανάμεσα σε έναν άνδρα και μια γυναίκα, εργαλειοποιήθηκε για την εξάλειψη της μαστροπείας, της πορνείας κι άλλων παράνομων σεξουαλικών δραστηριοτήτων. Peter Marshall, *The Reformation. A Short Introduction*, σ. 82-83. Για μια πιο εμπεριστατωμένη έρευνα επί του θέματος βλ., Steven Ozment, *When Fathers Ruled: Family Life in Reformation Europe*, Harvard University Press, Κέμπριτζ, 1983. Κατά τη βασιλεία του Εδουάρδου ΣΤ', ένα ποσοστό της τάξης του 15% του κλήρου είχε προχωρήσει σε γάμο, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι μεταστράφηκε στον Προτεσταντισμό. Όταν με τα διατάγματα του Μαρτίου ξεκίνησε το εντατικό κυνήγι προς στους έγγαμους κληρικούς, δυσκολίες στην καταπολέμησή του υπήρξαν ακόμη και στις συντηρητικές επισκοπές, όπως αυτή του York, καθώς ένας στους 10 κληρικούς ήταν παντρεμένος. Alec Ryrie, "Counting sheep, counting shepherds: the problem of allegiance in the English reformation", στο Peter Marshall & Alec Ryrie, (επιμ.) *The Beginnings of English Protestantism*, σ. 102 και Arthur Dickens, *The English Reformation*, σ. 245.

²⁰³ Mary Prior, "Reviled and Crucified marriages", σ. 93-96 και Christina H. Garrett, *Marian Exiles*, σ. 80, 132, 187, 254.

Ενδεικτικό παράδειγμα μιας τέτοιας περίπτωσης αποτελεί η Jane Wilkinson, η οποία μέσω της συμμετοχής της σε μια επιτροπή 26 εύπορων πολιτών του Λονδίνου, αποφάσισε να χρηματοδοτεί το εκπαιδευτικό πρόγραμμα των αγγλικών θρησκευτικών κοινοτήτων του εξωτερικού.²⁰⁴ Μάλιστα, όταν η ίδια έφτασε στη Φρανκφούρτη το 1555, έφερε μαζί της το ποσό των 6.000 φλορινιών, σημαντικό μέρος του οποίου άφησε στη διαθήκη της για τη στήριξη της κοινότητας των εξόριστων συμπατριωτών της.²⁰⁵ Παρόμοια περίπτωση είναι κι αυτή της Anne Hooper, η οποία μπορεί να μη συνεισέφερε τόσο οικονομικά, αλλά εξαιτίας της στενής της σχέσης με τον Heinrich Bullinger κατηύθυνε θεολογικά το εκκλησίασμα της Φρανκφούρτης.²⁰⁶ Με την εγκατάστασή της εκεί τον Απρίλιο 1554, σύστησε σε μια επιστολής της προς τον Bullinger, τον παλιό της γνώριμο και πάστορα της εκκλησίας, Valérand Poullain, ο οποίος θα του μεταβίβαζε το καταστατικό της εκκλησίας τους για να ελέγξει τη θεολογική του ορθότητα με βάση το αντίστοιχο της Ζυρίχης.²⁰⁷ Επιπλέον, σε μια από τις τελευταίες της επιστολές προς τον Ελβετό θεολόγο, την οποία έγραψε δύο μήνες μετά την εκτέλεση του συζύγου της το Φλεβάρη 1555, προσπάθησε να εξασφαλίσει την έκδοση ενός βιβλίου του, ζητώντας του να το αναθεωρήσει και να το εκδώσει, ώστε να μη χαθεί.²⁰⁸

Εξίσου σημαντική για τη διατήρηση του Προτεσταντικού εκκλησιασματος ήταν η παρουσία της δούκισσας του Suffolk, όπου στις αρχές του 1555 έφυγε στο εξωτερικό

²⁰⁴ Η επιτροπή αυτή αποκλήθηκε ως «Sustainers», καθώς με τις οικονομίες τους φρόντιζαν την εκπαίδευση των πολλών Προτεσταντών σπουδαστών που έφυγαν στο εξωτερικό, ώστε να είναι έτοιμοι να εδραιώσουν εκ νέου το δόγμα, όταν γυρίσουν πίσω. Christina H. Garrett, *The Marian Exiles*, σ. 7-8. Η Jane Wilkinson υπήρξε κυρία των τιμών στην αυλή της Anne Boleyn, υπό την προστασία της οποίας εντάχθηκε στο ευαγγελικό κίνημα, ενώ είναι πολύ πιθανό να μετέδωσε πληροφορίες στον John Foxe για τη ζωή της Boleyn. Diarmaid MacCulloch, *The Reformation and its Legacy*, σ. 105 και Thomas Freeman, “Anne Boleyn in Foxe’s”, σ. 807.

²⁰⁵ Christina H. Garrett, *The Marian Exiles*, σ. 35. Το ποσό περίπου των 100 λιρών άφησε στα αγγλικά εκκλησιάσματα της Φρανκφούρτης, της Emden, της Γενεύης και της Βασιλείας, ενώ στον υιό του John Hooper, Daniel, άφησε 20 λίρες μαζί με τα βιβλία της. Thomas Freeman, “Anne Boleyn in Foxe’s”, σ. 804.

²⁰⁶ Σήμερα διασώζεται μέρος της αλληλογραφίας τους από το 1551-1555, στην οποία η Anne παίρνει το μέρος του Bullinger στο ζήτημα που είχε προκύψει με τον Καλβίνο σχετικά με την παρουσία του Χριστού στο μυστήριο της Μετάληψης, μοιράζεται προσωπικές πληροφορίες που αφορούν τις θρησκευτικές δραστηριότητες της οικογένειας, πολιτικά νέα, αλλά και την αγωνία της για το σύζυγό της που βρισκόταν στη φυλακή. Rebecca A. Giselsbrecht, “A few letters from Englishwomen to Heinrich Bullinger, (1543-1562)”, στο Julie Chappell & Kaley Kramer, (επιμ), *Women during the English Reformations*, σ. 57.

²⁰⁷ Η Φλαμανδή Προτεστάντισσα Anne de Tsarclès, γνώρισε τον Heinrich Bullinger μέσω του γάμου της με τον John Hooper στη Βασιλεία το 1547 κι έκτοτε διατηρούσαν συχνή επικοινωνία. Rebecca A. Giselsbrecht, “letters from Englishwomen to Heinrich Bullinger”, σ. 54-57. Ο Ουγενότος Valérand Poullain βρέθηκε στην Αγγλία το 1548, μετά την εφαρμογή του αυτοκρατορικού διατάγματος και υπήρξε ενεργό μέλος της Εδουαρδιανής Μεταρρύθμισης, όπου συνεργάστηκε με τον Hooper κι έγινε στενός φίλος της οικογένειάς του. Arthur Dickens, *The English Reformation*, 232.

²⁰⁸ Rebecca A. Giselsbrecht, “letters from Englishwomen to Heinrich Bullinger”, σ. 58.

μαζί με το σύζυγό της, Richard Bertie, τα παιδιά της και σχεδόν όλο το προσωπικό του οίκου της.²⁰⁹ Αρχικά, εγκαταστάθηκε στη Βασιλεία, όπου συγκέντρωσε γύρω της και φιλοξένησε αρκετούς Άγγλους εξόριστους, όπως τον William Barlow, τον Miles Coverdale, τον John Bodley, συνδράμοντας στη δημιουργία ενός εκκλησιάσματος, το οποίο στήριζε οικονομικά, όπως ακριβώς έκανε κι όταν βρέθηκε ένα χρόνο αργότερα στη γερμανική πόλη Weinheim.²¹⁰ Το γεγονός πως συνέχισε να αποτελεί ισχυρή προσωπικότητα του ευαγγελικού κινήματος αποδεικνύεται κι από την εντολή που είχε ο απεσταλμένος της Μαρίας να παραδώσει επιστολές ή εντάλματα σε όσους υπηκόους έφυγαν χωρίς άδεια, ελπίζοντας να ανακόψουν τις δραστηριότητες των εξόριστων ευαγγελικών που κορυφώθηκαν με τη συνομωσία του Henry Dudley στις αρχές του 1556.²¹¹ Το καλοκαίρι του ίδιου έτους, ο βασιλικός αντιπρόσωπος John Brett κατευθύνθηκε στον οίκο της δούκισσας στο Weinheim γι' αυτή τη δουλειά, όμως εκείνη τον έδιωξε κακήν κακώς λέγοντας του πως το αγγλικό στέμμα δεν έχει καμία δικαιοδοσία σε αυτήν την περιοχή.²¹² Επιπροσθέτως, λίγο πριν φύγει με το σύζυγό της για το Crossen της Πολωνίας, έγραψε μια επιστολή στον Cecil εκφράζοντας την άποψή της για την επιλογή του να βρίσκεται ανάμεσα σε δύο θρησκείες και τον πρότρεψε να ακολουθήσει την αληθινή πίστη, επικρίνοντάς τον κατά κάποιο τρόπο για την πρακτική του νικοδημιτισμού.²¹³

Αξίζει να σημειωθεί, πως οι περισσότερες γυναίκες που επέλεξαν να φύγουν στο εξωτερικό, ανήκαν ως επί το πλείστον στην πιο ακραία μερίδα των Άγγλων Προτεστάντων που επιθυμούσαν την εδραίωση ενός πιο ριζοσπαστικού Προτεσταντισμού από αυτόν που εδραιώθηκε κατά τη βασιλεία του Εδουάρδου ΣΤ'. Η Anne Hooper, η Catherine Willoughby, αλλά κι άλλες, όπως η Elizabeth Bowes και η Anne Locke συμμερίζονταν τις απόψεις του Hooper, του Knox κι όσων υποστήριζαν μια Μεταρρύθμιση αντίστοιχη με εκείνες της Ζυρίχης και της Γενεύης. Συγκεκριμένα, η Elizabeth Bowes, καθώς χρωστούσε την αφύπνισή της σε ένα από

²⁰⁹ Ο σύζυγος της Catherine Willoughby, Richard Bertie κατάφερε να φύγει τον Ιούνιο 1554, επέστρεψε όμως στις αρχές του νέου έτους για να πάρει μαζί τη γυναίκα του. Christina H. Garrett, *Marian Exiles*, σ. 11, 87-88.

²¹⁰ Ο.π., σ. 80, 92-93, 132.

²¹¹ Ο Dudley, φοβούμενος το νέο ρόλο του Φιλίππου, που από το Γενάρη 1556 είχε αναλάβει το βασίλειο της Ισπανίας, επιχειρούσε να εξασφαλίσει τη στρατιωτική βοήθεια του Γάλλου βασιλιά, Ερρίκου Β' (1547-1559), και με τη βοήθεια των Άγγλων εξόριστων σχεδίαζε να εισβάλει στο Λονδίνο και να καθαιρέσει τη Μαρία από τον αγγλικό θρόνο. Derek Wilson, *History of the English Reformation*, σ. 320.

²¹² Christina H. Garrett, *Marian Exiles*, σ. 36.

²¹³ Ο.π., σ. 89. Γερμανική ονομασία του Krosno Odrzańskie της Πολωνίας.

τα κηρύγματα του Κνοχ την περίοδο που εκείνος βρισκόταν στην Αγγλία, δε σταμάτησε να επικοινωνεί μαζί του μέσω αλληλογραφίας και κατόπιν δικής του προτροπής, εγκαταστάθηκε στη Γενεύη το Σεπτέμβριο 1556, ώστε να απολαμβάνει δια ζώσης την πνευματική του καθοδήγηση.²¹⁴ Με παρόμοιο τρόπο κι αφού είχε γνωρίσει τον Κνοχ μέσω της Bowes, έφτασε και η Anne Locke στη Γενεύη μαζί με τα παιδιά και τους υπηρέτες της, τον Μάιο του 1557, αγηγώντας μάλιστα τη θέληση του συζύγου της, Henry Locke, που είχε αποφασίσει να μείνει στο Λονδίνο.²¹⁵ Εκεί, επιχείρησε το πρώτο της συγγραφικό εγχείρημα, μεταφράζοντας τα κηρύγματα του Καλβίνου επί του άσματος του Εζεκία από το 38^ο κεφάλαιο των προφητειών του Ησαΐα, το οποίο δημοσίευσε το 1560 αφιερώνοντάς το στη δούκισσα του Suffolk, μαζί με μία μετρική παράφραση του 51^{ου} Ψαλμού («A meditation of a penitent sinner»), που πιθανότατα να ανήκε αρχικά στον Κνοχ.²¹⁶

Βέβαια, η απόφαση της φυγής σε κάποια ασφαλή πόλη του εξωτερικού και η εγκατάλειψη των εν χριστώ αδελφών που έμεναν πίσω, δεν ήταν εύκολη υπόθεση, ούτε για τους άνδρες, ούτε για τις γυναίκες του Προτεσταντικού κινήματος. Το αίσθημα ενοχής κι αναξιοότητας απέναντι στο Θεό, που γεννούσε μια τέτοια πράξη, προβλημάτιζε τους Μεταρρυθμιστές θεολόγους, οι οποίοι σχολίαζαν τότε θετικά και τότε αρνητικά την ορθότητά της, αναγνωρίζοντας το ηθικό δίλημμα των ομόδοξων τους.²¹⁷ Τα λόγια του φυλακισμένου Cranmer σε μια επιστολή του προς τη Wilkinson καθιστούν αντιληπτή τη δυσκολία και τον δισταγμό που ένιωθε απέναντι στην εξορία. «Δε θα απαρνηθείς την αλήθεια, αλλά αληθινά και δίκαια θα υπηρετείς το

²¹⁴ Από την αλληλογραφία του John Knox με την Elizabeth Bowes διασώζονται σήμερα 30 περίπου επιστολές του Κνοχ, οι οποίες χρονολογούνται από το 1550 και παρουσιάζουν στο μεγαλύτερο μέρος τους την πνευματική καθοδήγηση και τις συμβουλές του προς την Bowes σχετικά με τις αναστολές που ένιωθε μετά τη μεταστροφή της. Christine Newman, "The Reformation and Elizabeth Bowes: a Study of a Sixteenth-century Northern Gentlewoman", *Women in the Church*, Vol. 27 (1990), σ. 325-333, σ. 325-326, 331-332.

²¹⁵ Susan Wabuda, "Sanctified by the believing spouse", σ. 124. Σήμερα, υπάρχουν 13 επιστολές από την αλληλογραφία του Κνοχ με τη Locke, οι οποίες καλύπτουν τα έτη 1556-1562 κι αφορούν ως επί το πλείστον τις πολιτικές και θρησκευτικές εξελίξεις σε Αγγλία και Σκωτία. Βέβαια, στα πρώτα του γράμματα, μόλις ο Κνοχ είχε αναλάβει το αγγλικό εκκλησίασμα της Γενεύης το 1556, προσπαθούσε να την πείσει να μεταναστεύσει εκεί, ώστε να μπορεί να μαθητεύσει στο «τελειότερο σχολείο του Χριστού επί της γης». Patrick Collinson, "The Role of Women in the English Reformation", σ. 264-265.

²¹⁶ Patrick Collinson, "The Role of Women in the English Reformation", σ. 265-266. Η μετάφραση της Locke δημοσιεύθηκε με τον τίτλο *Sermons of John Calvin, Upon the Songe that Ezechias made after he had bene sicke, and afflicted by the hand of God, conteyned in the 38 Chapter of Esay*. Patricia Demers, *Women's Writing in English*, σ. 89.

²¹⁷ Αρκετοί εξόριστοι παρήγαγαν έντυπο υλικό, στο οποίο καθρεφτιζόταν η ενοχή και η εσωτερική απογοήτευση που ένιωθαν, επειδή εγκατέλειπαν τους ομόδοξους τους πίσω στην πατρίδα. Jonathan Wright, "Marian Exiles and the Legitimacy of Flight from Persecution", *Journal of Ecclesiastical History*, Vol. null, Is. 02 (April, 2001), σ. 220-243, σ. 222.

Θεό και θα κατοικείς μαζί του κι εκείνος με σένα» έγραφε, αναπαράγοντας τη λουθηρανική σκέψη πως, όπως ακριβώς δεν επιβιώνουν όλοι οι οργανισμοί από την πανούκλα, έτσι κι όλοι οι χριστιανοί δε χρειάζεται να φέρουν το ίδιο βάρος, θίγοντας τη διαφορετικότητα του μεγέθους της αντοχής που είχε ο καθένας.²¹⁸ Όμως η Wilkinson ένιωθε κατά αυτόν τον τρόπο, γιατί διέθετε τα μέσα που της επέτρεπαν να εμπλέκεται σημαντικά και καθοριστικά στον αγώνα των μελών του κινήματος. Ακόμη και μια προσευχή θεωρούνταν πράξη αρωγής, πόσο μάλλον τα χρηματικά ποσά, που δεδομένων των συνθηκών στις τυδωριανές φυλακές, έφταναν για να κρατήσουν στη ζωή τους φυλακισμένους Προτεστάντες και να ξοδευτούν σε δωροδοκίες, ώστε να επιτρέπεται η επίσκεψη και να διευκολύνεται η διακίνηση βιβλίων κι επιστολών εντός κι εκτός της φυλακής.

Στο έργο του John Foxe, *Acts and Monuments* (1563) και του Miles Coverdale, *Letters of the Martyrs* (1564), διασώζονται αρκετές επιστολές των φυλακισμένων Cranmer, Latimer, Ridley και Bradford, στις οποίες ευχαριστούν γυναίκες, επειδή προσεύχονταν γι' αυτούς, τους προμήθευαν με ρούχα, βιβλία, χρήματα και φαγητό, ρισκάροντας τη ζωή τους. Ο Ridley σε μια επιστολή του προς τον προσωπικό υπηρέτη του Latimer, Augustine Berneher, αναφέρθηκε στην οικονομική βοήθεια που έλαβε από τη Joan Wilkinson, τη Mary Glover και την Elizabeth Fane, ενώ σε μια άλλη, του ζήτησε να μεταφέρει ένα «ευχαριστώ από καρδιάς» στη δούκισσα του Suffolk για τα χρήματα που του προσέφερε.²¹⁹ Ο John Philpot ευχαρίστησε τη Fane για το κασκόλ που του έδωσε κι ο John Bradford εξέφρασε την ευγνωμοσύνη του για τις Elizabeth Brown, Lucy Harrington, Jane Wilkinson κι Anne Warcup, επειδή προσεύχονταν γι' αυτόν, αλλά και για τους υπόλοιπους φυλακισμένους Προτεστάντες.²²⁰

Στις περισσότερες επιστολές των φυλακισμένων προς τις γυναίκες που τους βοηθούσαν, κυριαρχεί ένα αίσθημα οικειότητας απέναντί τους, το οποίο είναι πολύ πιθανό να οφείλεται στην έντονη πίεση και το συναισθηματικό βάρος που ένιωθαν στην προσπάθειά τους να πιέζουν για αντίσταση στη θρησκευτική πολιτική της

²¹⁸ Jonathan Wright, "Marian Exiles and the Legitimacy of Flight", σ. 228, 232.

²¹⁹ Harrison Crumrine, "The Oxford Martyrs", σ. 79-80. Μεγάλο μέρος των επιστολών παρέμεινε ανεξιχνίαστο έως και τον 21^ο αιώνα, ωστόσο πρόσφατες μελέτες που πραγματεύονται την αληθοφάνειά τους, υπογραμμίζουν τη σπουδαιότητα σχετικά με τις δραστηριότητες των γυναικών του ευαγγελικού κινήματος. Thomas Freeman, "'The Good Ministry of Godly and Vertuouse Women': The Elizabethan Martyrologists and the Female Supporters of the Marian Martyrs", *Journal of British Studies*, Vol. 39, No. 1, Anglo-American Puritanisms (Jan., 2000), σ. 8-33, σ. 24-25, σ. 9-10.

²²⁰ Thomas Freeman, "'The Good Ministry of Godly and Vertuouse Women'", σ. 10-11.

Μαρίας. Η έγκριση της δεύτερης «Πράξης Κατάργησης» το Νοέμβριο 1554, με την οποία επαναφερόταν η δικαιοδοσία του πάπα κι αποσυρόταν κάθε αλλαγή στη δομή και στη λατρεία της αγγλικής Εκκλησίας που είχε πραγματοποιηθεί από το 1529 και μετά, συνοδεύτηκε με την επικύρωση της αντι-αιρετικής νομοθεσίας, θέτοντας πλέον σε κίνδυνο τις ζωές δεκάδων Προτεσταντών που αρνούνταν να συμμορφωθούν με το νέο δόγμα.²²¹ Όμως, για τους ηγέτες του Αγγλικού Προτεσταντισμού, η επιστροφή στην ειδωλολατρία σήμαινε τη νίκη του Αντίχριστου επί των χριστιανικών ψυχών, γι' αυτό και συμβούλευαν ακόμη και μέσα από τη φυλακή, την αποχή του εκκλησιάσμάτος τους από όλες τις πνευματικά μολυσμένες Καθολικές λειτουργίες. Ο John Bradford για παράδειγμα, συμβούλευε τη Lady Fane, γράφοντας το «The hurt of hearing Mass», να μην παρίσταται στη θεία λειτουργία, ενώ σε μια ανοιχτή επιστολή του προς τις γυναίκες, την οποία έγραψε στις 2 Μαρτίου 1555, εξηγεί πως αν απέχουν από τη λειτουργία, δυναμώνουν τους ευαγγελικούς κι αποδυναμώνουν τους παπιστές, ζητώντας μάλιστα να ομολογήσουν την πίστη τους στο Χριστό, «με λόγια και με πράξεις», γιατί ακόμη κι αν χάσουν την ψυχή τους, θα έχουν κερδίσει όλο τον κόσμο.²²² Την ίδια ακριβώς προτροπή περιέλαβε στην επιστολή του προς τη Mrs. Roberts, ο Richard Woodman, ενώ ο Nicholas Shetterden, εξήγησε τους ίδιους λόγους για τους οποίους ζητούσε από τη μητέρα του να μην παρακολουθεί την Καθολική λειτουργία.²²³

Με τις παραπάνω προτροπές, οι Προτεστάντες που παρέμειναν στην Αγγλία, καλούνταν σε πράξεις, των οποίων το τίμημα επρόκειτο να πληρώσουν πολύ ακριβά. Ήδη, αρκετές ρίσκαραν τη ζωή τους και μόνο που επισκέπτονταν τους φυλακισμένους ή που προσέφεραν καταφύγιο σε διωκόμενους ομόδοξούς τους, όπως η Lady Fane στον Thomas Rose, ή η Alice Warner, που είχε μετατρέψει σε στέκι Προτεσταντών το πανδοχείο της στις όχθες του Τάμεση.²²⁴ Ο κίνδυνος όμως να τιμωρηθούν με την εσχάτη των ποινών σε περίπτωση απουσίας τους από τη λειτουργία, ήταν σχεδόν βέβαιος. Κάπως έτσι, δημιουργείται η δεύτερη κατηγορία των γυναικών που αντέδρασαν στη θρησκευτική πολιτική της Μαρίας και

²²¹ “An Act for the renewing of three statutes made for the punishment of heresies” (1554: 1 & 2 Philip and Mary, c. 6) και “An Act repealing all statutes...made against the see apostolic of Rome since the 20th year of King Henry VIII, and also for the establishment of all spiritual and ecclesiastical possessions and hereditaments conveyd to the laity (1554: 1 & 2 Philip and Mary, c. 8).

²²² John Foxe, *The Acts and Monuments of the Church Containing the History and Sufferings of the Martyrs*, Part 2, (επιμ.), Rev. M. Hobart Seymour, Scott, Webster & Geary, Λονδίνο, 1838, σ. 787-788.

²²³ Thomas Freeman, “The Good Ministry of Godlye and Vertuose Women”, σ. 10-12.

²²⁴ Mary Prior, Prior, “Reviled and Crucified marriages”, σ. 96.

υπερασπίστηκαν τον Προτεσταντισμό, η οποία διακρίνεται για το θάρρος που επέδειξε ενώπιον των αρχών, όταν από τις αρχές του 1555 ξεκίνησαν οι διώξεις των αιρετικών, σηματοδοτώντας ταυτόχρονα την εκκίνηση μιας νέας ιστορίας του Προτεσταντικού εκκλησιάσματος, όμοιας με εκείνη της πρώτης Εκκλησίας του Χριστού που διωκόταν από τα πρώτα έτη της ίδρυσής της. Ακριβώς σε αυτό το σημείο είναι που αναδύεται και η συμβολή αυτών των γυναικών στην τελική επικράτηση του Προτεσταντισμού, καθώς μέσω των διώξεων και των βασανιστηρίων που υπέστησαν, αποτέλεσαν το υλικό γεφύρωσης της νέας πίστης με τους πρώτους αιώνες ζωής της χριστιανοσύνης και προσέφεραν ένα χριστιανικό παρελθόν και παρόν με εθνική ταυτότητα, ικανό να επικρατήσει του ρωμαϊκού.

Το δύσκολο έργο της καταγραφής των διώξεων σε ένα έντυπο σώμα και η πρόκληση της συγγραφής μιας ζώσας ιστορίας που θα αποκάλυπτε την πραγματική ταυτότητα του πάπα ως Αντίχριστου και του διωκόμενου Προτεσταντικού εκκλησιάσματος ως του μόνου αληθινού επί της γης, ανέλαβε να εκτελέσει ο Προτεστάντης ιστορικός, John Foxe, τα έτη που βρισκόταν εξόριστος. Λίγο πριν επιστρέψει στην Αγγλία στις αρχές του 1559, δημοσίευσε από τη Βασιλεία την πρώτη λατινική έκδοση του *Acts and Monuments*, που με την αγγλική μετάφραση του 1563 έμεινε ευρέως γνωστό ως το *Βιβλίο των Μαρτύρων* («*The Book of Martyrs*»), καθώς περιέκλειε την ιστορία των διώξεων που υπέστησαν στο βασίλειο της Αγγλίας και της Σκωτίας οι αληθινοί χριστιανοί από τον πάπα και τις μαριονέτες του.²²⁵ Βέβαια, η εκκλησιαστική ιστορία του Foxe, είναι αφενός επιλεκτική, καθότι οι πηγές που χρησιμοποίησε και τα σχόλια με τα οποία τις σύρραψε, εξυπηρετούσαν την πολεμική Προτεσταντική γραφή και τον αντι-παπικό λόγο, αφετέρου η αναγνώρισή της ως ιστορική πηγή από την πλειοψηφία της ακαδημαϊκής κοινότητας μετά τη δεκαετία του 1960, αναδεικνύει τη μοναδικότητά της, διότι προβάλλεται ο βαθμός διείσδυσης

²²⁵ Patrick Collinson, *The Birthpangs of Protestant England*, σ. 12. Ολόκληρος ο τίτλος του βιβλίου είναι: *Acts and Monuments of these latter perillous days touching matters of the Church, wherein are comprehended and described the great persecutions and horrible troubles that have been wrought and practised by the Roman Prelates specially in this realme of England and Scotland . . .* Από το 1563 και μέχρι το τέλος του 16^{ου} αιώνα, το *Acts and Monuments* επανεκδόθηκε άλλες 4 φορές (1570, 1576, 1583) όσο ο Foxe βρισκόταν εν ζωή. Carol Levin, “Women in the Book of Martyrs”, σ. 196-197. Δύο βασικά εργαλεία για τη συγκρότηση της εκκλησιαστικής ιστορίας του Foxe συνιστούσαν η *Εκκλησιαστική Ιστορία* του Ευσέβιου και το *Ecclesiastica Historia* ή *Magdeburg Centuries* (1561-1574) του Λουθηρανού Θεολόγου Matthius Flacius Illyricus. Megan Hickerson, *Making Women Martyrs*, σ. 114.

της Προτεσταντικής θεολογίας στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα κι ο τρόπος με τον οποίο αυτά πρόταξαν το Λόγο του Θεού ενάντια στους «παπιστές» επισκόπους.²²⁶

Στο *Βιβλίο των Μαρτύρων* του Foxe, διασώζονται άλλοτε ενδελεχώς κι άλλοτε ονομαστικά περιπτώσεις γυναικών, οι οποίες κατά την περίοδο των διώξεων από το 1555-1558, επέμειναν στη διατήρηση των Προτεσταντικών τους πεποιθήσεων, αψηφώντας τον κίνδυνο να καταδικαστούν ως αιρετικές και να καούν στην πυρά. Ήδη μια οποιαδήποτε ύποπτη κίνηση μπορούσε να οδηγήσει στη σύλληψη τους και την παραπομπή τους για εξέταση στο εκκλησιαστικό δικαστήριο, ενώ από τον Απρίλιο 1557, η απουσία από την εκκλησία και η αποφυγή της εξομολόγησης επέφερε εφόδους των εκκλησιαστικών αρχών.²²⁷ Αυτή η σκληρή πολιτική καταστολής της αίρεσης ευθυνόταν για το θάνατο 300 ανθρώπων που κάηκαν ή πέθαναν στη φυλακή ως αιρετικοί, από τους οποίους ο αριθμός των γυναικών ξεπερνούσε τις πενήντα, με το μεγαλύτερο ποσοστό των θανάτων να σημειώνεται σε περιοχές της νοτιοδυτικής Αγγλίας και στις επισκοπές του Λονδίνου, του Canterbury, του Chichester και του Norwich, όπου βρισκόταν συγκεντρωμένος μεγάλος Προτεσταντικός πληθυσμός.²²⁸ Σε αντίθεση με τις γυναίκες της πρώτης κατηγορίας που διέφυγαν στο εξωτερικό, αυτές της δεύτερης προέρχονταν κατά βάση από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, ήταν εργάτριες ή απλώς σύζυγοι εργατών, ενώ εξαίρεση αποτελούν ορισμένες γυναίκες μέλη της κτηματικής αριστοκρατίας.²²⁹

Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι ακόμη κι αν αυτά τα στρώματα χαρακτηρίζονταν από έλλειψη παιδείας, η έκθεσή τους στις Προτεσταντικές διδαχές τις εξόπλισε με έναν αρκετές φορές, αφοπλιστικό λόγο απέναντι στις εκκλησιαστικές αρχές. Η τοποθέτηση της «Μεγάλης Βίβλου» σε κάθε ενορία με την εντολή των βασιλικών διαταγμάτων του 1538 είχε δώσει την ευκαιρία της δημόσιας πρόσβασης στην

²²⁶ Αφορμή για τη θεώρηση του έργου του Foxe ως ιστορική πηγή αποτέλεσε η μελέτη του J. F. Mozley, *John Foxe and his Book*, Macmillan Company, Νέα Υόρκη, 1940, η οποία απέδειξε την πιστότητα των περισσότερων περιπτώσεων που διέσωσε ο Foxe. Ellen Macek, "The Emergence of a Feminine Spirituality in the Book of Martyrs", *The Sixteenth Century Journal*, Vol. 19, No. 1 (Spring, 1988), σ. 62-80, σ. 65 και Margaret Hickerson, *Making Women Martyrs*, σ. 77.

²²⁷ Gina Alexander, "Bonner and the Marian persecutions", σ. 161-162.

²²⁸ D. M. Palliser, "Popular reactions to the Reformation", σ. 102. Ο Dickens επίσης, αναφέρει την ύπαρξη μιας λίστας του Cecil, στην οποία καταγράφονται 282 θάνατοι από τις μαριανές διώξεις. Arthur Dickens, *The English Reformation*, σ. 266-267. Συγκριτικά με τους θανάτους των Προτεσταντών που σημειώθηκαν στην ηπειρωτική Ευρώπη, ο αριθμός των 300 ανθρώπων που κάηκαν στην πυρά σε διάστημα λιγότερο των τεσσάρων χρόνων θεωρείται αρκετά μεγάλος. Diarmaid MacCulloch, *The Reformation*, σ. 293.

²²⁹ Οι γυναίκες στο έργο του Foxe έχουν προσεγγιστεί από την πλειοψηφία των σύγχρονων μελετητών κυρίως για τη σχέση τους με την εκάστοτε ανδρική εξουσία κι ως μοντέλα γυναικείας συμπεριφοράς, παρά για το θρησκευτικό τους ζήλο.

αγγλική Βίβλο, την οποία ο ιερέας ή κάποιος εγγράμματος ενορίτης διάβαζε δυνατά για να ακούσει το υπόλοιπο εκκλησίασμα, ενώ τα «Προσευχητάρια» της εδουαρδιανής περιόδου, το εβδομαδιαίο κήρυγμα και γενικότερα η μετατροπή του Καθολικού τελετουργικού σε Προτεσταντικό, συνέβαλαν καταλυτικά στην κατανόηση βιβλικών θεμάτων και την ενίσχυση της Προτεσταντικής συνείδησης.²³⁰ Επιπλέον, όσες γυναίκες εργάζονταν σε αριστοκρατικούς οίκους που υποστήριζαν τη νέα θεολογία, εκτίθονταν στις ευαγγελικές διδαχές μέσω οικιακών αναγνώσεων, ενώ πολλές φορές, σύμφωνα με αρκετές πηγές της περιόδου, λάμβαναν μέρος στη θρησκευτική κατήχηση, την οποία είχε αναλάβει η κυρία του σπιτιού.²³¹ Αυτή η πρόσβαση στο μέσο ή στο χώρο διάδοσης του Λόγου του Θεού κι αναπόφευκτα, στον προπαγανδιστικό Προτεσταντικό λόγο, προσέφερε τις δυνατότητες υπεράσπισης μιας εναλλακτικής θρησκευτικής πραγματικότητας, στην οποία μπορούσαν να προβάλλουν τη δική τους ερμηνεία επί των Γραφών και να αντιταχθούν στους διώκτες τους.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της τριαντάχρονης Alice Driver από το Suffolk, κόρης ενός αγρότη, η οποία άφησε παρακαταθήκη μια από τις πιο εκτενείς ομολογίες πίστης που κατέγραψε ο Foxe και που αναδεικνύει την αίσθηση της παντοδυναμίας εναντίον των αρχών, η οποία πήγαζε από τη γνώση του Ευαγγελίου και την πεποίθηση πως η πίστη της είναι η αληθινή. Μετά από ένα διάστημα παραμονής στη φυλακή του Melton, καθώς απουσίαζε επανειλημμένα από τη Θεία λειτουργία, οδηγήθηκε το 1558 στο Ipswich, όπου ανέλαβε να την εξετάσει ο γραμματέας της επισκοπής του Norfolk, Dr. Spencer, σχετικά με τη σωματική παρουσία του Χριστού στο μυστήριο της μετάληψης, την οποία αποκήρυττε επικαλούμενη τις Γραφές. Όμως, μόλις ένας ιερέας που βρισκόταν εκεί, πήρε το λόγο και της αντέταξε πως ο Θεός είναι παντοδύναμος και κάνει το λόγο του πράξη όταν λέει τούτο εστί το σώμα μου, προκάλεσε αμέσως την οργή της, την οποία έσπευσε να ξεθυμάνει παραθέτοντας βιβλικά χωρία κι εξαπολύοντας προσβολές επί της υποτιθέμενης μόρφωσης που είχαν τόσο ο ιερέας, όσο κι ο επισκοπικός γραμματέας:

«Ουδέποτε ο Θεός υποσχέθηκε πως θα μετατρέψει το ψωμί στο σώμα του, την ώρα που το προσέφερε στους μαθητές του. Πώς θα μπορούσε να συμβεί κάτι τέτοιο, και οι μαθητές του να τον τρώνε όλη τη νύχτα; Δεν ντρέπεστε να

²³⁰ Kenneth Charlton, "Women and Education", σ. 2

²³¹ Hannibal Hamlin, "Reading the Bible in Tudor England", σ. 5.

διδάσκετε στους ανθρώπους ότι ο Χριστός είχε δύο σώματα; Στο Ευαγγέλιο του Λουκά αναφέρεται πως πήρε τον άρτο, ευχαρίστησε τους μαθητές, τον έκοψε και τους τον μοίρασε λέγοντας ότι αυτό το σώμα σας δίνετε για να με θυμάστε, ενώ ο απόστολος Παύλος έλεγε να το κάνουμε αυτό εις μνήμην του Κυρίου. Δεν είστε ικανοί να στερήσετε το Πνεύμα του Θεού από εμένα, μια φτωχή γυναίκα. Υπήρξα κόρη ενός τίμιου, φτωχού πατέρα, δεν πήγα ποτέ στο πανεπιστήμιο, όπως εσείς, αλλά έσερνα το άροτρο μπροστά από τον πατέρα μου πολλές φορές και τώρα εδώ στέκομαι για να υπερασπιστώ την αλήθεια του Θεού και του σκοπού του Κυρίου μου Χριστού, που με τη χάρη του θα εναντιωθώ σε όλους εσάς, ώστε να διατηρήσω την αλήθεια, κι ακόμη κι αν είχα χίλιες ζωές, με τον ίδιο τρόπο θα τις ξόδευα».²³²

Μια εξίσου ενδιαφέρουσα περίπτωση, αλλά και μοναδική για τη δραστηριότητά της στις καταγραφές του Foxe, είναι αυτή της σαραντάχρονης Elizabeth Young, η οποία οδηγήθηκε πολλές φορές στη φυλακή, γιατί διακινούσε βιβλία από το Emden στο Λονδίνο, αλλά γλίτωνε την πυρά, επειδή οι αρχές ήθελαν να τη χρησιμοποιήσουν ως πληροφοριοδότη. Όμως, το 1558 οδηγήθηκε ενώπιον του Bonner και του βασιλικού επιτρόπου, Roger Cholmley, ώστε να εξεταστεί για αίρεση και να της επιβληθεί η ποινή. Κατά τη διάρκεια των ανακρίσεων τη ρώτησαν σχετικά με τις προσευχές προς τους νεκρούς, για τις οποίες σχολίασε πως κάνουν καλό στους ζωντανούς, παρά στους νεκρούς, ενώ για το δόγμα του καθαρτηρίου ανέφερε πως ουδέποτε συνάντησε κάτι τέτοιο στις Γραφές, παρά μόνο τον παράδεισο και την κόλαση.²³³ Επιπλέον, τέσσερις γυναίκες που καταδικάστηκαν ως αιρετικές τον Απρίλιο 1556 στην επισκοπή του Λονδίνου, υπερασπίστηκαν την Προτεσταντική θέση αναφορικά με τα μυστήρια της Εκκλησίας, δηλώνοντας πως αναγνώριζαν μόνο αυτά του γάμου, της βάφτισης και της θείας Ευχαριστίας. Εντύπωση επίσης, προκαλεί το γεγονός πως στην ομολογία τους αποκήρυξαν την επανένωση με την επισκοπή της Ρώμης, αλλά και με οποιαδήποτε άλλη Εκκλησία λειτουργούσε αντίθετα με τα όσα πίστευαν, σχολιάζοντας πως ούτε η λειτουργία, ούτε ο όρθρος, ούτε ο εσπερινός ή η μετάληψη τελούνταν σύμφωνα με το λόγο του Θεού.²³⁴

²³² Ό.π., σ. 974-975.

²³³ Ό.π., σ. 982-983.

²³⁴ Από τις τέσσερις γυναίκες που καταδικάστηκαν ως αιρετικές, μόνο μία δεν κάηκε στην πυρά, καθώς κατέληξε πρωτύτερα στη φυλακή. Ό.π., σ. 919.

Γενικότερα, οι περισσότερες ομολογίες των γυναικών που εξετάστηκαν για αίρεση κατά τις μαριανές διώξεις εμφανίζουν τρία κοινά σημεία ως προς το περιεχόμενό τους, τα οποία απορρέουν από τη διαδικασία της εξέτασης που προσομοιάζει εκείνη της δεκαετίας του 1540, όπως τη γνωρίσαμε μέσα από τη δίκη της Anne Askew. Η αποκήρυξη της σωματικής παρουσίας του Χριστού στη θεία Ευχαριστία, η απάρνηση του μυστηρίου της μετάνοιας κι ο αναθεματισμός του Καθολικού τελετουργικού ως ειδωλολατρικού, μαζί με την εξουσία του πάπα, συνιστούν τις τρεις κοινές θέσεις που συγκροτούν την Προτεσταντική συνείδηση των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων στα μέσα του 16^{ου} αιώνα. Επί προσθέτως, σχεδόν όλες οι γυναίκες που διώχθηκαν από τις μαριανές αρχές, απουσίαζαν από τις εκκλησιαστικές λειτουργίες, καθιστώντας αυτή την πρακτική ως μία από τις συνηθέστερες μορφές αντίδρασης στο επίσημο δόγμα, η οποία ακολουθεί ταυτόχρονα τις προτροπές των Μεταρρυθμιστών θεολόγων.

Η Isabel Foster και η Joan Lashford, (γνωστή κι ως Wane), κάηκαν στην πυρά του Smithfield στο Λονδίνο, στις 27 Γενάρη 1556, μαζί με άλλους πέντε, οι οποίοι καθοδηγούταν από τον ιερέα Thomas Whittle και τον αριστοκράτη Bartlet Green, και πιθανότατα συνιστούσαν ένα υπόγειο εκκλησίασμα.²³⁵ Όταν ο επίσκοπος του Λονδίνου, Edmund Bonner, εξέτασε τις απόψεις τους, όλοι τους αποδέχθηκαν τις κατηγορίες αποκήρυξης της μετουσίωσης και της θυσίας του Χριστού κατά τη θεία Ευχαριστία, ομολογώντας τες ο καθένας ξεχωριστά. Η Isabel Foster, θέλησε ωστόσο να προσθέσει στην ομολογία της πως ήταν κατά τη βασιλεία του Εδουάρδου ΣΤ' που άκουσε να κηρύττεται το ευαγγέλιο στους απλούς ανθρώπους και είδε την αλήθεια, ενώ παραδέχθηκε πως από τότε που αναρρήθηκε στο θρόνο η βασίλισσα Μαρία, δεν παρευρέθηκε σε καμία λειτουργία, ούτε κοινωνήσε, διότι δεν αναγνώριζε ένα μυστήριο, όπου ο άρτος είναι το σώμα κι ο οίνος το αίμα του Χριστού. Με παρόμοιο τρόπο, ομολόγησε και η Joan Lashford, η οποία μάλιστα δήλωσε πως από την ηλικία των 11 ετών είχε αποκηρύξει τη θυσία του Χριστού κατά τη Μετάληψη, μαζί με την

²³⁵ John Foxe, *Acts and Monuments*, σ. 889. Γενικά, τα ίχνη των περισσότερων παρασυναγωγών είναι δύσκολο να εντοπιστούν, καθώς πολλές από αυτές μπορεί να λειτουργούσαν εντός των οίκων και σε μέρη απομακρυσμένα, ώστε να μην κινούν τις υποψίες των αρχών. Μόνο ο Foxe παραθέτει λεπτομέρειες για ορισμένες, όπως αυτή κοντά στο Islington, η οποία τον Μάιο 1558 αριθμούσε 40 μέλη, ανάμεσα στα οποία υπήρχαν και γυναίκες. J. W. Martin, "The Protestant Underground Congregations of Mary's Reign", *Journal of Ecclesiastical History*, Vol. 35, No. 4 (Oct., 1984), σ. 519-538, σ. 524-525.

εξουσία της Ρώμης, διότι εναντιωνόταν στην αληθινή εκκλησία του Χριστού και την αληθινή πίστη.²³⁶

Στις 31 Γενάρη 1556, η Agnes Snoth, η Jane Catmer, η Jane Sole και η Anne Allbright, (γνωστή κι ως Champnes), εξεταζόμενες στην επισκοπή του Canterbury, θανατώθηκαν κατόπιν δια της πυράς, επειδή αποκήρυτταν το μυστήριο της μετάληψης, το οποίο θεωρούσαν πως τελούταν με τη βοήθεια ειδώλων, ενώ αναφορικά με το μυστήριο της εξομολόγησης, επικαλούταν την ασυμφωνία του με το Λόγο του Θεού.²³⁷ Η Anne Allbright μάλιστα, όταν ρωτήθηκε σχετικά με την εξομολόγηση, παρουσιάστηκε πιο επιθετική απέναντι στους εξεταστές της, δηλώνοντας το εξής: «Εσείς οι ιερείς είστε παιδιά της πτώσης, και δεν μπορείτε να κάνετε καλό με την εξομολόγηση»,²³⁸ υπονοώντας πως μόνο ο Θεός μπορεί να δίνει συγχώρεση, διότι κανείς δεν είναι λιγότερο αμαρτωλός από κανέναν, ανεξαρτήτως ιδιότητας. Επίσης, η Anger Potten και η Joan Trunchfield, για την οποία ο Foxe αναφέρει πως ήταν σύζυγος ενός υποδηματοποιού, κήκηκαν στην πυρά, τον Οκτώβρη του 1555, στο Ipswich, επειδή πίστευαν πως ο Χριστός δεν επιστρέφει στη γη την ώρα της μετάληψης, αφού σύμφωνα με τις Γραφές, βρίσκεται στον παράδεισο, καθήμενος εκ δεξιών του πατρός.²³⁹ Παρομοίως, η Margery Austoo οδηγήθηκε μαζί με το σύζυγό της στην πυρά, στις 17 Σεπτέμβρη 1557, στο Islington του Λονδίνου, διότι αρνιόταν να παραστεί σε μια λειτουργία που τελούνταν ειδωλολατρικά, ενώ σχολίασε γενικότερα για τη θρησκεία της Αγγλίας, πως είναι λανθασμένη κι εναντιώνεται στο λόγο του Θεού.²⁴⁰

Η επιμονή ορισμένων γυναικών στη διατήρηση των Προτεσταντικών τους πεποιθήσεων, υπερέβαινε ακόμη και την αγάπη για το σύζυγο ή τα παιδιά τους. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις της Joyce Lewis και της Alice Blenden, που καταδόθηκαν στις αρχές από τους συζύγους τους, επειδή αρνούνταν να τους ακολουθήσουν στην εκκλησία και να παρακολουθήσουν τη λειτουργία.²⁴¹ Ακόμη πιο ενδεικτική είναι η περίπτωση της Jane Dangerfield, μητέρας 10 παιδιών, η οποία οδηγήθηκε στη φυλακή, ύστερα από κατηγορίες των γειτόνων της, μαζί με το σύζυγό της William και το μόλις 40 ημερών βρέφος της, για να μπορεί προφανώς να το

²³⁶ John Foxe, *Acts and Monuments*, σ. 889-890.

²³⁷ Ό.π., σ. 893-894.

²³⁸ Ό.π., σ. 894.

²³⁹ Ό.π., σ. 909.

²⁴⁰ Ό.π., σ. 960.

²⁴¹ Ό.π., σ. 945-946, 958-959.

θηλάζει.²⁴² Πρώτος εξετάσθηκε ο William κι αφού ανακάλεσε κατά τη διάρκεια της εξέτασης, συμφώνησε με τον επίσκοπο να λάβει και την ανάκληση της γυναίκας του, δίχως να υπολογίσει πως εκείνη ήταν ήδη αποφασισμένη να μην προδώσει την πίστη της για χάρη των παιδιών της, γι' αυτό κι όταν την ενημέρωσε τα όσα είχε συμφωνήσει, έλαβε την εξής απάντηση: «Αλίμονο! Έτσι θα συνεχίσουμε από εδώ και πέρα, με το Σατανά να έχει κερδίσει; Τί σου συνέβη και αθέτησες τον όρκο που έδωσες στο Χριστό τη στιγμή που βαφτίστηκες;»²⁴³

Οι γυναίκες που επέλεξαν να κρατήσουν αυτή τη στάση απέναντι στη θρησκευτική πολιτική της Μαρίας, γνώριζαν πολύ καλά το τίμημα που καλούνταν να πληρώσουν. Όμως, η αίσθηση της πραγμάτωσης ενός ιερού σκοπού που προκαλούσε η διαδικασία των διώξεων και η ιερότητα με την οποία περιβαλλόταν ένας μαρτυρικός θάνατος για το Θεό, όπως εκείνος της Anne Askew, έδωσαν σε αυτές τις γυναίκες τη δυνατότητα να αισθάνονται εκλεκτές του Θεού και φορείς του Αγίου Πνεύματος.²⁴⁴ Οι απαντήσεις της Agnes Stanley απέναντι στους εξεταστές που απειλούσαν να την κάψουν, αναδεικνύουν αυτήν την «ψυχική έπαρση» που προκαλούσε ο επικείμενος ένθεος θάνατος, καθώς δήλωνε ότι προτιμούσε να καεί κάθε τρίχα από το κεφάλι της, παρά να αποκηρύξει την πίστη της κι ακριβώς όπως οι αληθινοί μάρτυρες του Θεού, έτσι κι εκείνη δε θα την εγκατέλειπε ποτέ.²⁴⁵ Με την ίδια λογική αντιμετώπισε και η Rose Allen τον ιερέα του Colchester, Thomas Tye, που βρέθηκε στο σπίτι των γονιών της για να τους απειλήσει πως θα τους οδηγούσε στη φυλακή, εάν συνέχιζαν να απουσιάζουν από την εκκλησία.²⁴⁶ Όταν λοιπόν τη συμβούλεψε να πείσει τους γονείς της να γίνουν καλοί Καθολικοί, εκείνη του είπε: «κύριε, το Άγιο Πνεύμα είναι αυτό που τους καθοδηγεί κι ελπίζω να τους βοηθήσει να μην υποφέρουν», και μόλις εκείνος την απείλησε πως θα την κάψει, παίρνοντας στα χέρια του ένα αναμμένο κερί, του αποκρίθηκε να ξεκινήσει είτε από τα πόδια, είτε από το κεφάλι.²⁴⁷

Οι γυναίκες που αναφέρθηκαν παραπάνω, υπηρετούσαν προσηλωμένα έναν ανώτερο σκοπό που θα εκπληρωνόταν μόνον όταν το Προτεσταντικό εκκλησίασμα

²⁴² Το μαριανό σύστημα διώξεων, πέρα από τους βασιλικούς επιτρόπους, ειρηνοδίκες κι επισκόπους, βασίστηκε στην καλή θέληση των γειτόνων να καταδίδουν τυχόν αποκλίνουσες συμπεριφορές συνενοριτών τους. Gina Alexander, "Bonner and the Marian persecutions", σ. 167. Οι αναφορές αιρετικών ή εν γένει παραβατών από γείτονες ήταν σύνηθες φαινόμενο σε περιόδους διώξεων που συχνά συνδεόταν με προσωπικές διαφορές. Doreen Rosman, *From Catholic to Protestant*, σ. 33.

²⁴³ John Foxe, *Acts and Monuments*, σ. 930.

²⁴⁴ Ellen Macek, "The Emergence of a Feminine Spirituality", υπ. 26, σ. 68.

²⁴⁵ John Foxe, *Acts and Monuments*, σ. 941.

²⁴⁶ Ό.π., σ. 954-955.

²⁴⁷ Ό.π., σ. 956.

θα λειτουργούσε και πάλι με ασφάλεια. Δε χωρά αμφιβολία, πως το μεγαλύτερο βάρος αυτού του έργου επωμίστηκαν οι γυναίκες της δεύτερης κατηγορίας που ανήκαν, κυρίως, στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, οι οποίες, καθώς δε διέθεταν τις γνωριμίες ή τα μέσα να μεταναστεύσουν σε κάποια ασφαλή πόλη της Ευρώπης, ανήγαν σε αυτοσκοπό την υπεράσπιση της πίστης τους, ώστε να εξασφαλίσουν με κάθε τρόπο τη διατήρησή της. Ωστόσο, η θέση τους στην κοινωνική πυραμίδα δε συνεπαγόταν αυτομάτως την καταδίκη τους, ούτε απέκλειε μια διαφορετική από το θάνατο επιλογή. Μία σημαντική μερίδα Προτεσταντών, ανάμεσά τους κι αρκετά μέλη της αριστοκρατίας και κατοπινά μέλη του Συμβουλίου της Ελισάβετ, επέλεξε να συμμορφωθεί με το Καθολικό δόγμα, υιοθετώντας την πρακτική του νικοδημιτισμού, ώστε να εξασφαλισθεί πρωτίστως η επιβίωσή της.²⁴⁸ Επίσης, σύμφωνα με εκκλησιαστικά αρχεία, η πλειοψηφία των εναγόμενων για αίρεση αρνήθηκε τις κατηγορίες κι επιχείρησε με κάθε τρόπο να αποδείξει την αθωότητά της, παρουσιάζοντας άλλοτε μάρτυρες στο δικαστήριο ή ανακαλώντας κι αποδεικνύοντας την παρουσία της στην εκκλησία με το πιστοποιητικό που λάμβανε από τον ιερέα, για να επιβιώσει των διώξεων.²⁴⁹

Ακριβώς λοιπόν επειδή η θυσία αυτών των γυναικών συνιστούσε μία πράξη ελεύθερης επιλογής, τις καθιστά ξεχωριστές στο αφήγημα της επικράτησης του Προτεσταντισμού στο αγγλικό βασίλειο, όπως και στην εκκλησιαστική ιστορία του John Foxe, με την οποία έχτισε μια μαρτυρική παράδοση του αληθινού εκκλησιάσματος επί της γης. Το ακραίο πολιτικό μέτρο των διώξεων της κυβέρνησης της Μαρίας, παρότι ήταν γνώριμο για την κοινή γνώμη, χρησιμοποιήθηκε από τους Προτεστάντες συγγραφείς ως εργαλείο εξοβελισμού της παπικής εξουσίας από την κοινότητα των ευσεβών Άγγλων, οι οποίοι ήδη με κείμενά τους από την εξορία υπηρετούσαν αυτήν την πολεμική ρητορική.²⁵⁰ Αντίθετα από τον αρχικό τους σκοπό, οι διώξεις αναζωπύρωσαν το αντι-παπικό αίσθημα κι επιβάρυναν το κακό κλίμα που επικρατούσε στο εσωτερικό μετά τις επιδημίες των ετών 1557-1559, αλλά κι από την απώλεια του Calais στις αρχές του 1558, εξαιτίας της απόφασης της Μαρίας να

²⁴⁸ Ο William Cecil κι ο Matthew Parker, που αργότερα υπηρέτησαν στο Βασιλικό Συμβούλιο της Ελισάβετ, επιβίωσαν πολιτικά χάρη στην πρακτική του νικοδημιτισμού. Karl Gunther, *Reformation Unbound*, σ. 99.

²⁴⁹ Gina Alexander, "Bonner and the marian persecutions", σ. 169.

²⁵⁰ Robert Tittler & Judith M. Richards, *The Reign of Mary I*, σ. 40-41. Ο Knox για παράδειγμα εναντιώθηκε στη Μαρία με το *The First Blast of the Trumpet against the Monstrous Regiment of Women* (1558) κι ο William Turner με το *The hunting of The Romish Wolf* (1555). Derek Wilson, *History of the English Reformation*, σ. 338.

βοηθήσει τους Ισπανούς και το σύζυγό της Φίλιππο, που μαχόταν ενάντια στους Γάλλους και τον πάπα Παύλο Δ'.²⁵¹

Λίγο πριν το τέλος της βασιλείας της Μαρίας, ο Προτεσταντισμός, παρόλο που παρέμενε θρησκεία των λίγων, άρχισε να ταυτίζεται με το εθνικό συμφέρον κι ο Καθολικισμός να θεωρείται η απειλητική δύναμη κατά του αναδυόμενου έθνους.²⁵² Με την κατάσταση της υγείας της να χειροτερεύει από το καλοκαίρι του 1558, τα μέλη του ευαγγελικού κινήματος ήλπιζαν να τερματιστούν σύντομα τα βάσανά τους και να εδραιώσουν ξανά το εκκλησίασμά τους μέσω της επόμενης διαδόχου του αγγλικού θρόνου, για την οποία ήταν βέβαιοι για τις Προτεσταντικές της πεποιθήσεις, αφού και η ίδια αντιμετώπισε το μισαλλόδοξο μένος της αδερφής της.²⁵³ Καθώς η Μαρία δεν είχε καταφέρει να εξασφαλίσει έναν ομόθρησκο διάδοχο, ούτε να νομιμοποιήσει ως νόθα την Ελισάβετ, δεν είχε άλλη επιλογή από το να την αφήσει να τη διαδεχθεί, μένοντας στην ιστορία από τις πένες των Προτεσταντών, ως η «ματωμένη Βασίλισσα» που με τη πολιτική της έκαψε 300 ανθρώπους στην πυρά.²⁵⁴

²⁵¹ Diarmaid MacCulloch, *The Later Reformation in England*, σ. 26 και Arthur Dickens, *The English Reformation*, σ. 280. Κι ο ίδιος ο Φίλιππος, μετά την αποτυχημένη πολεμική εκστρατεία εναντίον των Γάλλων, αποφάσισε να κόψει τους δεσμούς του με την Αγγλία. David Loades, *Tudor Queens of England*, σ. 203-205.

²⁵² Patrick Collinson, *The Birthbangs of Protestant England*, σ. 11.

²⁵³ Susan Doran, "The Queen", στο Susan Doran & Jones Norman, (επιμ.), *The Elizabethan World*, Routledge, Λονδίνο, 2010, σ. 38. Στις αρχές του 1554, η Ελισάβετ βρέθηκε φυλακισμένη στον Πύργο του Λονδίνου, όταν τα μέλη του Βασιλικού Συμβουλίου είχαν ενημερωθεί για τη συνομιλία του Wyatt και την κατηγορήσαν για τη συμμετοχή της. Μπορεί ο Wyatt να εξασφάλισε την απελευθέρωσή της, δηλώνοντας ότι η πριγκίπισσα δε γνώριζε τίποτα, ωστόσο η Ελισάβετ έζησε τα υπόλοιπα χρόνια έγκλειστη στο Woodstock υπό την αυστηρή επιτήρηση του Henry Bedingfield, ο οποίος ανέφερε κάθε της κίνηση στη βασίλισσα. Carol Levin, *The Reign of Elizabeth I*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη, 2002, σ. 11. Το χρονικό της φυλάκισής της καταγράφηκε από τον Foxe και συμπεριλήφθηκε στην πρώτη αγγλική έκδοση του *Acts and Monuments*, το 1563. Thomas Freeman, "As True a Subject Being Prisoner": John Foxe's Notes on the Imprisonment of Princess Elizabeth, 1554-5", *The English Historical Review*, Vol. 117, No. 470 (Feb., 2002), σ. 104-116, σ. 114-115.

²⁵⁴ Diarmaid MacCulloch, *The Reformation*, σ. 293. Η Μαρία πίστευε σε μεγάλο βαθμό πως η Ελισάβετ δεν ήταν παιδί του Ερρίκου με την Anne Boleyn, αλλά κάποιου εραστή της, δίχως όμως να στηρίζει επαρκώς αυτή της τη σκέψη. David Loades, *Tudor Queens of England*, σ. 203-205.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η ολοκλήρωση της Μεταρρύθμισης από την Ελισάβετ Α' και το θρησκευτικό διάταγμα του 1559

Όταν στις 17 Νοέμβρη 1558, η Ελισάβετ αναρρήθηκε στον αγγλικό θρόνο, σηματοδοτήθηκε επίσημα το τέλος της τυραννικής βασιλείας της Μαρίας και η επιστροφή στην αληθινή θρησκεία. Το Προτεσταντικό υπόβαθρο της νέας βασίλισσας, που είχε διαμορφωθεί σημαντικά στην αυλή της Παπ πλάι σε δασκάλους υποστηρικτές της νέας θεολογίας, καθρεφτιζόταν σε μεταφραστικές κι αναγνωστικές της ασχολίες, οι οποίες, ακόμη κι αν δεν αποτελούσαν προσωπική της επιλογή, έφεραν πολιτική αξία και είχαν προωθηθεί ως τέτοιες ανάμεσα στα αριστοκρατικά μέλη του ευαγγελικού κινήματος. Οι μεταφράσεις του ποιήματος της Μαργαρίτας d'Angoulême, *Le miroir de l'âme pécheresse*, του κηρύγματος *De Christo sermo* του Bernardo Ochino και του πρώτου κεφαλαίου του *Institution of the Christian Religion* του Καλβίνου που πραγματοποίησε τα έτη 1544-1549, περιέκλειαν αρχές της Προτεσταντικής θεολογίας και δεν άφηναν περιθώρια συγκρότησης μιας διαφορετικής θεώρησης των θρησκευτικών πεποιθήσεων της βασίλισσας.²⁵⁵

Το πλήρωμα του χρόνου είχε φτάσει για την εδραίωση του Προτεσταντισμού και προς αυτή την κατεύθυνση έδειχνε να κινείται και ίδια η Ελισάβετ, που σε μία από τις πρώτες της προσευχές στην αρχή της βασιλείας της, επικαλούνταν τις βιβλικές φιγούρες της Εσθήρ, της Δεββώρας και της Ιουδήθ, ζητώντας τους να τη βοηθήσουν να ελευθερώσει το λαό της από τα χέρια των εχθρών.²⁵⁶ Βέβαια, γνώριζε πολύ καλά

²⁵⁵ Patrick Collinson, *Elizabethans*, Cambridge University Press, Λονδίνο, 2003, σ. 94-98. Τον Απρίλιο 1548, ο Bale επιμελήθηκε το μεταφρασμένο ποίημα της Ελισάβετ, «Glasse of a man's soul», ώστε να αναδεικνύει τα Προτεσταντικά του στοιχεία και το δημοσίευσε με τον τίτλο *A Godly Medytacyon of the Christen Sowle*. Το πρωτότυπο κείμενο του Καλβίνου ίσως να ανήκε στο δάσκαλο των γαλλικών της Jean Belmaine, ο οποίος διέφυγε τις διώξεις των γαλλικών αρχών μετά το Διάταγμα του Fontainebleau κι επέβλεπε τις μεταφράσεις της εκείνη την περίοδο, ενώ το κήρυγμα του Ochino να δόθηκε από τον ίδιο στην Ελισάβετ, καθώς βρισκόταν εξόριστος στην Αγγλία. Roger Ellis, "The Juvenile Translations of Elizabeth Tudor", *Translation and Literature*, Vol. 18, No. 2 (Aut., 2009), σ. 157-180, σ. 159, 161, 163. Το έργο της Μαργαρίτας, το οποίο παρουσίαζε την ανακούφιση που νιώθει η ψυχή με το θάνατο, λογοκρίθηκε από τη Σορβόνη το 1532, διότι αποκήρυττε την ευεργετική αξία των καλών πράξεων κι αναδείκνυε την πίστη ως το μοναδικό μέσο εξασφάλισης της σωτηρίας. Diane Watt, *Women Prophets*, σ. 88.

²⁵⁶ Malcolm B. Yarnell III, *Royal Priesthood in the English Reformation*, σ. 252-253 και Judith M. Richards, "“To Promote a Woman to Bear Rule”: Talking of queens in Mid-Tudor England", *The Sixteenth Century Journal*, Vol. 28, No. 1 (Spring, 1997), σ. 101-121, σ. 118. Αρκετοί Προτεστάντες κατά τη διάρκεια του 16^{ου} αιώνα, ανήγαν τις φιγούρες της Εσθήρ, της Δεββώρας και της Ιουδήθ σε πρότυπα γυναικείας αρετής, δικαιοσύνης και υπακοής στο Θεό. Michele Osherow, "Early Modern Readings of Esther", στο Carol Levin, & R.O Bucholz, (επιμ.), *Queens & Power in Medieval and Early Modern England*, University of Nebraska Press, Lincoln & Λονδίνο, 2009, σ. 151.

ότι εχθρός του βασιλείου δεν ήταν μόνο η Καθολική Εκκλησία, που παράσερνε τους πιστούς στα χέρια του Αντίχριστου, αλλά και το Καθολικό βασίλειο της Γαλλίας, το οποίο ανέμενε τις κατάλληλες πολιτικές συνθήκες, ώστε να επέμβει στρατιωτικά εκ των βόρειων αγγλικών συνόρων, σε μία πιθανή ολοκληρωτική επικράτηση του Προτεσταντισμού, η οποία θα επιτυγχανόταν με τη συμβολή των Λουθηρανών πριγκίπων.²⁵⁷

Εντούτοις, πριν ακόμη την ενθρόνισή της, προέβη σε κινήσεις ενδεικτικές της κατεύθυνσης που θα λάμβανε η θρησκευτική της πολιτική, διορίζοντας ως ανώτατο βασιλικό γραμματέα τον William Cecil και μετριοπαθή αναφορικά με τη θρησκεία, μέλη του Βασιλικού Συμβουλίου.²⁵⁸ Επιπλέον, ένα περιστατικό ανήμερα των Χριστουγέννων προμήνυε επίσης το θεολογικό υπόβαθρο της θρησκευτικής πολιτικής που θα εφαρμόζε κατά την πρώτη σύσταση του Κοινοβουλίου ένα μήνα αργότερα. Την ώρα λοιπόν που ο επίσκοπος Oglethorpe τελούσε το μυστήριο της θείας Ευχαριστίας στο βασιλικό παρεκκλήσι, η Ελισάβετ έφυγε ενοχλημένη, διότι παράκουσε την εντολή της να μην ανυψώσει την ιερή όστια, σύμφωνα με το Καθολικό τελετουργικό, ενώ μέχρι την πρωτοχρονιά του 1559, είχε διατάξει τη χρήση της αγγλικής γλώσσας στη λειτουργία, μέχρις ότου το κοινοβούλιο αποφανθεί το νέο τελετουργικό της αγγλικής Εκκλησίας.²⁵⁹

Έτσι, την ημέρα της ενθρόνισής της στις 15 Ιανουαρίου 1559 στο αβαείο του Westminster, η θεία Ευχαριστία τελέστηκε στα αγγλικά, η όστια δεν ανυψώθηκε από τον ιερέα για να την προσκυνήσει το εκκλησίασμα και η βασίλισσα ορκίστηκε να κυβερνά «σύμφωνα με τους νόμους του Θεού και του αληθινού Λόγου του Ευαγγελίου».²⁶⁰ Στο μεταξύ, την προηγούμενη ημέρα, τα μηνύματα που διαδίδονταν κατά την παρέλαση για τα μελλοντικά σχέδια της κυβέρνησης ήταν εξίσου ενθαρρυντικά για την Προτεσταντική Μεταρρύθμιση, τα οποία έσπευσε να

²⁵⁷ Carol Levin, *The Reign of Elizabeth I*, σ. 41. Η ειρήνη του Cateau Cambresis (Απρίλιος 1559) ανάμεσα στο Γάλλο και τον Ισπανό βασιλιά, προκάλεσε στους Λουθηρανούς πρίγκιπες ανησυχίες για μια πιθανή ένωση των Καθολικών δυνάμεων που θα τερμάτιζε την εξάπλωση του Προτεσταντισμού. Diarmaid MacCulloch, *The Reformation*, σ. 294-295.

²⁵⁸ Diarmaid MacCulloch, *The Later Reformation*, σ. 27-28. Τα μέλη που επάνδρωσαν το Βασιλικό Συμβούλιο της Ελισάβετ ήταν κυρίως μετριοπαθείς Προτεστάντες, ενώ από τους 11 συμβούλους της Μαρίας Α' που κράτησαν τις θέσεις τους, οι 9 είχαν υπηρέτησει και τον Εδουάρδο ΣΤ', υποδεικνύοντας πως ο Καθολικισμός τους δε θα στεκόταν εμπόδιο στις επιθυμίες της βασίλισσας. Susan Doran, "The Queen", σ. 38.

²⁵⁹ Susan Doran, *Elizabeth I and Religion, 1558-1603*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 1994, σ. 7.

²⁶⁰ Υπό τον όρκο αυτό, που ήταν δημιουργία του Cranmer, περιβλήθηκε βασιλιάς κι ο Εδουάρδος ΣΤ'. Susan Doran, "The Queen", σ. 39.

αποτυπώσει ο Richard Mulcaster στη φυλλάδα του *The passage of our most dread sovereign Lady Queen Elizabeth through the City of London to Westminster the Day before her Coronation*, περιγράφοντας την ένθερμη υποδοχή της νέας μονάρχη από τον αγγλικό λαό, ώστε να υπερασπιστεί τη δημόσια εικόνα της και το δικαίωμα της εξουσίας της, που εκπορευόταν από το Θεό.²⁶¹

Οι συζητήσεις στο Κοινοβούλιο για τη νέα θρησκευτική νομοθεσία ξεκίνησαν τον Γενάρη κι ολοκληρώθηκαν στις αρχές του Μαΐου, ύστερα από μια διακοπή το Μάρτιο για τον εορτασμό του Πάσχα. Η «Πράξη Ανώτατης Κυριαρχίας», με την οποία αποκαθίστατο η πνευματική εξουσία στα χέρια του Άγγλου μονάρχη, εγκρίθηκε τελικά τροποποιημένη σε ένα σημείο από εκείνη του 1534, εξαιτίας μιας διαμάχης που ξέσπασε από μια μερίδα ζηλωτών Προτεσταντών και Καθολικών για την ορθότητα του να θεωρείται Κεφαλή της Εκκλησίας μια γυναίκα, χρίζοντας έτσι την Ελισάβετ ως «Ανώτατη Κυβερνήτη της Εκκλησίας της Αγγλίας».²⁶² Όσοι πλέον αρνούσαν να δώσουν τον όρκο στη μονάρχη και κατείχαν κάποιο δημόσιο ή εκκλησιαστικό αξίωμα, απομακρύνονταν άμεσα. Επιπλέον, κατά την ίδια κοινοβουλευτική συνεδρίαση ορίστηκε επισήμως το δόγμα της αγγλικής Εκκλησίας μέσω της «Πράξης Ομοιογένειας», εδραιώνοντας τον Προτεσταντισμό κι ολοκληρώνοντας τη Μεταρρύθμιση της Εκκλησίας, αφού παρά τις προσπάθειες ριζοσπαστικοποίησης της τα επόμενα έτη από τους μαριανούς εξόριστους που είχαν επιστρέψει, δεν υπέστη καμία αλλαγή.²⁶³

²⁶¹ John N. King, "The Godly Woman in Elizabethan iconography", *Renaissance Quarterly*, Vol. 38, No. 1 (Spring, 1985), σ. 41-84, σ. 59. Στη φυλλάδα που δημοσιεύθηκε 9 ημέρες μετά την παρέλαση, ο Mulcaster διαβεβαίωνε το λαό πως η νέα βασίλισσα είναι άξια διάδοχος του πατέρα της και θα τον υπηρετεί σωστά. Judith M. Richards, *Elizabeth I*, σ. 44-45 και Ilona Bell, *Elizabeth I: The Voice of a Monarch*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη, 2010, σ. 41-42.

²⁶² "An Act restoring to the Crown the ancient jurisdiction over the state ecclesiastical and spiritual, and abolishing all foreign power repugnant to the same", (1559: 1 Eliz. I, c. 1). Ο αρχιεπίσκοπος της Υόρκης Nicholas Heath, προέβη σε δηλώσεις που αντηχούσαν το έργο του Κνοχ, καθώς σχολίαζε πως μια γυναίκα δεν προικίστηκε από το Θεό, σύμφωνα με το λόγο του, να φροντίζει το ποίμνιο, ούτε να κηρύττει, ούτε να τελεί το μυστήριο ή να αποκαλείται απόστολος, ευαγγελιστής, βοσκός, ούτε θεολόγος ή κήρυκας κι έτσι δεν μπορεί να καταστεί Κεφαλή της μαχόμενης Εκκλησίας του Χριστού ή οτιδήποτε άλλο. Carol Levin, *The Reign of Elizabeth I*, σ. 24. Η «Πράξη της Ανώτατης Κυριαρχίας» εγκρίθηκε σχετικά εύκολα από τη Βουλή των Κοινοτήτων, ενώ πέρασε με την απουσία των επισκόπων White του Winchester κι του Watson στο Lincoln, από τη Βουλή των Λόρδων, με την οποία κάμφθηκε η αντίσταση των συντηρητικών. Susan Doran, *Elizabeth I and Religion*, σ. 12 και Arthur Dickens, *The English Reformation*, σ. 298-301.

²⁶³ "An Act for the uniformity of common prayer and divine service in the Church, and the administration of the sacraments", (1559: 1 Eliz. I, c. 2). Η «Πράξη» αυτή δυσaráεστησε αρκετά μέλη της Βουλής των Κοινοτήτων, αλλά έκαμπε ως ένα βαθμό την αντίσταση των Καθολικών Λόρδων. Carol Levin, *The Reign of Elizabeth I*, σ. 23 και Roger Bowers, "The Chapel Royal", σ. 335-336. Patrick Collinson, *The Elizabethan Puritan Movement*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη, 1967, σ. 36, 47. Το 1563, η Σύνοδος του Canterbury κωδικοποίησε το αγγλικό δόγμα σε 39 «Άρθρα Πίστεως»,

Με την παραπάνω Πράξη, επαναφερόταν στην ουσία το τυπικό τελετουργικό και η μορφή λατρείας που προβλεπόταν στο «Προσευχητάρι» του 1552, λαμβάνοντας υπόψη και το τελετουργικό που αναγραφόταν σε εκείνο του 1549. Η ώσμωση αυτή προκάλεσε μια αμφισημία σχετικά με το ζήτημα της σωματικής παρουσίας του Χριστού την ώρα της μετάληψης, την οποία ο Diarmaid MacCulloch χαρακτηρίζει ως «επικοινωνιακό τέχνασμα», καθώς τα λόγια του ιερέα την υπονοούσαν, αλλά με τέτοιο τρόπο, ώστε να στέκεται στην Προτεσταντική θεολογία και να υπενθυμίζει τη θυσία του Χριστού στο σταυρό.²⁶⁴ Επί προσθέτως, κατόπιν δικής της απόφασης, εξέδωσε το καλοκαίρι του ίδιου έτους βασιλικά διατάγματα, στα οποία διαφαίνονται ως ένα βαθμό οι προσωπικές της απόψεις, που επιβλήθηκαν εκείνων των ζηλωτών Προτεσταντών της Βουλής των Κοινοτήτων, ενέκριναν τη χρήση των άμφιων του κλήρου, την επισκοπική οργάνωση, τα βιτρό και τις πολυφωνικές χορωδίες, αλλά πρόβλεπαν την ικανότητα σύναψης γάμου του κλήρου, την απομάκρυνση των εικόνων, του σταυρού και των κεριών επί της ξύλινης τράπεζας.²⁶⁵ Για την εφαρμογή των παραπάνω διαταγμάτων, διέταξε τη γνωστή μέθοδο επιτήρησης των ενοριών μέσω μιας ομάδας βασιλικών επιτρόπων, καθώς και την υποχρεωτική παρακολούθηση της λειτουργίας από τους ενορίτες, επιβάλλοντας πρόστιμα σε περίπτωση απουσίας τους.²⁶⁶

Γενικότερα κυριαρχεί μια διάσταση απόψεων της ιστορικής κοινότητας για ποιο από τα δύο προσευχητάρια επιθυμούσε η Ελισάβετ. Εντούτοις, παρά τη διαμάχη για τις θρησκευτικές της προτιμήσεις, αναγνωρίζεται ως μία εκ των βασικών αρχιτεκτόνων του θρησκευτικού διατάγματος του 1559, μαζί με τον William Cecil

μειώνοντας δηλαδή κατά τρία τα αντίστοιχα του Εδουάρδου, τα οποία επικύρωσε το Κοινοβούλιο το 1571. G.R Elton, *The Tudor Constitution*, σ. 398.

²⁶⁴ Το επικοινωνιακό τέχνασμα ήταν το εξής: «Το σώμα του Κυρίου Ιησού Χριστού, που δόθηκε για εμάς, δια να διατηρείται το σώμα και η ψυχή μας στην αιώνια ζωή» («Προσευχητάρι» 1549) ακολουθούταν από τη φράση: «λάβετε φάγετε τούτο εις μνήμην του Χριστού, που θυσιάστηκε για εσάς, και να τρέφετε με αυτόν τον καρδιά σας νιώθοντας ευγνωμοσύνη κι ευχαριστία» («Προσευχητάρι» 1552), επιτρέποντας στην ουσία Καθολικούς και Προτεστάντες να αντιλαμβάνονται ο κάθε ένας τις αρχές, στις οποίες πίστευαν. Diarmaid MacCulloch, *The Later Reformation in England*, σ. 30. Roger Bowers, "The Chapel Royal", σ. 323-324.

²⁶⁵ G.R Elton, *The Tudor Constitution*, σ. 398-399. Σύμφωνα με μαρτυρίες, η Ελισάβετ συνέχισε να χρησιμοποιεί το σταυρό και τα κεριά στο ιδιωτικό της παρεκκλήσι και να αποδοκιμάζει το γάμο κλήρου, εξοργίζοντας τους ζηλωτές Προτεστάντες που σύντομα θα πρόβαλαν την αντίστασή τους ενωμένοι υπό το πουριτανικό κίνημα. Judith M. Richards, *Elizabeth I*, σ. 53-54 και Patrick Collinson, *Elizabethans*, σ. 112-113. Η Ελισάβετ ζητούσε μάλιστα τη χορήγηση δωρεών για τη συντήρηση ή τη δημιουργία χορωδιών των καθεδρικών ναών της Αγγλίας. Roger Bowers, "The Chapel Royal", σ. 337-338. Diarmaid MacCulloch, *The Reformation and its Legacy*, σ. 212-213.

²⁶⁶ Ronald Hutton, "The local impact of the Tudor Reformation", σ. 133 και Judith M. Richards, *Elizabeth I*, σ. 48.

και τον Nicholas Bacon, οι οποίοι έκλιναν περισσότερο στη ζβιγγλιανή θεολογία, όπως και η πλειοψηφία της πρώτης γενιάς των ελισαβετιανών επισκόπων εν αντιθέσει με τους εξόριστους που ενστερνίστηκαν το όραμα του Καλβίνου και διαμόρφωσαν σταδιακά το πουριτανικό κίνημα.²⁶⁷ Η ενότητα των υπηκόων και η ειρήνη στο βασίλειο ήταν άλλωστε βασικές της προτεραιότητες και γνώριζε αρκετά καλά πως οι θρησκευτικές διακρίσεις που το διαχώριζαν, δεν μπορούσαν να εξαλειφθούν εν μία νυκτί, όπως ακριβώς επιχείρησε να καταφέρει η προκάτοχός της.²⁶⁸ Με μία συντηρητική προσέγγιση της Προτεσταντικής θεολογίας κι έναν πολιτικό ρεαλισμό που την οδηγούσε στην επιλογή μιας μέσης οδού (*via media*) ανάμεσα στη Ρώμη και στη Γενεύη, ώστε να εξασφαλίσει πρωτίστως την εδαφική ακεραιότητα του βασιλείου της, διαμόρφωσε μία υβριδική Προτεσταντική ταυτότητα, που αποκλήθηκε αγγλικανική.²⁶⁹

²⁶⁷ Malcolm B. Yarnell III, *Royal Priesthood in the English Reformation*, σ. 254 και Susan Doran, *Elizabeth I and Religion*, σ. 7-8. Ο Καλβινισμός περιορίστηκε στην Αγγλία εξαιτίας της καθυστερημένης άφιξής του, καθώς από το 1570 κι έπειτα άρχισε να παράγεται καλβινιστικό έντυπο υλικό, ώστε να διαδοθούν οι απόψεις του και σε συνδυασμό με την απουσία Καλβινιστών θεολόγων στις ελισαβετιανές επισκοπές, δεν κατάφερε να επηρεάσει σημαντικά το θρησκευτικό διάταγμα του 1559. Diarmaid MacCulloch, *The Later Reformation*, σ. 71.

²⁶⁸ Susan Doran, "The Queen", σ. 42.

²⁶⁹ Patrick Collinson, *Elizabethans*, σ. 108-110. Ο όρος «Αγγλικανικός» ή «Αγγλικανισμός» αποφεύχθηκε στην παρούσα εργασία καθότι υπογραμμίζει τη μοναδικότητα της θρησκευτικής ταυτότητας των Άγγλων, η οποία κατά την «χρυσή εποχή» της Ελισάβετ έλαβε ανώτερα «εθνικά» χαρακτηριστικά έναντι των υπόλοιπων Προτεσταντικών εκκλησιών της ευρωπαϊκής ηπείρου.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Είναι σχεδόν βέβαιο, πως η Αγγλία δε συνιστούσε μία Προτεσταντική χώρα, την επομένη της θέσπισης του θρησκευτικού διατάγματος της Ελισάβετ, το 1559. Η πλειοψηφία του αγγλικού πληθυσμού παρέμεινε συντηρητική έως το τέλος του 16^{ου} αιώνα, διακρινόμενη ωστόσο από μία βαθιά προσήλωση στο πρόσωπο του εκάστοτε μονάρχη, η οποία επέτρεπε ευκολότερα από οποιαδήποτε άλλη χώρα αυτή τη μετάβαση από τη μία θρησκεία στην άλλη, προσδίδοντας στην Αγγλική Μεταρρύθμιση τον πολιτικοποιημένο της χαρακτήρα.²⁷⁰ Όπως άλλωστε συναντήσαμε στο πρώτο κεφάλαιο, η νέα θεολογία, που καλούσε στην πραγματοποίηση μίας σειράς αλλαγών στο δόγμα και στη λατρεία της αγγλικής Εκκλησίας, διακινούνταν στους χώρους, όπου συγχρωτιζόταν η μορφωμένη ελίτ, η οποία αναλαμβάνοντας κάποιο εκκλησιαστικό ή πολιτικό αξίωμα είχε τη δυνατότητα να τη διαδώσει κι αν ήταν εφικτό, να την επιβάλλει.

Ακριβώς σε αυτή την ομάδα ανθρώπων ανήκε και Anne Boleyn, η οποία φανερά επηρεασμένη από τη διαμονή της στη Γαλλία και τη γνωριμία της με τους Γάλλους Μεταρρυθμιστές, έφερε ορισμένες αρχές της νέας θεολογίας πίσω στην Αγγλία. Εντούτοις η αιτία που καθίσταται ως μία από τις σημαντικότερες περιπτώσεις σε σχέση με την εκκίνηση της Μεταρρύθμισης ήταν ο τρόπος με τον οποίο χειρίστηκε το ενδιαφέρον του Ερρίκου Η', καθώς κατάφερε να εξασφαλίσει στον εαυτό της ένα πολιτικό αξίωμα, που έμελλε να αποκτήσει θρησκευτική βαρύτητα. Δεν είναι μόνο η ευθύνη που της αναλογεί ως μεμονωμένο πρόσωπο για την ολοκληρωτική ρήξη με την επισκοπή της Ρώμης, αλλά και η συμβολή της για το πολιτικό και θρησκευτικό μέλλον της Μεταρρύθμισης, καθώς αδυνατώντας να συμμετέχει ενεργά στις θρησκευτικές εξελίξεις που προκάλεσε το «Μεγάλο Ζήτημα» του βασιλιά, χρησιμοποίησε την κοινωνική της θέση για να προστατεύσει μία «στρατιά» ευαγγελικών σπουδαστών και να τη διορίσει σε καίριες θέσεις, από τις οποίες κρίνονταν οι διαδικασίες. Μερικοί από τους προστατευόμενους τους, με εξέχοντες τους Thomas Cranmer, Hugh Latimer και Nicholas Shaxton, συνέχισαν να δρουν και να επηρεάζουν τις θρησκευτικές εξελίξεις προς όφελος της Μεταρρύθμισης για τουλάχιστον δύο δεκαετίες.

²⁷⁰ Peter Marshall, "The Naming of Protestant England", σ. 87-88.

Η πρακτική της πατρωνίας και της παροχής προστασίας σε θεολόγους και συγγραφείς της περιόδου ήταν μία αριστοκρατική συνήθεια, την οποία εκμεταλλεύθηκαν πολλές γυναίκες για να προωθήσουν την Προτεσταντική θεολογία και να στηρίξουν το κίνημα. Στα τελευταία κεφάλαια, είδαμε την Catherine Willoughby, την Anne Seymour, τη Mary Fitzroy και τη Jane Wilkinson να επιδίδονται σε αυτήν την πρακτική, η οποία συνεχίστηκε και κατά τη διάρκεια της βασιλείας της Μαρίας, αλλά μέσα από έναν ξένο τόπο. Η οικονομική τους δυνατότητα μπορούσε να συνοδεύσει την επιθυμία τους να διατηρήσουν ζωντανό το Προτεσταντικό εκκλησίασμα, βοηθώντας τους φυλακισμένους ομόδοξους τους ή στηρίζοντας τις νέες ένθεες κοινότητες που είχαν ιδρυθεί από τους Άγγλους εξόριστους στις πόλεις της κεντρικής Ευρώπης.

Για τις γυναίκες, όμως των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων που ήθελαν να συνεχίσουν να πιστεύουν και να εκκλησιάζονται με τον τρόπο που άρμοζε στις πεποιθήσεις τους δεν ήταν το ίδιο. Φυσικά, δε διέφεραν από την περίπτωση της Anne Askew, η οποία έως εκείνη τη στιγμή, αποτελούσε μια ηρωική φιγούρα ανάμεσά τους, επειδή θυσιάστηκε για τα ίδια πιστεύω, κατορθώνοντας να αποτυπώσει το μαρτύριο της και να το αφήσει παρακαταθήκη στις επόμενες γενιές. Ακριβώς το ίδιο έκαναν κι εκείνες, αποφασισμένες να πεθάνουν για την αλήθεια τους, προσφέροντας την ίδια θυσία στο βωμό του Προτεσταντικού εκκλησιασματος, η οποία μέσω του έργου του John Foxe, που διέσωσε τα μαρτύρια τους, αναδείχθηκε στην πιο ορατή κι αναπόφευκτα στην πιο ισχυρή δράση υπέρ της επικράτησης του Προτεσταντισμού.

Βέβαια, πολύ σημαντική γι' αυτό το σκοπό ήταν και η συμβολή της Katherine Parr η οποία πραγματοποίησε ένα αποφασιστικό βήμα, όχι μόνο για τον Προτεσταντισμό, αλλά και για τις ίδιες τις γυναίκες. Αφενός, η εκπαίδευση του Εδουάρδου και της Ελισάβετ στηρίχθηκε σε δικές της αποφάσεις, αφού κατόρθωσε πρώτα να ενώσει τη βασιλική οικογένεια, αφετέρου η επιλογή της να συνθέσει τρία πνευματικά εγχειρίδια και το ένα εξ' αυτών να αποτελεί το «μανιφέστο» των θρησκευτικών της πεποιθήσεων, ενίσχυσε τις προσπάθειες διείσδυσης της νέας θεολογίας στα κατώτερα στρώματα που επιχειρήθηκε κατά τη βασιλεία του Εδουάρδου. Επιπλέον, προσέφερε τα εργαλεία αναγνώρισης της μεταστροφής που προκαλούσε η ανοιχτή πλέον έκθεση των ενοριτών στις Προτεσταντικές αρχές, καλώντας κατά κάποιο τρόπο στην αποδοχή ενός εσωτερικού συναισθήματος που γεννούσε η αφύπνιση και που θα

επέφερε ένα συγκεκριμένο τρόπο ζωής και δράσης με βάση το δόγμα της δικαίωσης μέσω της πίστης και της ανάγνωσης του ευαγγελίου.²⁷¹

Βέβαια, αν θέλουμε να θίξουμε συνολικά τις γυναίκες στον αγώνα της επικράτησης του Προτεσταντισμού, ανεξάρτητα με το τι έπραξε η κάθε μία, δε θα πρέπει να παραβλέψουμε τη συμβολή τους στην ενίσχυση της Προτεσταντικής συνείδησης, η οποία περνούσε μέσα από οικιακές δραστηριότητες, των οποίων τα ίχνη δεν εντοπίζονται εύκολα. Το γεγονός πως όσο προχωρούσε η Μεταρρύθμιση κι ο οίκος μετατρέποταν σε κεντρικό φορέα πίστης για τις γυναίκες της Αγγλίας, οι οποίες δεν μπορούσαν να είναι πια μοναχές, ούτε να ανήκουν στο ιερατικό σώμα, τους έδωσε μια διαφορετική δυνατότητα πνευματικής ιδιότητας μέσω της φροντίδας του οίκου, στην οποία εντάσσονταν η ανατροφή των παιδιών σύμφωνα με τα χριστιανικά ήθη, αλλά και η θρησκευτική κατήχηση των υπηρετών.²⁷² Οι αναγνώσεις βιβλικών χωρίων, προσευχών κι άλλων θρησκευτικών κειμένων, μαζί με την επιλογή ενός Προτεστάντη δασκάλου μπορούν να θεωρηθούν δράσεις διάδοσης της νέας πίστης, αλλά και συμπληρωματικές με εκείνη της πατρωνίας, η οποία εξαιτίας της καταγωγής τους μπορούσε να έχει πολιτικό και θρησκευτικό αντίκτυπο.²⁷³

Έτσι, μέσα στα χρονικά όρια της περιόδου που χαρακτηρίζεται ως επίσημη Μεταρρύθμιση, η παρούσα μελέτη επιχείρησε να καταδείξει εκείνες τις ενέργειες των γυναικών που ώθησαν την πραγματοποίηση της κι επέσπευσαν τις διαδικασίες με τις οποίες τελικά επικράτησε ο Προτεσταντισμός με το θρησκευτικό διάταγμα της Ελισάβετ, το 1559. Επίσης, ως καταληκτικό συμπέρασμα, ο ενεργός ρόλος των γυναικών στη διαδικασία της Μεταρρύθμισης υπέρ της Προτεσταντικής θεολογίας, μπορούσε να θεωρηθεί συνωμοτικός, καθότι απειλούσε να εξοντώσει μια εξουσία, η οποία καθόριζε τα όρια της πνευματικότητας τους, μέσω της ερμηνείας των Γραφών που θεμελίωνε μεταφυσικά την κατωτερότητα τους και συνεπαγόταν τον αποκλεισμό τους από τη δημόσια σφαίρα και την εκπαίδευση. Η νέα θεολογία, όσο αναφορά το τελευταίο κομμάτι, έδινε στις γυναίκες τη δυνατότητα να διεκδικήσουν μια διαφορετική πραγματικότητα, προσφέροντας τα εργαλεία γνώσης και κατανόησης του Λόγου του Θεού.

²⁷¹ Για το συμπέρασμά μου αυτό, ακολουθώ το σχήμα μεταστροφής στον Προτεσταντισμό που παραθέτει ο Pettegree: Αφύπνιση → Αναγνώριση (identification) → Κατανόηση → Ακτιβισμός. Andrew Pettegree, *Reformation and the Culture of Persuasion*, σ. 6.

²⁷² Albrecht Classen & Tanya Amber Settle, "Women in Martin Luther's Life," σ. 235.

²⁷³ Diane Willen, "Religion and the construction of the feminine", σ. 25

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ: ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΕΣ ΠΡΑΞΕΙΣ, ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΣΥΛΛΟΓΕΣ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΕΣ ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΕΙΣ

- Cressy, D., & Ferrell, L. A., *Religion and Society in Early Modern England. A Sourcebook*, Second Edition, Routledge, Νέα Υόρκη, 1996.
- Elton, G. R., (επιμ.), *The Tudor Constitution, Documents and Commentary*, Second Edition, Cambridge University Press, Cambridge, 1982.
- John Bale, *The first examinacyon of Anne Askewe lately martyred in Smythfelde, by the Romysh popes vpholders, with the elucydacyon of Iohan Bale*, Βασιλεία, 1546.
- -----, *The lattre examinacyon of Anne Askewe, latelye martyred in Smythfelde, by the wycÁked Synagoge of Antichrist, with the Elucydacyon of Iohan Bale*, Βασιλεία, 1547.
- John Foxe, *The Acts and Monuments of the Church Containing the History and Sufferings of the Martyrs*, Part 2, (επιμ.), Rev. M. Hobart Seymour, Scott, Webster & Geary, Λονδίνο, 1838.
- Key, N., & Bucholz, R., (επιμ.), *Sources and Debates in English History, 1485-1714*, Second Edition, Wiley-Blackwell, Οξφόρδη, 2009.

ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΤΕΣΤΑΝΤΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΚΑΙ ΤΗ ΓΥΝΑΙΚΑ ΣΤΗΝ ΤΥΔΩΡΙΑΝΗ ΑΓΓΛΙΑ

- Bagchi D., & Steinmetz C. D., (επιμ.), *The Cambridge Companion to Reformation Theology*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 2004.
- Bell, I., *Elizabeth I: The Voice of a Monarch*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη, 2010.
- Bernard, G. W., “Anne Boleyn’s Religion”, *The Historical Journal*, No. 36 (1993), σ. 1-20.
- Berry, M. B., “Of the Manner in Which Anne Askew ‘Noised It’”, *The Journal of English and Germanic Philology*, Vol. 96, No. 2 (Apr., 1997), σ. 182-203.

- Bowers, R., “The Chapel Royal, the First Edwardian Prayer Book, and Elizabeth’s Settlement of Religion, 1559”, *The Historical Journal*, Vol. 43, No. 2 (Jun., 2000), σ. 317-344.
- Brodo, S., *The Creation of Anne Boleyn*, Houghton Mifflin Harcourt, Νέα Υόρκη, 2013.
- Brown, A., *Church and Society in England, 1000-1500*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο, 2003.
- Carlson, E. J., (επιμ.), *Religion and the English People, 1500-1640*, Thomas Jefferson University Press, Missouri, 1998.
- Chappell, A. J., & Kramer, A. K., (επιμ.), *Women during the English Reformations. Renegotiating Gender and Religious Identity*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη, 2014.
- Charlton, K., *Women, Religion and Education in Early Modern England*, Taylor & Francis e-Library, 2001.
- Classen, A., & Settle, A.T., “Women in Martin Luther’s Life and Theology”, *German Studies Review*, Vol. 14, No. 2 (May, 1991), σ. 231-260.
- Coffey, J., *Persecution and Toleration in Protestant England, 1558-1689*, Taylor & Francis, Νέα Υόρκη, 2000.
- Coles, K. A., *Religion, Reform, and Women’s Writing in Early Modern England*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη, 2008.
- Collinson, P., *Elizabethans*, Cambridge University Press, Λονδίνο, 2003.
- -----, *The Birthpangs of Protestant England. Religious and Cultural Change in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη, 1988.
- -----, *The Elizabethan Puritan Movement*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη, 1967.
- -----, “The Role of Women in the English Reformation illustrated by the Life and Friendships of Anne Locke”, *Studies in Church History*, Vol. 2 (1965), σ. 258-272.

- Cross, C., Loades, D., & Scarisbrick, J. J., (επιμ), *Law and Government Under the Tudors*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 1988.
- Crumrine, H., “The Oxford Martyrs and the English Protestant Movement, 1553-1558”, *The Historian*, Vol. 70, No. 1 (Spring, 2008), σ. 75-90.
- Daybell, J., *Women Letter-Writers in Tudor England*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη, 2006.
- Demers, P., *Women’s Writing in English: Early Modern England*, University of Toronto Press, Καναδάς, 2005.
- Dickens, A. G., *The English Refromation*, Batsford LTD, Λονδίνο, 1966.
- Doran, S., & Norman, J., (επιμ.), *The Elizabethan World*, Routledge, Λονδίνο, 2010.
- Doran, S., *Elizabeth I and Religion, 1558-1603*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 1994.
- -----, “Elizabeth I’s Religion: The Evidence of Her Letters”, *Journal of Ecclesiastical History*, Vol. 51, No. 4 (Oct., 2000), σ. 699-720.
- Dowling, M., “Anne Boleyn and Reform”, *Journal of Ecclesiastical History*, Vol. 35, No. 1 (Jan., 1984), σ. 30-46.
- Duffy, E., & Loades, D., (επιμ.), *The Church of Mary Tudor*, Ashgate e-Book, 2006.
- Ellis, R., “The Juvenile Translations of Elizabeth Tudor”, *Translation and Literature*, Vol. 18, No. 2 (Aut., 2009), σ. 157-180.
- Fairfield, P. L., “John Bale and the Develpoment of Protestant Hagiography in England”, *Journal of Ecclesiastical History*, Vol. XXIV, No. 2 (April, 1973), σ. 145-160.
- Fletcher A., & MacCulloch, D., *Tudor Rebellions*, Revised 5th Edition, Pearson Longman, Μεγάλη Βρετανία, 2008.
- Freeman, S. T., “ ‘As True a Subiect Being Prysoner’: John Foxe’s Notes on the Imprisonment of Princess Elizabeth, 1554-5”, *The English Historical Review*, Vol. 117, No. 470 (Feb., 2002), σ. 104-116.

- -----, “Research, Rumour and Propaganda: Anne Boleyn in Foxe’s ‘Book of Martyrs’”, *The Historical Journal*, Vol. 38, No. 4 (Dec., 1995), σ. 797-819.
- -----, “ ‘The Good Ministrye of Godlye and Vertuose Women’: The Elizabethan Martyrologists and the Female Supporters of the Marian Martyrs”, *Journal of British Studies*, Vol. 39, No. 1, Anglo-American Puritanisms (Jan., 2000), σ. 8-33. ”
- Γαγανάκης, Κ., «Η Προτεσταντική Μεταρρύθμιση, 1517-2017. Μύθοι και κληρονομίες», στο διαδικτυακό ιστότοπο: *Clio Turbata*, 23/12/2017: http://clioturbata.com/%CE%B1%CF%80%CF%8C%CF%88%CE%B5%CE%B9%CF%82/gaganakis_luther_1517/ (τελευταία πρόσβαση: 21/06/2018)
- -----, *Ο Πόλεμος των Λέξεων: Θρησκευτική Διαμάχη και Προπαγάνδα στη Γαλλία τον Καιρό της Νύχτας του Αγίου Βαρθολομαίου*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, 2003.
- Garrett, H. C., *Marian Exiles. A Study in the Origins of Elizabethan Puritanism*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη, 1966.
- Geng, P., “Before the Right to Remain Silent: The Examinations of Anne Askew and Elizabeth Young”, *The Sixteenth Century Journal*, Vol. 43, No. 3 (Fall 2012), σ. 667-679.
- Goodrich, J., *Faithful Translators. Authorship, Gender, and Religion in Early Modern England*, Northwestern University Press, Illinois, ΗΠΑ, 2014.
- Green, I., *Print and Protestantism in Early Modern England*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη, 2000.
- Gunther, K., *Reformation Unbound. Protestant Visions of Reform in England, 1525-1590*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 2014.
- Hackett, H., *Virgin Mother, Maiden Queen. Elizabeth I and the Cult of the Virgin Mary*, Macmillan Press Ltd, Λονδίνο, 1995.
- Haigh, C., (επιμ.), *The English Reformation Revised*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη, 1987.
- Hamilton, L. D., “The Household of Queen Katherine Parr”, PhD dissertation, Somerville College, University of Oxford, Οξφόρδη, 1992.

- Hamlin, H., “Reading the Bible in Tudor England”, *Oxford Handbooks Online*,
<http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199935338.001.0001/oxfordhb-9780199935338-e-77>
- Harris, B., *English Aristocratic Women, 1450-1550*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη, 2002.
- -----, “Women and Politics in Early Tudor England”, *The Historical Journal*, Vol. 33, No. 2 (Jun., 1990), σ. 259-281.
- Haugaard, P. W., “Elizabeth Tudor’s Book of Devotions: A Neglected Clue to the Queen’s Life and Character”, *The Sixteenth Century Journal*, Vol. 12, No. 2 (Summer, 1981), σ. 79-106.
- -----, “Katherine Parr: The Religious Convictions of a Renaissance Queen”, *Renaissance Quarterly*, Vol. 22, No. 4 (Winter, 1969), σ. 346-359.
- Hickerson, L. M., “Negotiating Heresy in Tudor England: Anne Askew and the Bishop of London”, *Journal of British Studies*, Vol. 46, No. 4 (Oct., 2007), σ. 774-795.
- -----, *Making Women Martyrs in Tudor England*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη, 2005.
- Hiscock, A., “ ‘a supernal liuely fayth’: Katherine Parr and the authoring of devotion”, *Women’s Writing*, Vol. 9, No. 2 (2002), σ. 177-198.
- Horie, H., “The Lutheran Influence on the Elizabethan Settlement, 1558-1563”, *The Historical Journal*, Vol. 34, Issue 03 (Sept., 1991), σ. 519-537.
- Hunt, A., & Whitelock, A., (επιμ.), *Tudor Queenship: The Reigns of Mary and Elizabeth*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη, 2010.
- Ives, W. E., “Anne Boleyn and the Early Reformation in England: The Contemporary Evidence”, *The Historical Journal*, Vol. 37, No. 2 (Jun., 1994) σ. 389-400.
- -----, “Faction at the Court of Henry VIII: The Fall of Anne Boleyn”, *History*, Vol. 57, No. 190 (1972), σ. 169-188.

-----, *The Life and Death of Anne Boleyn*, Blackwell Publishing, Malden, Οξφόρδη και Βικτώρια, 2004.

- Kemp, D. L., “Translating (Anne) Askew: The Textual Remains of a Sixteenth Century Heretic and Saint”, *Renaissance Quarterly*, Vol. 52, No. 4 (Winter, 1999), σ. 1021-1045.

- King, L. M., *Women of the Renaissance*, University of Chicago Press, Σικάγο, 1991.

- King, N. J., “The Godly Woman in Elizabethan Iconography”, *Renaissance Quarterly*, Vol. 38, No. 1 (Spring, 1985), σ. 41-84.

- Knoppers, L. L., (επιμ.), *The Cambridge Companion to Early Modern Women’s Writing*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 2009.

- Levin, C., Barret-Graves, D., Carney E. J., (επιμ.), *High and Mighty Queens of Early Modern England: Realities and Representations*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη, 2003.

- Levin, C., & Bucholz, R., (επιμ.), *Queens & Power in Medieval and Early Modern England*, University of Nebraska Press, Lincoln & Λονδίνο, 2009.

- Levin, C., *The Reign of Elizabeth I*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη, 2002.

- -----, “Women in the Book of Martyrs as Models of Behavior in Tudor England”, *International Journal of Women’s Studies*, Vol. 4, No. 2 (March/April 1981), σ. 196-207.

- Lindberg, C., *The European Reformations*, Second Edition, Wiley-Blackwell, Οξφόρδη, 2010.

- Loades, D., *The Tudor Queens of England*, Continuum books, Νέα Υόρκη, 2009.

- Loewenstein, D., & Mueller, J., (επιμ.), *Early Modern English Literature*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη, 2002.

- MacCulloch, D., *All Things Made New. The Reformation and Its Legacy*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη, 2016.

- -----, “Parliament and the Reformation of Edward VI”, *Parliamentary History*, Vol. 34, pt. 3 (2015), σ. 383-400.
- -----, *The Later Reformation in England, 1547-1603*, Macmillan Education, Νέα Υόρκη, 1990.
- -----, “The Myth of the English Reformation”, *Journal of British Studies*, Vol. 30, No.1 (Jan. 1991), σ. 1-19.
- -----, *The Reformation*, Penguin Group, ΗΠΑ, 2003.
- MacCulloch, D., (επιμ.), *The Reign of Henry VIII. Politics, Policy and Piety*, MacMillan Press LTD, Λονδίνο, 1995.
- Macek, E., “The Emergence of a Feminine Spirituality in the Book of Martyrs”, *The Sixteenth Century Journal*, Vol. 19, No. 1 (Spring, 1988), σ. 62-80.
- Marshall, P., & Ryrie, A., (επιμ.), *The Beginnings of English Protestantism*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 2002.
- Marshall, P., “(Re)defining the English Reformation”, *Journal of British Studies*, Vol. 48, No. 3 (Jul., 2009), σ. 564-586.
- -----, *Religious Identities in Henry VIII’s England*, Ashgate Publishing, Κορνουάλη, 2006.
- -----, “The Naming of Protestant England”, *Past and Present*, no. 214 (Feb., 2012) σ. 87-128.
- -----, *The Reformation, A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη, 2009.
- Martin, W. J., “The Protestant Underground Congregations of Mary’s Reign”, *Journal of Ecclesiastical History*, Vol. 35, No. 4 (Oct., 1984), σ. 519-538.
- Martin, R., (επιμ.), *Women Writers in Renaissance England*, Longman, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 1997.
- McLean, A., *Humanism and the rise of science in Tudor England*, Nale Watson Academic Publications, Νέα Υόρκη, 1972.

- Mettam, R., & Giry-DeLoison, Ch., (επιμ.), *François Ier et Henri VIII. Deux Princes de la Renaissance (1515-1547)*, Histoire et littérature du Septentrion (IRHiS) | 13, Λύλ, 1995, OpenEdition Books: <https://books.openedition.org/irhis/1464> (τελευταία πρόσβαση: 29/10/2018)

- Newman, C., “The Reformation and Elizabeth Bowes: a Study of a Sixteenth-century Northern Gentlewoman”, *Women in the Church*, Vol. 27 (1990), σ. 325-333.

- Pacheco, A., (επιμ.), *A Companion to Early Modern Women’s Writing*, Blackwell, Κορνουάλη, 2002.

- Pettegree, A., *Reformation and the Culture of Persuasion*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.

- Prior, M., (επιμ.), *Women in English Society, 1500-1800*, Taylor & Francis e-Library, 2005.

- Richards, M. J., *Elizabeth I*, Routledge, Νέα Υόρκη, 2012.

- -----, ““To Promote a Woman to Bear Rule”: Talking of queens in Mid-Tudor England”, *The Sixteenth Century Journal*, Vol. 28, No. 1 (Spring, 1997), σ. 101-121.

- Ryrie, A., “Prologue: When did the English Reformation happen? A historiographical curiosity and its interpretative consequences”, *Études Épistémè*, No. 32, (2017) : <https://journals.openedition.org/episteme/1845#quotation> (τελευταία πρόσβαση: 14/09/2018)

- -----, “ ‘Protestantism’ as a historical category”, *Transactions of the RHS* (2016), σ. 59-77.

- -----, *The Gospel and Henry III. Evangelicals in the Early English Reformation*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη, 2003.

- -----, “The Reinvention of Devotion in the British Reformations”, *Revival and Resurgence in Christian History*, Vol. 44, 2008, σ. 87-105.

- -----, “The Strange Death of Lutheran England”, *The Journal of Ecclesiastical History*, Vol. 0, Is. 01 (Jan., 2002), σ. 64-92.

- Roseman, D., *From Catholic to Protestant. Religion and the People in Tudor England*, UCL press, Λονδίνο, 1996.

- Somerset, A., *Ladies in Waiting from the Tudors to the Present Day*, Weidenfeld and Nicholson, Λονδίνο, 1984.
- Stephenson, J., “Martin Luther and the Eucharist”, *Scottish Journal of Theology*, Vol. 36, Is. 04, (Nov., 1983), σ . 447-461.
- Stjerna, K., *Women and the Reformation*, Blackwell Publishing Ltd, Οξφόρδη, 2009.
- Tittler, R., & Norman, J., *A Companion to Tudor Britain*, Blackwell Publishing, Οξφόρδη, 2004.
- Tittler, R., & Richards, M. J., *The Reign of Mary I*, Routledge, Νέα Υόρκη, 1983.
- Warnicke, M. R., “The Fall of Anne Boleyn: A reassessment”, *History*, Vol. 70, No. 228 (Febr., 1985), σ. 1-15.
- Watt, D., *Secretaries of God: Women Prophets in Later Medieval and Early Modern England*, Boydell & Brewer Ltd., Cambridge, 1997.
- White, M., (επιμ.), *English Women, Religion, and Textual Production, 1500-1625*, Ashgate, HB, 2011.
- -----, “Women’s Hymns in Mid-Sixteenth-Century England: Elisabeth Cruciger, Miles Coverdale, and Lady Elizabeth Tyrwhit”, *ANQ: A Quarterly Journal of Short Articles, Notes, and Reviews*, 24:1-2, σ. 21-32.
- Wiesner-Hanks, M., “Women and the Reformations: Reflections on Recent Research”, *History Compass* 2 (2004), EU 073, σ. 1-27.
- Wilcox, H., (επιμ.), *Women and Literature in Britain, 1500-1700*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 1996.
- Wilson, D., *A Brief History of The English Reformation*, Constable & Robinson Ltd, HB, 2012.
- Withrow, G. B., *Katherine Parr. A Guided Tour of the Life and Thought of a Reformation Queen*, P&R Publishing Company, New Jersey, 2009.
- Wright, J., “Marian Exiles and the Legitimacy of Flight from Persecution”, *Journal of Ecclesiastical History*, Vol. null, Is. 02 (April, 2001), σ. 220-243.

- Yarnell III, B. M., *Royal Priesthood in the English Reformation*, Oxford University Press, Οξφόρδη, 2013.